

Viktor Niiitsoo

НАРОД И ПАРТИЯ-ЕДИНЬ

VASTUPANU

1955-1985

Viktor Niitsoo

VASTUPANU

1955–1985

VASTUPANU

1955–1985

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

1985-88-1

Viktor Niitsoo

VASTUPANU

1955–1985

ISSONA 7

VASTUPANULIHKUMINE AASTAIL 1955-1962 13

Kotkad 20

Eesti Vabariigi Noorte Partisanide

Põrandalune Komitee 24

Kuperjanovlaste Saik 27

Noorte Kuperjanovlaste Saik 29

Eesti Noorte Malev 30

Vabad Eestlased 35

Roheline Kolmurd 36

Ühinunud Eestimaa Pojad 38

Eesti Vabariigi Noorte Partisanide

Keskstaap Eesti Vabariigi Noorte Partisanide 43

Eesti Rahvusliku Ühiskondliku

VASTUPANULIHKUMINE AASTAIL 1968-1975 55

Professiivne revolutsioon

Üksik võitlejad

Demokraatlik

VASTUPANULIHKUMINE AASTAIL 1980-1985 99

1980. aasta noorte "Neljakümne kiri" 108

Kirik vastupanu

Vastupanuliikumine

Helmingi

Rahvuslik

RAHVUSRAAMATUKOGU

1-88-01141

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Keeletoimetaja
Katrín Raid

Kaane kujundanud
Peeter Paasmäe

© Viktor Niitsoo, 1997
ISBN 9985-56-281-X
Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78, Tartu, EE-2400

Kaas: Postimehe reprokeskus/
Tõravere Trükikoda

Trükk: OÜ Greif

Köide: Tartu Ülikooli Kirjastuse
trükikoda
Tellimus nr. 336

EESTI

RAHVUSRAAMATUKOGU

1-98-01141

Sisukord

EESSÕNA 7

VASTUPANULIIKUMINE AASTAIL 1955-1962 13

Kotkad 20

Eesti Vabariigi Noorte Partisanide

Põrandaalune Komitee 24

Kuperjanovlaste Salk 27

Noorte Kuperjanovlaste Salk 29

Eesti Noorte Malev 30

Vabad Eestlased 35

Roheline Kolmnurk 36

Ühinenud Eestimaa Pojad 38

Eesti Vabadusvõitlejate Liit 39

Keskstaap Eesti Vabadusrinde Olemasolu Eest 43

Eesti Rahvuslaste Liit 45

VASTUPANULIIKUMINE AASTAIL 1968-1975 55

Profašistlikud noorterühmitused 67

Üksikvõitleja Sven Kreek 72

Demokraatlikud liikumised 75

VASTUPANULIIKUMINE AASTAIL 1977-1985 99

1980. aasta noorterahutused ja "Neljakümne kiri" 108

Kirik vastupanuliikumises 112

Vastupanuliikumine tuleb põranda alt välja 117

Helsingi-grupi loomise katse. Eesti—Läti—Leedu

Rahvusliikumiste Peakomitee 126

Ühemeheavaldustest kollektiivsete märgukirjadeni 133
Poliitilised kohtuprotsessid 140

VIITED 158

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS 173

LISAD 180

INDEKS 200

Eessõna

Vahetult pärast Eesti okupeerimist ja annekteerimist Nõukogude Liidu poolt 1940. aasta juunis algas eesti rahva vastupanu võõrvõimule, mis kestis katkematult kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni 1991. aasta augustis. Esialgul väljendus see passiivses vastuseisus Eestis läbiviidavate nõukogulike ümberkorralduste suhtes ning püüetes alal hoida rahvuslikke väärtusi. Aktiivne vastupanu vallandus niipea, kui selleks võimalus avanes. Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõjategevuse puhkemise järel kogunesid mehed metsadesse, haarasid relvad ning alustasid võitlust sakslaste eest taganevate Punaarmee üksuste ja hävituspataljonidega.

Pärast Eesti taasokupeerimist 1944. aasta sügisel omandas vastupanu uued vormid. Ühelt poolt esines aktiivset vastupanu, mis seisnes metsavendade relvastatud võitluses, noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevuses, demokraatide ja avalike vastupanuliikujate pöördumistes maailma avalikkuse poole osutamaks Eesti Vabariigi okupeeritusele ja inimõiguste rikkumistele Eestis. Pidevalt tegutsesid mitmed väiksemad grupid, mille liikmed valmistasid ning levitasid võimude poolt keelatud kirjandust ja lendlehti, heiskasid rahvuslippe, osalesid tänavameeleavaldustes jne. Aktiivses vastupanuliikumises osales siiski suhteliselt vähe inimesi. Samal ajal oli olemas kogu rahvast hõlmav passiivne vastupanu, mis väljendus vastuseisus okupatsioonivõimude katsetele hävitada eestlaste rahvuslik identiteet, eesti keele ja kultuuri kaitses ning valdava osa eestlaste hillitsetud protestis venestamise ja sovetiseerimise vastu. Samuti püüti oma isiklikku elu võimalikult iseseisvalt korraldada ning taotleti suhtelist sõltumatust kutsesetöös ja loomingus.

Aktiivne vastupanu, tingituna välistest teguritest, omandas erinevaid vorme alates metsavendade relvastatud võitlusest kuni suurte rahvahulkade okupatsioonivastaste meeleavaldusteni, nagu Hirvepargi kõnekoosolek, Balti kett, "Eestimaa laul" jms. Erinevalt

passiivsest vastupanust, mis ühtlase lainena kulges katkematult Eesti okupeerimise hetkest kuni taasiseseisvumiseni, esines aktiivses vastupanuliikumises tõusu- ja languseperioode. Eri ajajärkudel kasutusel olnud iseloomulikumate vastupanuvormide järgi võib aktiivse vastupanuliikumise tinglikult jagada viide perioodi:

I — relvastatud vastupanu esimesele Nõukogude okupatsioonile, mis algas 1941. aasta juunis Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkedes võitlusega taganeva Punaarmee üksuste ja hävituspataljonide vastu ning jätkus aastail 1944–1953 metsavendlusega;

II — noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegutsemine aastail 1944–1962, mis metsavendluse perioodil (1944–1953) seisnes peamiselt metsavendade abistamises. 1955. aastast alates tegutsesid noorteorganisatsioonid täiesti iseseisvalt;

III — demokraatlike liikumiste tegevus aastail 1968–1975;

IV — avalik vastupanu aastail 1977–1985;

V — üldrahvalik vabadusliikumine (laulev revolutsioon) aastail 1987–1991.

Käesolevas uurimuses on vaatluse alla võetud aktiivne vastupanuliikumine Eestis aastail 1955–1985. Vastupanuliikumise II perioodi on käsitletud alates 1955. aastast, mil seoses metsavendluse hääbumisega hakkasid põrandaalused noorteorganisatsioonid tegutsema iseseisvalt. Täies ulatuses on vaadeldud vastupanuliikumise III ja IV perioodi.

Vastupanuliikumise ajalugu on seni suhteliselt vähe uuritud. Põhjalikumalt on käsitletud vaid Teise maailmasõjaga seotud sündmusi. Esimese Nõukogude okupatsiooni kohta on 1943. aastal avaldatud kaheköiteline koguteos *Eesti rahva kannatuste aasta* (Tallinn, 1943). Teise maailmasõja sündmusi on käsitletud paguluses väljaantud koguteoses *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* (I–X; Stockholm, 1954–1962). Metsavendade võitlustest kõnelevad Mart Laari raamatud *Metsavennad* (Tallinn, 1993) ja *Suurim armastus* (Stockholm, 1994). Laulva revolutsiooni aegsest vabadusliikumisest ja Eesti taasiseseisvumisest on kirjutanud Bostoni ülikooli poliitiliste teaduste professor Walter C. Clemens Jr. (*Baltic Independence and Russian Empire*, New York, 1991), Kristian Gerner ja Stefan Hedlund (*The Baltic States and the end of the Soviet Empire*, London and New York, 1993), Rein Taagepera (*Estonia Returns to Independence*, Boulder, San Francisco, Oxford,

1993), Anatol Lieven (*The Baltic Revolution*, New Haven and London, 1993), samuti on seda perioodi käsitlenud Romualdas Misiunas ja Rein Taagepera raamatu *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990* (London, 1993) ning Toivo U. Raun Eesti ajalookäsitluse (*Estonia and the Estonians*, Stanford, California, 1991) uusväljaannetes.

Viimasel ajal on ka Eesti autorite sulest ilmunud mitu teost, mis käsitlevad Eesti taasiseseisvumisega seotud sündmusi: ajaloolase ja poliitiku Lauri Vahtre *Vabanemine. Eesti 1987–1982* (Tallinn, 1996), viimase ülemnõukogu liikmetest koosneva 20. augusti klubi raamat *Kaks otsustavat päeva Toompeal* (Tallinn, 1996) ning Mart Laari, Sirje Endre ja Urmas Oti *Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991* (Tallinn, 1996).

Käesolevas töös vaadeldud perioodil aset leidnud vastupanuliikumine on aga vähem ajaloolaste tähelepanu pälvinud. Eesti autoritest on lühiülevaate poliitilisest opositsioonist Nõukogude Eestis koostanud Mare Kukk ("Poliitiline opositsioon Eestis Nõukogude perioodil." — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised: Ühiskonnateadused*, nr. 40/1991). Siinkirjutaja on vastupanuliikumise II, III ja IV perioodi käsitlevaid kirjutisi avaldanud ajakirjas *Akadeemia* ning kirjutanud vastupanuliikumisest Eestis aastail 1955–1985 diplomitöö Tartu ülikoolis 1995. aastal. Samuti on seda teemat käsitlenud Mart Laar uurimuse *Metsavennad* ingliskeelse variandi (*War in the Woods*, Washington, DC, 1992) epioloogis. Paraku leidub selles eksitavaid faktivigu, nagu Enn Tarto kuulumine noorteorganisatsiooni *Sini-Must-Valge* (tegelikult kuulus Tarto *Eesti Noorte Malevasse*), *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis* väljaandmine mitme dissidentliku liikumise poolt jne. Laulva revolutsiooni eelsest vastupanuliikumisest on juttu ka ülalmainitud Vahtre ning Laari, Endre ja Oti raamatus, ent sealgi leidub ülemäära palju ebatäpsusi.

Väliseesti uurijatest on kõnealust teemat käsitlenud rootsieestlasest ajakirjanik ja publitsist Andres Küng (*A Dream of Freedom: Four Decades of National Survival Versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia and Lithuania 1940–1980*, Cardiff, New York, Stockholm, Sydney, Toronto, 1980), Romualdas Misiunas ja Rein Taagepera raamatus *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1980*, samuti on sellest juttu Toivo U. Rauna Eesti ajaloo ülevaates *Estonia and the Estonians*. R. Taagepera on Tõnu Parmingu ja Elmar Järvesoo koostatud koguteoses *A Case*

Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR (Boulder, Colorado, 1978) käsitletud rahvusluse, kollaboratsioonismi ja uusvasakpoolse küsimusi Eestis ("Nationalism, Collaborationism and New-Leftism"). Sirje Sinilinnu varjunime all on soome-estlasest jurist ja publitsist Juhan Talve põgusalt vaadelnud ka rahvuslikku vastupanuliikumist Eestis 1940–1980 okupatsioonivõimude rahvuspoliitikat kirjeldavas teoses *Mõningatest rahvuspoliitika aspektidest: Visand nõukogude rahvuspoliitika kriitikaks Eestis 1940–1983* (Stockholm, 1983).

Mõnevõrra enam on kajastatud kahe nimekaima Eesti vabadusvõitleja, Mart-Olav Nikluse ja märtrisurma läbi lahkunud Jüri Kuke saatust. Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus (EVVA) on 1984. aastal Stockholmis välja andnud kogumiku pealkirjaga *Mart Niklus † Jüri Kukk: Kaks kes ei alistunud*. Rein Taageperalt on kaks Jüri Kuke saatust käsitlevat raamatut: *Softening without Liberation in the Soviet Union: The Case of Jüri Kukk* (Irvine, California, 1984) ja *The Death of Jüri Kukk: A Case Study in Erratic Repression* (Irvine, California, 1981).

Väliseestlaste koostatud uurimuste ühiseks puuduseks on liigne toetumine ametlikele Nõukogude allikatele ja mitteametliku allikmaterjali (*Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis*) vähene usaldamine. Samuti kordub kõigi autorite töödes ekslik väide, nagu poleks pärast metsavendluse likvideerimist kuni demokraatlike liikumiste areenile ilmumiseni 1960. aastate lõpul Eestis aktiivset vastupanu esinenud.

Välisautoritest on Eesti vastupanuliikumist kõige põhjalikumalt käsitletud endine Moskva Helsingi-grupi liige, 1970. aastatel USA-sse emigreerinud Ljudmila Aleksejeva. Kogu Nõukogude Liidu teisitimõtlemist hõlmavas monograafias (*Istorija inakomõslja v SSSR: Noveiši period*, Vilnius—Moskva, 1992) on põhitähelepanu koondunud Vene inimõiguslaste liikumise kirjeldamisele. Seetõttu on arusaadav Eesti (ja ka teiste Balti riikide) vastupanuliikumise käsitlemise teatav pealiskaudsus ja ülalmainitud väliseesti autorite ekslike järelduste ülekordamine. Veel on Aleksejeva väitnud, et 1970.–1980. aastatel etendas Eesti vastupanuliikumises olulist osa noorsooliikumine, mis ei vasta tegelikusele.

Vastupanuliikumise II perioodi ja osaliselt ka III perioodi käsitlemisel on põhiallikatena kasutatud Eesti Vabariigi Riigiarhiivi filiaalis Parteiarhiiv säilitatavaid endises Eesti NSV Ülemkoh-

tus peetud poliitiliste kohtuprotsesside toimikuid ning Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asunud Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) IV osakonna agentuur-operatiivse töö aruandeid aastatest 1955, 1956, 1957 ja 1958.

Kohtutoimikutes on esitatud repressiivorgani KGB versioon aset leidnud sündmustest, mistõttu tuleb neis sisalduvatesse materjalidesse suhtuda väga kriitiliselt. Selle tendentslikkuse korvavad kohtutoimikutesse koondatud vastupanuorganisatsioonide põhikirjad, programmid, liikmete nimekirjad, lendlehtede tekstid ja muud materjalid, mis võimaldavad saada küllaltki tõepärase pildi nende organisatsioonide ülesehitusest, tegevusest ja liikmetest.

KGB IV osakonna agentuur-operatiivse töö aruanded annavad ülevaate KGB poolt avastatud vastupanuliikumise ilmingutest neil aastail, samuti võimaldavad heita pilku repressiivorgani varjatud tegevusele ning katteoperatsioonidele. Kahjuks tuleb piirduda aastatega 1955–1958, sest hilisemate aastate kohta niisuguseid aruandeid Eesti arhiivides ei leidu.

Nende allikate puhul, eriti aga Ülemkohtu toimikute osas, on tegemist väga mahuka materjaliga, kus iga säilik koosneb mitmest köitest. Seetõttu on käesoleva uurimuse viidetes säilikutel juures ka köite number.

Vastupanuliikumise IV perioodi käsitlemisel on peamise allikana kasutatud vastupanuliikujate poolt aastail 1978–1987 välja antud pörandaalust kroonikat *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis*. Et selle väljaande originaaleksemplarid on läbiotsimiste tõttu kaotsi läinud või laiemale lugejaskonnale raskesti kättesaadavad, on käesolevas uurimuses kasutatud EVVA poolt Stockholmis aastail 1984–1988 üllitatud kogusid.

Oluliseks allikmaterjaliks on ka vastupanuliikumisest osavõtnute kirjalikud (Sergei Soldatov. *Zarnitsõ vozroždenija*, London, 1984; Taivo Uibo. “Rindel ja tagalas.” — *Vikerkaar*, nr. 5/1991; Tiit Madisson. *Vastasseis: Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt*, Tallinn, 1996) ning suulised (Jaan Isotamme, Holger Kaljulaidi, Tunne Kelami, Lagle Pareki, Jüri Pertmanni, Arvo Pesti, Tõnn Sarve, Enn Tarto ja Taivo Uibo) teated. Samuti annavad väärtuslikku lisateavet aastail 1955–1962 aset leidnud vastupanuliikumise kohta 1993. aastal Tartus peetud konverentsi “Eesti koolinoored vabadusvõitluses” materjalid (*Eesti koolinoored vabadusvõitluses: 20. veebruaril 1993. a.*

Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid, Tartu, 1993).

Kättesaadavate allikmaterjalide ühekülgsus ja nappus ei võimalda anda ammendavat pilti Eesti vastupanuliikumisest kogu selle mitmekesisuses 30 aasta jooksul. Seetõttu on vaadeldud üksnes neid organisatsioone ja üksikisikuid, kes langesid kohtulike repressioonide ohvriks. Teadaolevalt ei piirdunud okupatsioonivõimu repressiivorgani KGB tegevus sugugi ainult arreteerimistega. Vastupanuliikumisest osavõtjate suhtes kohaldati tihti nn. profülakteerimist, mis seisnes isikute ideoloogilises töötlemises töökohtades (alaealisi nuhelti nende vanemate kaudu), samuti koolidest ja ülikoolidest väljaheitmises, töökohtadelt vallandamises jne. Neid isikuid oli tunduvalt rohkem kui väidetava nõukogudevastase tegevuse süüdistusel kohtulikult represserituid. Kindlasti oleks vaja ka need juhtumid põhjalikult läbi uurida. Käesolevas uurimuses piirduakse seega vaid kohtu alla antud ja vangilaagrisse saadetud isikute juhtumite käsitlemisega.

VASTUPANULIIKUMINE AASTAIL 1955–1962

1950. aasta alguseks olid vastupanuliikumist kandnud Eesti metsavendade võitlused raugemas. Enamik metsades tegutsenud saldade liikmetest oli hukkunud või vangi langenud, suurem osa metsavendade punkritest oli MVD/MGB poolt avastatud ja hävitatud. Küüditamiste ja sundkollektiviseerimisega maadligi surutud talud ei olnud enam võimelised metsavendi toidu ja talvise ulualusega varustama. 1954. aastal langes lõksu Lõuna-Eesti suurim organiseeritud metsavendade grupp *Orion* koos oma legendaarse juhi Jaan Rootsiga.¹ 1956. aastal okupatsioonivõimude poolt välja kuulutatud amnestiaga meelitati metsadest viimased üksikvõitlejad. Osa mehi otsustas siiski lõpuni vastu panna või otsis võimlust läbi tol ajal juba hoolega suletud raudeesriide Läände põgenemiseks.

Metsavendluse hääbumisega jäi Eesti rahvusliku vastupanuliikumise võitlustandriks pikemaks ajaks peaaegu täielikult kõrvalle täiskasvanute põlvkond. Kibedad isiklikud kogemused meeleheitlikust võitlusest ülekaaluka okupandiga ning luhtunud lootused lääneriikide otsustavamale tegutsemisele kommunistliku kurjuseimpeeriumi vastu olid lõplikult hävitanud verise sõja ja kolm okupatsiooni üle elanud vanema põlvkonna illusioonid edasise vastupanu võimalikkusest. Vaatamata sellele ei lakanud eesti rahva aktiivne vastupanu Nõukogude okupatsioonile. Võitluslippu kandis edasi noorem põlvkond. Nii võibki vastupanuliikumise ajalugu vaadeldes käsitleda aastaid 1955–1962 noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevusperioodina.

Organisatsioonina on käesolevas uurimuses käsitletud sellist isikute gruppi, keda on nõukogude kohtu poolt karistatud Vene NFSV KrK § 58-11 ja Eesti NSV KrK § 70 (osavõtt nõuko-

gudevastase organisatsiooni tegevusest) alusel. Enamikul vaadeldaval perioodil tegutsenud noorte vastupanuorganisatsioonidest oli põhikiri, programm, vandetöötus ja kindel liikmeskond. Samal ajal karistati nõukogudevastastesse organisatsioonidesse kuulumise eest neidki isikuid, kes kuulusid sõprus- või tutvuskondadesse, millel puudusid ülalkirjeldatud organisatsiooni tunnused (põhikiri, fikseeritud juhtkond ja liikmeskond jms.), kuid kes levitasid lendlehti, allkirjastades neid viisil, mis pidi jätma mulje, et tegemist on organisatsiooniga (*Vabad Eestlased* jt.). Võimalik, et nende puhul oli tegemist sõpruskonnaga, millest aja jooksul oleks kujunenud organisatsioon. Ei saa ka välistada, et nende gruppide konspiratsioon oli nii kõrgel tasemel, et KGB ei suutnud neis osalenud isikuid süüdistada organisatsioonilises tegevuses.

Põrandaalused noorteorganisatsioonid tegutsesid väga aktiivselt alates Eesti taasokupatsioonist Punaarmee poolt 1944. aastal. Tol ajal olid nad tihedas kontaktis metsavendadega, varustades neid toidu ja vajaliku luureinformatsiooniga ning olid abiks sidepidamisel ja väiksemate lahinguülesannete täitmisel. Täiesti iseseisvalt tegutsenud põrandaalustest noorteorganisatsioonidest saame rääkida alles vaatlusalusel perioodil.

Vastupanu ulatusest vaadeldaval perioodil annab ülevaate KGB IV osakonna agentuur-operatiivse töö aruandes sisalduv öiend KGB poolt avastatud ja likvideeritud nõukogudevastastest noorteorganisatsioonidest alates märtsist 1954, mil tšekistlik repressiivorgan hakkas kandma nimetust KGB.

Perioodil 1954. aasta aprillist kuni 1957. aastani avastati ja likvideeriti Tallinna linnas ja Eesti NSV rajoonides 9 nõukogudevastast noorteorganisatsiooni kokku 94 liikmega, kellest arreteeriti 21 ja profülakteeriti 74 isikut.

Samal ajavahemikul fikseeriti Eesti NSV territooriumil 64 lendlehtede (koostatud 59 autori poolt 361 eksemplaris) ja 149 anonüümdokumendi (koostatud 93 autori poolt) levitamise ning 22 seinakirjutise juhtumit. Sellel perioodil avastati 48 lendlehtede (koostatud 47 autori poolt 168 eksemplaris) levitamise juhtumit ja 52 anonüümkirjade autorit.

Kindlaks tehtud autoritest:

		Neist kirjade eest	Neist lendlehtede eest
arreteeriti	22	13	9
profülakteeriti	57	25	32
kohaldati agentuur- vaatlust	18	6	12
suunati ravile psühhiaatria- haiglasse	2	1	1

Lendlehtede ja anonüümdokumentide levitajaiks osutusid:

bandiidid-terroristid — 4;

natsionalistlikult meelestatud isikud — 26;

nõukogudevastaselt meelestatud noorsugu — 67.²

KGB IV osakonna agentuur-operatiivse töö 1958. aasta aruandest nähtub, et tšekistidel õnnestus tol aastal avastada ja likvideerida kaheksa noortegruppi ühtekokku 38 liikmega. Et gruppide liikmed olid alaealised ja nende tegevus ei olnud kaasa toonud tõsisid tagajärgi, noored profülakteeriti.³

Samal aastal fikseeris KGB 14 lendlehtede (105 eksemplaris), 69 anonüümkirjade ja 12 seinakirjutiste juhtumit. Agentuur-operatiivse jälitustöö tulemusena avastas KGB 27 riigivõimuvastast ülesastumist, nende seas 84 lendlehe ja 29 anonüümkirja levitamise ning 14 seinakirjutamise episoodi. Tehti kindlaks 52 võimuvastaste dokumentide autorit. Neist arreteeriti 4 ja profülakteeriti 46 isikut. Kahe isiku suhtes kohaldati agentuurvaatlust.⁴

Olgugi et käsitletaval perioodil oli peamiseks aktiivse vastupanu ilminguks noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevus, oli ka üksikisikuid, kes vangistati peamiselt lendlehtede levitamise ja rahvuslippude heiskamise pärast. Nii näiteks arreteeriti 11. juulil 1955 Sangaste Keeni masintractorjaama haakija Helder Järvi (s. 1937), keda süüdistati kahe lendlehe levitamises. Esimeses kutsuti eestlasi ühinema, et maha suruda kommuniste, “meie rahva vereimejaid”, ja nõuti, et kommunistid tõstaksid käed üles.⁵

Teine lendleht, mis oli kirjutatud käsitsi suurte trükitähtedega, kutsus lisaks eestlastele ühinema ka kogu Venemaal kannatavat rahvast, haarama relvad ja suruma maha kommunistid — “meie

rahva vereimejad”. Tööliste tuletati meelde, et näljakopikad, mida nad kolhoosist saavad, ei toida ära, ning et ainuke väljapääs näljast on haarata relv ja võidelda.⁶ Et läbiotsimisel leiti Järvitsa kodust omavalmistatud sinimustvalge lipp, lisandus veel süüdistus lipu heiskamise kavatsuses.⁷

Peaaegu kõigist kohtutoimikutest nähtub KGB kalduvus algatada kriminaalasju mõne lojaalse isiku avalduse põhjal. Raske öelda, kas siin oli põhjuseks tšekistide soov jääda tagaplaanile ja demonstreerida kommunistlikule parteile nõukogude inimeste lojaalsust kehtivale režiimile. Enamasti olid avaldajaiks ametiisikud, vahel aga ka näiliselt täiesti juhuslikud inimesed. Seesuguse “ausa nõukogude inimese” avalduse stiilinäitena olgu toodud ettekanne Järvitsa poolt üles pandud lendlehe leidmise kohta (ettekande kirjaviis muutmata):

Riikliku Julgeoleku Ülemale

Valga osakond

kolh. “Bolševik” juhatus

esimees

Rosenberg Alfred Toomase pg.

Ettekanne

24. mail 1954. a. sõitsin kolhoosist Sangaste alevisse teed mööda mis tuleb Keeni MTJ-ist, tuli teel vastu Punnisson Alfred Jaani pg kes töötas kolhoosis agronoomina ja ütles, et ühe telefonitulba küljes on lendleht, mis on täiesti vastane korralle, käskisin tal seda valvata nii, et keegi ei märkaks ja näeks kes loeb või maha võtab ja ise teatan Valga Julgeolekule, mis ka tegin kohe ja leht võeti kui tulid kohale Julgeoleku organi poolt. Palun sellele asjale pöörata uurimist. Sisu ei ole täpselt meeles, oli kirjutatud “maha kommunistid” ja “Tõuske üles” üldse kommunistide ja riigivastane leht.

25.05.1954. a.

allkiri⁸

Järvits tunnistas ülekuulamisel, et lendlehe pani tema palvel üles ta sõber Mati Parkja (s. 1937).⁹

24. septembril 1955 mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Afanasjev, kaasistujad Piir ja Vlassenko, riiklik süüdistaja Borovikova) VNFSV KrK § 58-10 lg. 1 (nõukogudevastane agitatsioon

ja propaganda) alusel Heldur Järvitsale neli aastat vangilaagrit. Parkjat kohtu alla ei antud.¹⁰

2. juulil 1955 tabati Tallinnas Pargi tänaval lendlehti üles panemas Tallinna autoremondibaasi nr. 1623 lukksepp Vello Mägi (s. 1937). Peale lendlehtede levitamise süüdistati teda veel ähvardava ja nõukogudevastase sisuga anonüümkirja kirjutamises Rein Iva nimelisele isikule.¹¹

Lendlehed olid võrdlemisi lühikesed ja lakoonilise sisuga, mõni oli allkirjastatud nimega *Tabamatu Jaan*. Mõned näited:

Mõistatus.

Kui liigub, siis kisab, kui seisab siis haiseb.

(Tagurpidi kirjas oli toodud vastus — vene sõjavägi.)

Vankad Siberisse

Tabamatu Jaan

Meie ei taha teie “sõbralikku” abi. Hoidke see omale.

Seltsimehed Venemaalt!

Kui teie siit Eestist end ei korista, siis hakkavad õhku lendama teie raudteerongid ja sõjaväe masinad. Oleme küllalt kannatanud. Aitab!

*Teie M. K.*¹²

ENSV Ülemkohus (eesistuja Afanasjev, rahvakaasistujad Järv ja Mänd, riiklik süüdistaja Puhkov) karistas Mägit VNFSV KrK § 58-10 lg. 1 alusel viieaastase vabadusekaotusega.¹³

Veebruaris 1956 sattusid Abja KGB operatiivvoliniku usaldusisiku Leida Jõekääri kaudu KGB kätte riigivõimuvastase sisuga vihikud. Kontrollimisega tehti kindlaks, et vihikud kuulusid Ilmar Lillele (s. 1932), kes pärast demobiliseerimist kolis vanemate juurest Abja rajoonist elama Kiviõlisse, kus töötas tehases *Lenprom-Elektromontaž* lukksepana. Usaldusisiku kaudu tehti kindlaks, et Lill väljendas oma lähikonnas pidevalt kommunistivastaseid seisukohti ja kutsus levitamiseks ettevalmistatud üleskutsetes eesti rahvast füüsiliselt hävitama venelasi ja kommuniste.¹⁴

23. märtsil 1956 Lill arreteeriti. Teda süüdistati selles, et ta koostas salmikuid, kuhu kogus nõukogudevastase sisuga laule ja

luuletusi ning tegi samasuguse sisuga märkmeid. Laule, luuletusi ja märkmeid olid lugenud Lille naabrid ja tuttavad.¹⁵

ENSV Ülemkohus (eesistuja Afanasjev, rahvakaasistujad Hõbe ja Mänd, riiklik süüdistaja Zarubin) mõistis Lillele VNFSV KrK § 58-10 lg. 1 alusel viis aastat vabadusekaotust.¹⁶

15. mail 1957 mõisteti ENSV Ülemkohtu poolt VNFSV KrK § 58-10 lg. 1 alusel viis aastat vabadusekaotust Anatoli Pärttyläisele (s. 1938). Pärttyläinen, kes oli rahvuselt soomlane, levitas õöl vastu 15. ja 16. märtsi 1957. aastal Tartumaal Laeva metsapunkti punanurgas, sööklas ja kaupluses lendlehti. 18. märtsil 1957. aastal valmistas ta sinimustvalge lipu, mille kavatses üles panna elektriliini posti otsa.¹⁷ Varem oli Pärttyläist kohtulikult karistatud varguste ja pussitamise eest ning ka pärast Mordva poliitvangilaagrist vabanemist sooritas ta mitmesuguseid kriminaalkuritegusid.

21. augustil 1958 arreteeriti Tartus bioloog Mart-Olav Niklus (s. 1934) ja veidi hiljem, sama aasta 7. oktoobril Leningradis Leningradi Lensoveti-nim. Tehnoloogiainstituudi üliõpilane Vello Pällin (s. 1939). Noormehi süüdistati selles, et nad olid aastail 1956–1957 teinud fotosid Tartu lagununud hoonetest, barakkidest ja lühilaineraadiosaadete segajate mastidest ning saatnud välismaale, kus need avaldati väliseesti ajalehtedes. Lisaks sellele tegeles Niklus nõukogudevastase agitatsiooniga, kiitis elu Läänes ja levitas raamatut *Eesti rahva kannatuste aasta*.¹⁸

14.–15. jaanuaril mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Uusküla rahvakaasistujad Tarkpea ja Jaago, riiklik süüdistaja Jakobson) Niklusele VNFSV KrK § 58-4 (rahvusvahelise kodanluse sellele osale, kes kapitalistliku süsteemi asemele tulnud kommunistliku süsteemi õigusvõrdsust mitte tunnustades püüavad seda kukutada, samuti selle kodanluse mõju all olevaile või tema poolt vahenditult organiseeritud ühiskondlikele rühmitustele ja organisatsioonidele ükskõik mis viisil abi osutamine vaenuliste tegude teostamises NSVL vastu) ja § 58-10 lg. 1 alusel kümme aastat vabadusekaotust ühes asumisele saatmisega kolmeks aastaks NSV Liidu kaugematesse rajoonidesse. Pällinit karistati samade paragrahvide alusel nelja-aastase vabadusekaotusega.¹⁹

13. jaanuaril 1960 esitas ENSV Ülemkohtu esimees Afanasjev järelevalveprotesti ENSV Ülemkohtu Presiidiumile taotlusega vähendada Pällini karistusaega kahele aastale, sest Pällinit iseloo-

mustati positiivselt, ta oli lahti öelnud sõprusest Niklusega ja oma süüst aru saanud. 21. jaanuaril 1960 vähendas Ülemkohus Pällini karistusaega ühele aastale ja kuuele kuule.²⁰

Niklus oli Enn Tarto, Erik Udami ja Endel Ratase kõrval üks vähestest vastupanuliikujatest, kes tegutses kõigil kolmel käesolevas uurimuses vaadeldud aktiivse vastupanuliikumise perioodil. Tema edasisest elukäigust on lähemalt juttu käesoleva uurimuse 3. osas.

Novembris 1956 levitati Tallinna äärelinnas käsitsi kirjutatud lendlehti, mis kutsusid eestlasi üles ärkama ja asuma üheskoos, relv käes, võitlema armastatud isamaad anastavate tiblade vastu. Lendlehed olid kirjutatud telegrammiblanketi tagaküljele ja kandsid allkirja *Vabadusrevolutsiooni staap*. Lendlehtede levitajate tabamiseks seati sisse anonüümi jälitustoimik nimetusega *Opasnõi* (Ohtlik). Mais 1957 õnnestus tšekistidel agent *Renaldo* abil saada andmeid, et mõned noorukid nn. lõnguste seast on telegraafihoones korduvalt kirjutanud telegrammiblankettidele riigivõimuvastaseid üleskutseid. Käekirjaekspertiisiga tehti kindlaks lendlehtede kirjutaja, kelleks osutus Tõnu Merila (s. 1938).²¹

Merila arreteeriti 3. juunil 1958 Tallinna Tisleri tn. 5 asuvas vangilaagris, kus ta kandis üheaastast vabadusekaotust, mis oli talle mõistetud 16. mail 1957 Pärnu I jsk. Rahvakohtu poolt 4. juuni 1947. a. seadluse kodanike isikliku omandi kaitse tugevdamise kohta § 1 lg. 2 järgi. Tema ülekuulamisel selgusid kaasosalised: Sander-Toomas Erna (s. 1936) ja Mare Asi (s. 1936), kes samuti viibisid vangistuses. Mõlemad olid süüdi mõistetud selle sama seadluse alusel — Asit oli karistatud kolme- ja Ernat viieaastase vabadusekaotusega.²²

19. augustil 1958 mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Uusküla, rahvakaasistujad Gustavson ja Radzиковskaja, riiklik süüdistaja Jakobson) VNFSV KrK § 58-10 lg. 1 alusel Merilale kuus, Ernale ja Asile mõlemale kaheksa aastat vabadusekaotust.²³

Karistuse karmuse põhjuseks oli nähtavasti asjaolu, et kõik kolm olid varem kohtu poolt karistatud ja viibisid arreteerimise hetkel vangilaagrites.

Ülaltoodud vastupanuliikumise ilmingutest oli tunduvalt kaalukam noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevus. Alljärgnevalt on lähemalt vaadeldud käsitletaval perioodil tegut-

senud ning KGB poolt avastatud ja likvideeritud noorte põrandaaluseid vastupanuorganisatsioone.

KOTKAD

Põrandaaluse noorteorganisatsiooni *Kotkad* moodustasid Tallinnas 1953. aasta lihavõttepühade aegu Tallinna 22. Keskkooli (Westholmi Gümnaasium) õpilased. Organisatsiooni eesmärgiks seati võitlus Eesti vabaduse eest, esmaülesandeks rahvustunde ja vabadusaate tõstmine rahva seas. Organisatsioonile pandi nimeks *Kotkad*, sest taheti olla noorkotkaste järglased.¹

Tolleaegsete Tallinna koolinoorte poliitilisest meelsusest kirjutab organisatsiooni asutaja ja juht Taivo Uiho ajakirjas *Vikerkaar* (nr. 5/1991) ilmunud autobiograafilises kirjutises “Rindel ja tagalas” järgmist:

Meie klassi vaimsusele kommunistlik ideoloogia üldreeglina külge ei hakanud. Meie põlvkonna juured olid tõeliselt iseseisvas Eesti Vabariigis ja veel usuti meie kodudes Valgesse Laeva. Ka polnud meil vaja otsida vastust küsimusele, kas Nõukogude Liit okupeeris 1940. aastal Eesti Vabariigi või mitte; traagiliste sündmuste pealtnägijaid-tunnistajaid oli kõikjal.²

Organisatsiooni peamine tegevus oli uute liikmete kaasamine ja lendlehtede väljapanemine. Uutelt liikmetelt võeti vandetõotus. Liikmeid oli ligi 20, kellest kaks olid tütarlapsed. Lendlehed kirjutati moonutatud käekirjaga. Lendlehtedele ja üleskutsetele kirjutati alla täht “K” (*Kotkad*). Osa üleskutsetest maaliti suurte trükitähtedega plankudele või kanti värviga majaseintele.

1955. aasta 24. veebruari, Eesti Vabariigi aastapäeva puhul otsustati välja anda pikema tekstiga lendleht ja toimetada see Tallinna 2. Keskkooli stendile. Et pikema lendlehe trükkimiseks puudus võimalus, otsustati minna riskile ning käekirja moonutades kirjutatakse selle Erik Udam. 23. veebruari õhtul hiiliti koolimajja ja kinnitati lendleht knopkadega stendile.³

Lendleht (vt. *Lisa 1*) algas pöördumisega kaasõpilaste poole, milles tuletati meelde riiklikku iseseisvust ja mõisteti hukka Eesti iseseisvuse reeturlik murdmine “kommunistliku Vene barbarite poolt”. Juhiti tähelepanu, et kommunistliku propaganda tulemuse-

na on nii mõnigi eestlane unustanud oma rahvuse ja isamaa. Lendleht lõppes üleskutsega tuletada seda neile meelde.

Lendlehe käsitsi kirjutamine tõi kaasa sissekukkumise. Algu- ses kontrollis KGB Tallinna 2. Keskkooli ja selle läheduses asu- vate koolide õpilaste käekirju, kuid tulemusteta. Õigetele jälgedele juhatas tšekistid agent *Naaskel*, kes teatas, et aprilli alguses toimus sõprusõhtu 2. (tütarlaste) ja 22. (poeglaste) keskkooli vanemate klasside õpilaste vahel. Neid andmeid kasutades teostati käekirja- ekspertiis ka 22. keskkooli õpilaste seas ja selle tulemusena tegid tšekistid kindlaks lendlehe kirjutaja, kelleks osutus kooli endine 11. klassi õpilane Erik Udam.⁴

Organisatsiooni *Kotkad* liige, vahepeal Tallinna Polütehnilise Instituudi I kursuse üliõpilaseks immatrikuleeritud Erik Udam (1938–1990), Eesti koolinoorte meister kreeka-romaa maadluses, arreteeriti KGB poolt 17. oktoobril 1955.⁵

Samal päeval Udami elukohas Tallinnas, Paldiski mnt. 6–2 toimunud läbiotsimisel võttis KGB ära järgmised materjalid:

- Albert Kivikase *Nimed marmortahvlil*;
- Eduard Laamani *Vabadussõdalased diktatuuri teel*;
- ajalehe *Eesti Sõna* 1942. aasta 2 numbrit;
- üleskutse “Lõpp marksismile, kommunismile, sotsialismi- le Eestis!”.⁶

Ülekuulamistel võttis Udam omaks lendlehe koostamise, oma- käelise kirjutamise ja ülespanemise. Organisatsioonist *Kotkad* aga vaikis ja nii jäi see avastamata.

22. detsembril 1955 toimus ENSV Ülemkohtu kinnine istung. Eesistuja oli Pavel Afanasjev, rahvakaasistujateks olid Heide ja Kerstik, riiklikuks süüdistajaks Zarubin. Kohtuistungil väitis Udam, et lendlehte ajendas teda valmistama see, et ta ei ole nõus 1940. aastal Eestis toimunud sündmuste kajastamisega ajalooõpi- kus. Ta tahtis tõestada, et õpikus kirjutatu on vale ja püüdis õhu- tada kaasõpilastes rahvuslikku vaimu.⁷

Ülemkohus mõistis Udami süüdi nõukogudevastases tegevus- ses ja karistas VNFSV KrK § 58-10 lg. 1 alusel 6-aastase vabadu- sekaotusega.⁸

23. aprillil 1956. aastal kontrollis komisjon koosseisus J. Rist- mägi (esimees), K. Paas, J. Puusepp ja V. Kanareikin seoses NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega “Isikute kri-

minaalasjade läbivaatamisest, kes kannavad karistust poliitiliste, ametialaste ja majanduslike kuritegude eest” Tallinnas siseministeriumi vanglas viibivate isikute kinnipidamise põhjendatust. Teiste hulgas vabastati ka Udam.⁹

Noorteorganisatsioon *Kotkad* jäi avastamata ja jätkas tegutsemist. Otsustati, et Udam jääb aktiivsest tegevusest kõrvale. Et mitmed organisatsiooni liikmed olid armeeteenistusse võetud, tuli Uibol, kes Tallinna 22. Keskkooli lõpetamise järel töötas spordiühingus *Kalev* jalgpallitreenerina, jätkata tegutsemist üksinda. Ta kutsus organisatsiooni Tallinna kommunaalehituse tehnikumi III kursuse õpilase Ülo Turmeni (s. 1939) ja tegi talle ülesandeks otsida uusi aatekaaslasi.¹⁰

Kohtutoimiku andmeil kaasas Turmen organisatsiooni tegevusse Avo Birkani (s. 1938) ja püüdis kaasata Johannes Livländerit (s. 1938). 1956. aasta märtsis ostsid Uibo ja Turmen liikmeks ja isikliku raha eest komisjonikauplusest kirjutusmasina.¹¹

Ent üsna varsti järgnes sissekukkumine. Organisatsiooni liikmeks astumisel kirjutati liikmekandidaadile valmis vandetöötuse tekst, mille see pidi pähe õppima ja oma kaasatõmbajale peast ette lugema. Seejärel paber põletati. Juhtus aga, et Livländer unustas päheõppimiseks antud teksti Tallinna kommunaalehituse tehnikumi koolipingi sahtlisse, kust see kellegi “ausa” leidja käe läbi satus KGB-sse. Tšekistid tegid käekirja järgi kindlaks nii vandetöötuse teksti kirjutaja Turmeni kui ka sellele alla kirjutanud Livländeri. Viimase kontrollimiseks toimetati tema lähedusse KGB agent *Ats*. Pärast kontrollimist kutsuti Livländer ülekuulamisele, kus ta ilma suunavate küsimusteta jutustas kogu vandetöötusega seotud loo. Livländer värvati KGB agendiks ja talle anti varjunimeks *Kask*.¹²

9. oktoobril 1956 kutsuti Turmen ülekuulamisele, kus ta tunnistas, et on tõesti nõukogudevastase organisatsiooni liige, kuhu teda oli värvanud Uibo. KGB võttis arvesse, et peale kirjutusmasina ostmise ei sooritanud grupi liikmed mingit praktilist nõukogudevastast tegevust, ja seda, et Uibo on invaliid. Seetõttu viidi kõigiga läbi profülaktika.¹³

Samal ajal hakati neid ka intensiivselt jälitama. Uibo korterisse paigaldati pealtkuulamise seade (*liter N*), mille abil tehti kindlaks, et Uibo pole oma vaenulikke vaateid muutnud ning avaldab

terroristlikke kavatsusi nõukogude, parteiaktiivi ja julgeolekutöötajate vastu.¹⁴

23. novembril 1956 Uibo ja Turmen arreteeriti.¹⁵

17. jaanuaril 1957 mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Afa-nasjev, kaasistujad Lind ja Hõbe, riiklik süüdistaja Kahru) Uibole VNFSV KrK §-de 58-10 lg. 1 (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda) ja 58-11 (osavõtt nõukogudevastase organisatsiooni tegevusest) alusel viis aastat vabadusekaotust. Turmen vabasta-ti vahi alt, võttes arvesse tema puhtsüdamlikku ülestunnistust ja kahetsust.¹⁶

Taivo Uibo läks vastupanuliikumisele kaduma. 1968. aasta su-vel vabanes ta vangistusest, olles veetnud okastraadi taga ühek-sa ja pool aastat. Sattunud mitmesuguste kohanemisraskuste tõt-tu tugevasse hingelisse kriisi, osutus ta kergeks saagiks KGB-le, kes viivitamatult ulatas oma abistava käe eksinud kodaniku õige-le teele suunamiseks. Algasid sagedased kohtumised KGB majo-ri Lillemaaga, mille tulemusena andis Uibo allkirja umbes järg-misele tekstile: “. . . kohustun oma koostööst julgeolekuga vaiki-ma ja mitte välja andma riiklikke saladusi.” Värskele agendile anti varjunimeks *Toomas*, tema šefi major Lillemaa nimeks sai *Jakobi* asemel *Jüri*.¹⁷

Uibo ise võttis seda kõike topeltmänguna. Ta pihtis oma vär-bamisest vanadele võitluskaaslastele Jaan Isotammele ja Enn Tar-tole. Kuigi mõlemad olid põhimõtteliselt sellise käitumise vastu, arutasid nad ometi üheskoos läbi, millist mittemidagiütlevat infor-matsiooni KGB-le ette sööta. Selline topeltmäng kestis ligi 10 aas-tat ja lõppes 1970. aastate lõpul, kui Uibo suutis oma šefile selgeks teha, et tema sellesse ametisse ikkagi ei sobi.¹⁸

Uibo käitumisele on andnud hinnangu ja seda tabavalt iseloo-mustanud tema sõber ja endine võitluskaaslane Jaan Isotamm:

Taivo lülitas end sellest raskesti märgatavast, kuid pidevalt kestvast tegevusest ise välja, hakates tšekistidega kavalda-ma või, nagu ta ise ütleb, “mängima”, arvestamata sellega, et meie mängureeglid või aukoodeks välistasid kahekordse mängu võimalusegi. See oli meid kagebistidest järsult eristav printsip, millest viimased kuidagi aru ei tahtnud saada. [---] Minu meelest oligi edasise “mängu” (1969. aastast alates) peamiseks põhjuseks see, mida ta kord minupoolsetele ettehei-detele vastuseks välja purskas: “Nemad on ainsad, kes mind

veel isiksuseks peavad!” Kindlasti teadvustas ta selle endale teisiti, unistas sissepääsemisest organitesse, et siis nonde saladuste teadasaamisega saavutada uuesti koht võitlejate hulgas jms.¹⁹

EESTI VABARIIGI NOORTE PARTISANIDE PÕRANDAALUNE KOMITEE

22. märtsil 1955 arreteeris KGB Viljandi Tööliskoole Keskkoole õpilased Ants Põrki (s. 1938) ja Endel Audla (s. 1937). Läbiotsimisel Põrki elukohas Viljandis, Tartu 103–3 leidsid tšekistid *Eesti Vabariigi Noorte Partisanide Põrandaaluse Komitee* (EVNPPK) vandetootuse ja põhikirja eksemplari.¹

EVNPPK sihtidest annab hea ülevaate organisatsiooni põhikiri. Dokument algab järgmiste sõnadega:

EVNPPK on kommunismist orjastatud Eestimaa salaj. organisatsioon, kes ühendab oma ridades korralikke Eesti vabariigile ustavaid tütreid ja poegi, kes on andmas kõik panused E. V. vabastamiseks kommunistlikust terrorist.²

Põhikirjas pandi suurt rõhku vajadusele kasvatada noori “eesti vaimus, eesti meeles, mehiseiks, reipaiks raskusi mitte kartvaiks, oma jõududesse uskuvaiks valmis võitma igasuguseid takistusi võitlusis E. V. vabastamise eest”. Kommunistlikke noori organisatsiooni liikmeks ei võetud, välja arvatud need isikud, kes olid komsomoli saadetud sisemise õõnestustöö tegemiseks. Liikmete suhtes esitatavad nõudmised olid väga karmid:

EVNPPK raudse distsipliini rikkujaid, moraalset laostunud nahahoidjaid tuleb rangelt karistada “surm”. [---] EVNPPK liikme ridadest väljaheitmine tähendab liikme surma, ehk kui juhtkond otsustab salajasse vanglasse paigutamist.

Samas andsid põhikirja koostajad endale aru sellise nõude ebareaalsusest ja põhikirja lõpuosas mõõndi, et välja ei heideta vähetähtsate süütegude eest.

EVNPPK liikmeilt nõudis põhikiri ustavust kodumaale, austust esivanemate kommete ja naiste vastu. Samuti kohustati liikmeid tundma õppima Eesti Vabariigi ajalugu, Vabadussõja juhtide

kirjutisi ning sõjaasjandust. EVNPPK liikmeteks võeti noori vanuses 14–20 aastat.³

See annab tunnistust, et tegemist oli puhtakujulise noorteorganisatsiooniga, mis põhikirjaliselt välistas üle 20 aasta vanuste isikute osavõtu organisatsiooni tegevusest.

EVNPPK liikme Lembit Lehtmetsa sõnul oli organisatsiooni ülesandeks lendlehtede levitamine, sõjaväeteenistusest kõrvalhoidmine ja näitamine, et Eestis on veel jõude, kes ei allu okupatsioonile:

Üheks ülesandeks oli 1954. aastal Vabariigi aastapäevaks viia sini-must-valge lipp Viljandi kiriku torni. Selle olevat sinna toimetanud üks nooremaid organisatsiooni liikmeid, nimega Looga. Ta ronis kirikutorni mööda piksekaitsetraadi kinnitusi. Ka 1955. aastal oli lipp kirikutornis, kuid madalamal, sest piksekaitsekinnitus oli löödud vastu seina ja võimatu oli väljaspool kiriku seina sinna ronida. Oli ka teisi õnnestumisi.⁴

Kohtutoimiku andmeil tuli eeluurimisel ilmsiks, et EVNPPK oli üsna suure liikmeskonnaga organisatsioon. Tšekistidel õnnestus välja selgitada järgmised isikud, kellele pandi süüks kuulumine EVNPPK-sse:

Mati Lette (s. 1940) — Viljandi Keskkooli 5. klassi õpilane;

Enno Looga (s. 1941) — Viljandi Keskkooli 5. klassi õpilane;

Aarne Asu (s. 1939) — Viljandi Keskkooli 7. klassi õpilane;

Vaino Vaarpuu (s. 1938) — Viljandi Keskkooli 10. klassi õpilane;

Ago Rohtlaid (s. 1941) — Viljandi Keskkooli 5. klassi õpilane;

Oskar Raudpuu (s. 1935) — Viljandi Keskkooli 10. klassi õpilane;

Villu Soasepp (s. 1939) — Viljandi Tööliskoorte Keskkooli 6. klassi õpilane;

Enn Voolaid (s. 1943) — Viljandi Keskkooli 5. klassi õpilane;

Avo Sarapuu (s. 1939) — Viljandi Tööliskoorte Keskkooli 5. klassi õpilane;

Endel Käämer (s. 1939) — ehitustöoline;

Lembit Lehtmets (s. 1937) — Viljandi Keskkooli 10. klassi õpilane;

Jaan Teppan (s. 1938) — Viljandi Töölisnoorte Keskkooli 6. klassi õpilane;

Mati Kullas (s. 1940) — Tallinna Kalatehnikumi õpilane;

Arvi Lootsman (s. 1937) — Tallinna Kalatehnikumi õpilane;

Kuldar Suits (s. 1941) — Viljandi Keskkooli 6. klassi õpilane;

Eino Raidur (s. 1940) — ei õpi ega tööta;

Arno Peedu — elab Abja rajoonis.

Põrandaaluse Partisanide Keskkomitee koosseisu kuulusid Tallinna Isamaasõja Invaliidide Kooli õpilane Endel Iila (s. 1936) ja Viljandi rajoonis Valma külanõukogus elav Juhan Päev.⁵

Pörki ja Audla eeluurimisel antud ütluste põhjal olid organisatsioonist teadlikud järgmised isikud: August Lokk (s. 1931), Aino Helimets (s. 1938), Jüri Mikkor (s. 1939), Aleksander Solonen (s. 1937), Enno Kasalu (s. 1940), Ülo Kikkas (s. 1939).⁶

KGB uue taktika kohaselt nii palju inimesi enam kohtu alla ei antud ja vangilaagrisse ei saadetud. Stalini surma järel oli valitsev kommunistlik partei loobunud lausrepressioonidest. Veel ei olnud toimunud NLKP XX kongress, kus nn. Stalini isikukultusega seotud võimukuriteod hukka mõisteti, ent repressiivorganite tiibu oli NSV Liidu uus juhtkond eesotsas kommunistliku partei peasekretäri Nikita Hruštšoviga tugevasti kärpinud. Oluliselt oli koondatud ka organite koosseise. Paraku repressioonid kommunistliku riigikorra tegelike ja kujutletavate vastaste vastu ei lakanud, vaid muutusid valikulisemaks ning tunduvalt rafineeritumaks võrreldes Stalini-aegse toore terroriga. Harvaks muutusid juhtumid, kus režiimikriitikute kallal tarvitati füüsilist vägivalda. Stalini-aegsed näidisprotsessid, kus kohtualustelt peksti NKVD keldrites eeluurimise ajal välja vajalikud tunnistused, asendusid kinniste, kuid ikkagi mingeid õigusemõistmise sugemeid ilmutavate poliitiliste kohtuprotsessidega. Tunduvalt paranesid ka kinnipidamistingimused vangilaagrites.

Valikulist repressiivpoliitikat rakendati ka EVNPPK liikmete vastu. Arvukast liikmeskonnast arreteeriti ja anti kohtu alla üksnes organisatsiooni liidrid Pörk ja Audla. Ülejäänud liikmed profülakteeriti, s.t. nende suhtes kohaldati mitmesuguseid kohtuväliseid repressioone, nagu salajane jälgimine, musta nimekirja kandmine jne. Musta nimekirja sattunud isikule muutusid näiteks välisreis, kõrgema hariduse omandamine või mistahes karjääriväljavaated nõukogude süsteemi raames enam kui küsitavaks. Kuid ka

profülakteerituna oli võimalik elus edasi jõuda ja karjääri teha — selleks tuli hakata tegema koostööd KGB-ga, saada okupatsiooni-võimu repressiivorgani informatoriks või agendiks.

Kohtutoimikute andmeil piirdus organisatsiooni tegevus peamiselt uute liikmete kaasamisega ja neilt vandetootuse võtmisega. Toimepandud aktsioonidest oli KGB suutnud avastada üksnes sinimustvalge lipu heiskamise Viljandi luteri kiriku torni 23. veebruaril 1955 ning Nõukogude Liidu ja Eesti NSV lippude mahakiskumisi Põrki ja Lette poolt. Põrkile pani KGB süüks EVNPPK moodustamist 1955. aasta jaanuaris ning EVNPPK vandetootuse ja põhikirja koostamist. Uurimisega tehti kindlaks, et juba 1950. aastal oli Põrk koos Audlaga kuulunud Viljandimaal Kalmeti 7.-kl. koolis tegutsenud *Põrandaalusesse Partisanide Komiteesse*. Põrkile pandi süüks ka seda, et ta oli organisatsiooni juhina andnud välja kolm päevakäsku ja kogunud liikmemakse.⁷

3. juulil 1955 mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Afanasjev, rahvakaasistujad Tihase ja Heide, riiklik süüdistaja Borovikova) Põrkile VNFSV KrK §-de 58-10 lg. 1 ja 58-11 alusel kaheksa aastat vabadusekaotust. Audlat karistati samade paragrahvide alusel viieaastase vabadusekaotusega.⁸

KUPERJANOVLASTE SALK

Läbi aegade on Vabadussõja kangelane, Paju lahingus langenud leitnant Julius Kuperjanov olnud eesti rahvale rahvusliku vastupanu sümboliks. Iseäranis populaarne on Kuperjanov Tartumaal. Selle põhjuseks on tema päritolu ja sangariteod Vabadussõjas, mis leidsid aset peamiselt Tartu- ja Valgamaal, eelkõige Tartu vabastamine enamlastest Kuperjanovi partisanide poolt 1919. aasta algul.

Kuperjanovi viimne puhkepaik asub Tartus Raadi kalmistul. Sel ajal, kui okupandid purustasid vandalistlikult Vabadussõja ja Eesti Vabariigi riigimeeste mälestussambaid, pääses skulptor Jaan Koorti poolt kivvi raiutud Kuperjanovi hauamonument hävitamisest. Nii jäi Kuperjanovi haud ainsaks Vabadussõja võitluste meenutajaks Eestis, kaasaegseks hiieks, kuhu inimesed tavatsesid koguneda jõulude ja vabariigi aastapäeva ajal, et süüdata küünlad mälestamiseks kodumaa vabaduse eest langenuid. Selline tegevus oli seotud suure riskiga, sest KGB-lased koos miilitsate, rahvamalevlaste ja nõukogude aktivistidest pedagoogidega püüdsid iga-

ti takistada Kuperjanovi haua käimist. Neid, keda Kuperjanovi monumendi lähedusest tabati, ootas ees administratiivkaristus, koolist või ülikoolist väljaheitmine ja KGB silmis okupatsiooni võimule ebalojalsete isikute kilda kandmine.

Vaadeldaval ajajärgul tegutses Tartumaal teadaolevalt kolm põrandaalust noorteorganisatsiooni, mis kandsid Julius Kuperjanovi nime. Kaks neist avastati KGB poolt ja nende liikmed arresteriti: Nõo Keskkooli õpilastest koosnenud *Kuperjanovlaste Salk* ja Tartu linnas tegutsenud organisatsioon nimega *Noorte Kuperjanovlaste Salk*. Kolmas organisatsioon nimega *Kuperjanovlased*, mis tegutses aastail 1954–1956 Tartus, jäigi KGB-l avastamata.

Põrandaalune noorteorganisatsioon *Kuperjanovlaste Salk* moodustati Nõo Keskkooli õpilaste poolt 1955. aastal. Põhikirja järgi seati organisatsiooni eesmärgiks muu hulgas järgmised ülesanded:

a) relvade kogumine ja tundmaõppimine, lendlehtede levitamine, ähvarduskirjade kirjutamine nõukogude aktivistide aadressil;

b) kolhooside vara põlema panemine ning sõja puhul sideliinide ja sildade hävitamine;

c) oma ridade laiendamine uute liikmete värbamise teel.

Relvadest olid olemas üks katkine Saksa automaat, üks vintpüss ja kaks püstolit.¹

Kuperjanovlaste Salga juhtideks olid Nõo Keskkooli 8. klassi õpilane Villu Kibena (s. 1939) ja Palupera Algkooli 7. klassi õpilane Heino-Evar Rebane (s. 1938). Salga tegevuses osalesid Nõo Keskkooli õpilased Heldur Hallik, Mati Vedder, Malle Leesik, Viia Lina ja Luule Mägi. Mägi koostas ja valmistas salga van-detootuse teksti.²

24. veebruaril 1956 panid kuperjanovlased Nõo alevikus välja lendlehe, mis oli pühendatud Eesti Vabariigi 38. aastapäevale.³

Pärast lendlehe aktsiooni kasutati organisatsiooni jälile saamiseks agente ja nn. šifreeritud tehnikat (*liternaja tehnika N-ekstra*), mille tulemusena saadi kõigepealt kätte organisatsiooni liikmed Hallik ja Tammur, kelle kaudu jõuti välja Kibena ja Rebaseni, kes arresteriti 1. märtsil 1956.⁴

Eeluurimisel lisandusid Kibenale süüdistused Palupera loomalauda ja Kalevi kolhoosi heinaküüni süütamises vastavalt 23. oktoobril ja 6. novembril 1955. Peale selle oli Kibena veebruaril

ris 1956 kirjutanud anonüümse ähvarduskirja Salme Saare aadressil. Salme Saar oli olnud 1950. aastal tunnistajaks MVD tribunali istungil, kus mõisteti kohut aktiivsete Saksa käsilaste üle.⁵

Et teine süütamine oli ajastatud kommunistliku oktoobripöörde aastapäevale, käsitles kohus seda diversiooniaktina. Kuperjanovlasi peeti nii ohtlikeks, et nende üle kohtumõistmist ei usaldatud ENSV Ülemkohtule, vaid anti see Balti Sõjaväeringkonna sõjatribunalile. 6. juulil 1956 Tallinnas toimunud kinnisel istungil mõistis sõjatribunal (eesistuja justiitspolkovnik Grjazanov, kaasistujad major Šarikov ja kapten Savjolov, prokurör justiitsmajor Krivošejev) Kibenale Vene NFSV KrK §-de 58-9 (kontrrrevolutsiooniline diversioon), 58-2 (osavõtt relvastatud bande kontrrrevolutsioonilisest tegevusest), 58-10 lg. 1 ja 182 lg. 1 (tuli-relvade ebaseaduslik omamine) alusel kolmteist aastat vabadusekaotust. Rebast karistati samade paragrahvide alusel seitsmeaastase vabadusekaotusega.⁶

NOORTE KUPERJANOVLADE SALK

Põrandaalune noorteorganisatsioon *Noorte Kuperjanovlaste Salk* loodi kooliõpilaste poolt Tartus 1955. aasta sügisel ning tegutses samaaegselt eespool vaadeldud Nõo *Kuperjanovlaste Salga* ja Tartu I Keskkooli ja Ehitustehnikumi õpilaste moodustatud organisatsiooniga *Kuperjanovlased*. Kohtutoimikutest ei nähtu, et nende sama isiku nime kandvate organisatsioonide vahel oleks olnud vähimaidki kontakte (sel juhul oleksid ilmselt organisatsioonide nimetusedki erinenud).

Võimud üritasid kõigest väest kustutada rahva mälust Julius Kuperjanovi nime. Kuigi Kuperjanovi hauamonument oli jäetud hävitamata, püüti seda anonümiseerida, et teha eesti rahva jaoks olematuks kangelane, kelle auks oli see monument püstitatud. Pikki aastaid kestis nn. sildisõda, mis seisnes selles, et võimude poolt mahakistud Kuperjanovi nimesildi asemele ilmus ikka ja jälle vasest väljalõigatuna või värviga kirjutatult: *Julius Kuperjanov 1894–1919*.¹

Nii mõnedki noored pidid selle eest maksma vabadusega. 8. mail 1957 arreteeriti Tartu Kaugõppekeskkooli õpilane Arvo Vatsel (s. 1937) ning Tartu Töölisnoorte Keskkooli õpilased Aarne Jääger (s. 1941) ja Juhan Lindmaa (s. 1941).²

Läbiotsimisel Vatseli elukohas Tartus, Mitsurini tn. 30–4 võttis KGB ära järgmised materjalid:

— Alice Kuperjanovi *Okupatsioonist Paju lahinguni*;

— automaat PPŠ;

— Julius Kuperjanovi hauamonumendi foto;

— Ed. Grossmidti *Suures heitluses*.³

Jäägerilt võeti ära Albert Kivikase raamat *Nimed marmortahvil* ja kirjutusmasin *Urania*.⁴

Noormehi süüdistati Kuperjanovi nime kirjutamises värviga tema hauamonumendile ja lendlehtede levitamises, milles ähvardati karistada surmaga neid, kes kraabivad maha Kuperjanovi nime ja Eesti lipu värvid. Esimene lendleht oli kirjutatud käsitsi trükitähtedega ja kandis allkirja *Noorte Kuperjanovlaste Salk*.⁵

Teine lendleht oli masinakirjas ja selles kutsuti üles tähistama 2. veebruari, päeva, mil 38 aastat tagasi suri Tartus Kuperjanov. Selles lendlehes oli ka üleskutse relvade haaramiseks, kui saabub paras aeg.⁶

26. juulil 1957 Tartus toimunud väljasõiduistungil mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Pihoja, rahvakaasistujad Teppan ja Erik, riiklik süüdistaja Jakobson) VNFSV KrK §-de 58-10 lg. 1 ja 58-11 alusel Vatselile viis aastat ning Jäägerile ja Lindmaale kolm aastat vabadusekaotust.⁷

EESTI NOORTE MALEV

Põrandaalune noorsoo-organisatsioon EESTI NOORTE MALEV (ENM) asutati 13. märtsil 1956 Tartu Toomemäel grupi Tartu III Keskkooli õpilaste poolt. Omas programmi, vande-töotust ja Eesti Üliõpilaste Seltsi eeskujul koostatud põhikirja. Ettevalmistamisel oli ajakirja "Saagem vabaks" 1. number. Peale sisemise organiseerumise ja uute liikmete värbamise olid põhilised aktsioonid relvade kogumine, sideme loomine põranda all elava endise Eesti Kaitseliidu aktivisti Armin Tammekannuga ning umbes 300 Ungari revolutsiooni toetava ja Eestile vabadust nõudva lendlehe levitamine Tartus ööl vastu 4. novembrit 1956. Peale Toomemäe toimusid regulaarsed konspiratiivkoosolekud TRÜ õppehoones Aia tänaval, Raadi kalmistul ning V. Kohvi korteris Kastani tänaval. Esimeheks

oli märtsist septembrini J. Isotamm, septembrist detsembrini E. Tarto (põhikiri nägi ette esimehe vahetamise iga poole aasta tagant). Värvatud liikmeid oli KGB andmeil 10. Pärast lendlehtede aktsiooni korraldati kõigis Tartu keskkoolides klassikirjand ja vihikud viidi KGBsse grafoloogilise ekspertiisi teostamiseks (umbes 100 lendlehte oli kirjutatud käsitsi trükitähtedega).¹

Nii on kirjutanud ENM-i tegevusest üks organisatsiooni juhte Jaan Isotamm “MRP-AEG Infobülletääni” veergudel. Organisatsiooni põhikiri, mille oli koostanud Isotamm Eesti Üliõpilaste Seltsi põhikirja eeskujul, koosnes kolmest peatükist. Esimeses peatükis “ENM põhimõtted” on öeldud järgmist:

1

Et säilitada rahvuslikku vaimu ja kultuuri, toetada üksteist töös ja võitluses, abistada kehvemaid liikmeid ja võidelda kommunismi vastu on Tartu eesti kooliõpilased ühinenud Eesti Noorte Malevaks.

2

ENM tähtsamaks ülesandeks on võidelda kuni viimse veretilgani kommunistliku vene okupantide vastu.

3

Meie saatus on seotud seotud Eesti riigi arenguga. Sellepärast peame saama innustatud eesti patriootideks ja tundma õppima Eesti ajalugu, kultuuriajalugu, geograafiat ning majandust.

[---]

6

Meie töö on täiesti salajane. Sellepärast peavad kõik ENM liikmed pidama ranget konspiratsiooni. Ükskõik missuguste teadete andmist ENM seesmisest elust karistatakse kõige ran gemalt.

Teise peatüki “ENM liikmed” esimeses paragrahvis on öeldud, et “ENM liikmeks võib saada ainult eestlane, kes ei ole kommunist vabatahtlikult või põhimõtteliselt”. Liikmed jagunesid usaldus-, noor- ja tegevliikmeteks. 8. paragrahvis rõhutatakse, et

ENM-i liikmed on kohustatud õppima relvade käsitsemist ja hooldamist ning muretsema endale vähemalt ühe relva.

Kolmas peatükk käsitleb ENM-i koosolekute pidamise korda.²

Enn Tartu koostatud ENM-i programm oli jaotatud lähis- ja kaugprogrammiks. Lähiprogrammis sõnastati lähiaja tegevuskava:

1) koguda ustavaid mehi oma ridadesse ja valmistada neist ette karastunud võitlejaid;

2) koguda ja õppida käsitsema relvi;

3) legaalsete ja illegaalsete vahenditega taotleda, et inimestest saaksid mõtlejad ja võitlejad;

4) õppida tundma Eesti ajalugu, kultuuri, geograafiat ja majandust;

5) jälgida rahvusvahelist olukorda.

Kaugprogramm seadis lõppeesmärgiks kommunistliku diktaatori kukutamise üldrahvaliku revolutsiooni teel ning vabanemise kommunismist ja vene ikkest.³

Põhikirja ja programmi lugedes hakkab silma, et kummaski dokumendis ei leidu ridagi Eesti iseseisvuse taastamise kohta. Nähtavasti oli Eesti iseseisvuse taastamise vajadus ENM-i liikmetele nii enesestmõistetav, et seda ei peetud vajalikuks eraldi rõhutada. Et lähiprogrammis kohustati ENM-i liikmeid jälgima ka välispoliitilisi sündmusi, võib oletada, et üldrahvalikku revolutsiooni kavatseti alustada soodsa rahvusvahelise situatsiooni korral, näiteks lääneriikide sõjalise konflikti puhul Nõukogude Liiduga.

Sel ajal ei olnud eesti noorte teadvuses veel kinnistunud veendumus, et Nõukogude okupatsioon kujuneb pikaajaliseks. Kommunismi ikkest ja okupatsioonist loodeti vabaneda tulevikus vältimatult puhkevas maailmasõjas. Selleks valmistuti ja koguti relvi, et mitte paljakäsi okupandile vastu astuda.

ENM-il oli hümn, mille sõnad oli kirjutanud Jaan Isotamm:

Me sõprus on pyha ja kindel!

sest yhine on meie tee.

Me võitleme vabadusrindel

ja alati võidame me.

*Ela, kasva, võimsaks saa,
me Eesti Noorte Maleva!*⁴

Nagu peaaegu kõigil noorteorganisatsioonidel, oli ENM-il vandetõotus järgmise tekstiga:

*Mina, Eesti vabaduse ja iseseisvuse noor võitleja töotan ja vannun oma eestlase au ja mehesõnaga jääda surmani ustavaks oma kodumaale ning Eesti Noorte Malevale!*⁵

Huvipakkuvad on kahe ENM-i lendlehe tekstid. Esimene oli adresseeritud eestlastele, keda kutsuti üles säilitama oma rahvustunnet ja mitte venestuma. Tõdeti, et venelastel on kommunismi ja maailmarevolutsiooni hoog üle läinud ning et Venemaa on muutunud harilikuks imperialistlikuks maaks. Eesti soost kommuniste ja kommunistlikke noori hoiatati eesti rahvale kurja tegemast, vastasel korral ootaks neid sama karistus mis tiblasidki — surmanuhtlus. Eestlasi kutsuti üles hävitama tiblasid, neid boikoteerima, mitte rääkima nendega ühtegi sõna vene keeles, mitte aitama neid.⁶

Teises lendlehes pöördui eesti noorte poole. Avaldati toetust ungarlastele, kelle mehisust toodi eesti noortele eeskujuks võitluseks ja tugeva noorsoo-organisatsiooni loomiseks. Kutsuti üles võitlusele Vene okupantide vastu uue vaba Eesti rajamiseks. Selleks tuli luua kõikides klassides väikesed vastupanugrupid. Esialgse tegevusena pakuti välja kommunistlike noorte ja venelaste terroriseerimist, kommunistlike õpetajate boikoteerimist, rahvusliku propaganda tegemist ning valmistumist suureks võitluseks.⁷

Nende lendlehtede levitamine Tartus ööl vastu 4. novembrist 1956 tõi kaasa ENM-i liikmete arreteerimise. Et KGB-l oli olemas juba kevadel ENM-i liikmetest kooli- ja internaadikaaslaste Ants Langi ning Voldemar Kohvi korteriperenaise salakaebused, ei valmistanud ENM-i liikmetele jälile saamine neile raskusi. Aktiivne jälitamine algas juba 1956. aasta novembri lõpus. 23. detsembril vangistati organisatsiooni nõrk lüli, Tartu 3. Keskkooli 10. klassi õpilane Heino Taniloo, ja sunniti andma tunnistusi ülejäänute vastu, kes arreteeriti 25. detsembril. Tegevuses oli suur KGB operatiivüksus tollase ENSV KGB ülema polkovnik Karpovi juhitud. Kõik kaheksa arreteeritud (H. Taniloo vabastati vahi alt ja kutsuti hiljem kohtusse tunnistajaks) koondati KGB Tartu residentsi Aia tänavas, kus toimusid esimesed ülekuulamised. Esimesed kaks päeva hoiti seal vahi all ka J. Isotamme 14-aastast ven-

da Aini, Tartu 3. Keskkooli kaheksanda klassi õpilast. Kinni võeti järgmised isikud:

Jaan Isotamm (s. 1939) — Tartu Kaugõppekeskkooli õpilane;
Voldemar Kohv (s. 1938) — Tartu Autoremonditehase tööline,

Enn Tarto (s. 1938) — Tartu 3. Keskkooli 11. klassi õpilane;
Jüri Rebane (s. 1939) — Tartu 3. Keskkooli 10. klassi õpilane;
Lembit Soosaar (s. 1938) — Tartu 3. Keskkooli 11. klassi õpilane;

Jüri Lõhmus (s. 1938) — Tartu 3. Keskkooli 11. klassi õpilane;
Tõnis Raudsepp (s. 1939) — Tartu Raudteetehnikumi 3. kursuse õpilane;

Enn-Kaupo Laanearu (1938–1970) — Tartu Raudteetehnikumi 3. kursuse õpilane.⁸

12.–13. märtsil 1957 mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Afa-nasjev, rahvakaasistujad Piir ja Ulst, riiklik süüdistaja Jakobson) kinnisel kohtuistungil ENM-i liikmetele VNFSV KrK §-de 58-10 lg. 1 ja 58-11 alusel järgmised karistused:

Isotamm — 7 aastat vabadusekaotust;

Kohv — 6 aastat vabadusekaotust;

Tarto — 5 aastat vabadusekaotust;

Rebane — 4 aastat vabadusekaotust;

Soosaar — 4 aastat vabadusekaotust;

Raudsepp — 3 aastat vabadusekaotust;

Lõhmus — 3 aastat vabadusekaotust.

Laanearut karistati §-de 58-12 (kontrrrevolutsioonilisest kuri-teost mitteteatamine) ja 182 lg. 1 alusel 2-aastase vabadusekaotu-sega.⁹

Karistuseta ei jäänud ka ENM-i liikmetega sidemeis olnud Ar-min Tammekand (s. 1900). Kuulunud aastail 1941–1944 Oma-kaitsesse, läks Tammekand 1944. aastal põranda alla ja varjas end 1953. aastani. Tammekand pidas ENM-iga sidet organisatsiooni liikme Lembit Soosaare kaudu, kirjutas varjunime *Arminius* all ENM-ile üleskutse teksti ja varustas organisatsiooni liikmeid kir-jandusega (*Eesti rahva kannatuste aasta I–II ja Vabadussõja aja-lugu*). Pärast ENM-i liikmete arreteerimist läks ta uuesti põranda alla. 1957. aasta juulis meelitasid tšekistid Tammekandi, kasuta-

des peibutistena tema väimeest, Vastselliina mittetäieliku keskkooli õpetajat Mahhovit ja tema abikaasat Erika Mahhovat (Tammekandi tütar), kokkusaamisele, kus ta arreteeriti. 31. oktoobril 1957 mõistis ENSV Ülemkohus Tammekandile VNFSV KrK § 58-10 lg. 1 alusel 7 aastat vabadusekaotust.¹⁰

VABAD EESTLASED

1957. aasta juuni algul levitati Tallinnas ja Nõmmel kirjutusmasinal trükitud lendlehti, mis kandsid pealkirja “Armsad Eesti noormehed ja neid!”. Lendlehes tuletati meelde, et peagi möödub 17 aastat Eesti okupeerimisest Nõukogude Liidu poolt ning mõisteti hukka eesti rahva kallal toime pandud küüditamised ja muud repressioonid. Lendlehe lõpus avaldati toetust oma vabaduse eest võitlevale ungari rahvale. Lendlehed kandsid allkirja *Vabad Eestlased*.¹

Samal kuul leidis keegi kodanik Morgunov ühelt Tallinna tänavalt ja toimetas KGB-sse kaks kirjutusmasinal trükitud väikest šifreeritud lehte. Nende lehtede pöördel oli dešifreerimise näidiseks kirjutatud käsitsi trükitähedega ja šifrit kasutades Mart Haljaku ja Arne Leeti nimed. Nimetatud isikute suhtes avati agentuurtoimik *Datšniki* (Suvitajad).²

Kahtlustatuna lendlehtede levitamises arreteeris KGB 20.–21. juunil 1957 Harju rajooni ehitus-remondikontori mullatöölise Mart Haljaku (s. 1940), Tallinna 13. 7-kl. Kooli õpilase Rein Wiidase (s. 1941) ja Tallinna Heakorrastuse Trusti töölise Arne Leeti (s. 1941). Läbiotsimisel Haljaku elukohas võeti ära järgmised materjalid:

— lendleht, mis kandis pealkirja “Armsad Eesti noormehed ja neid!”;

— koguteos *Eesti. 20 aastat iseseisvust*;

— Adolf Hitleri *Mein Kampf*;

— Albert Kivikase *Nimed marmortahvlil*;

— ajakiri *Nädal Pildis* nr. 11/12 1940.³

Kuigi lendleht oli allkirjastatud nimetusega *Vabad Eestlased*, ei leidu kohtutoimikutes ridagi sellenimelise organisatsiooni kohta. Samuti ei ole toimikutes organisatsiooni *Vabad Eestlased* põ-

hikirja, programmi või vandetöotuse tekste ega muid dokumente, mis laseksid oletada sellenimelise organisatsiooni olemasolu.

Haljak, Wiidas ja Leet kinnitasid nii eeluurimisel kui ka kohutus, et nemad ei tea midagi organisatsioonist *Vabad Eestlased* ja et lendlehe allkiri oli olnud juhuslik valik.⁴

Vaatamata sellele, et juurdlust ja eeluurimist teostanud KGB ega ka noormeeste üle kohut mõistnud ENSV Ülemkohus ei käsitlenud lendlehtede levitamist kui osavõttu nõukogudevastase organisatsiooni tegevusest, oleks ekslik pidada seda üksiküritajate juhuslikuks väljaastumiseks. Organisatsiooni atribuudid — põhikiri, programm, vandetöotus ja dokumenteeritud liikmeskond — küll puudusid, ent oli olemas kindlasuunaline ühistegevus. Pole sugugi välistatud, et aja jooksul oleks sellest sõpruskonnast võinud kujuneda vastupanuorganisatsioon. Ka Haljakult läbiotsimisel äravõetud materjalid annavad tunnistust, et lendlehtede levitamine ei olnud poolhuligaanne protestiaktatsioon, vaid tegemist oli kindla maailmavaate teadliku väljendusega.

6. augustil 1957 mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Afanasjev, rahvakaasistujad Maasing ja Toodu, riiklik süüdistaja Borovikova) VNFSV KrK § 58-10 lg. 1 alusel järgmised karistused:

Mart Haljak — 5 aastat vabadusekaotust;

Rein Wiidas — 3 aastat vabadusekaotust;

Arne Leet — 2 aastat vabadusekaotust.⁵

ROHELINE KOLMNURK

12. juunil 1957. aastal arreteeris KGB Pärnus ehitustöölise Uudo Halliku (s. 1941) süüdistatuna kuulumises põrandaalusesse vastupanuorganisatsiooni *Roheline Kolmnurk*. Selle organisatsiooni oli moodustanud Hallik 1956. aasta sügisel, kui ta õppis Pärnu 2. Keskkoolis.

KGB IV osakonna aruandest nähtub, et *Rohelise Kolmnurga* peale sattusid tšekistid juhuslikult. Postisaadetiste metoodilisel kontrollimisel leiti Pärnus kaks anonüümkirja, mis kutsusid üles organiseeritud vabadusvõitlusele. Kirjade autori leidmiseks hakkas KGB jälgima Pärnu noortegruppe. Erilist huvi tunti nn. huligaanide vastu, kellest 1957. aasta juunis "loodi usalduslikud suhted" Aleksei Savuškiniga. Viimane tunnistas, et 1956. aasta ok-

toobris andis ta suusõnalise nõusoleku osavõtuks põrandaalusest noorteorganisatsioonist, mille loomise initsiaatorina nimetas ta Udo Hallikut.¹

Eeluurimisel tunnistas Hallik, et tõuke organisatsiooni loomiseks oli andnud teravnenud rahvusvaheline olukord, eelkõige Suessi kriis ja kommunismivastane ülestõus Ungaris. Organisatsiooni eesmärgiks oli sõja puhkemise korral Nõukogude Liidu ja lääneriikide vahel alustada aktiivset võitlust nõukogude võimuga, organiseerides raudteede õhkimist, plahvatusi tehastes, samuti relvastatud võitlust Nõukogude armee väiksemate üksustega.

Hallik kirjeldas organisatsiooni moodustamisega seotud asjaolusid järgmiste sõnadega:

[---] 1956. aasta septembris-oktoobris moodustasime salga, mis pidi koguma relvi. Kui peaks puhkema maailmasõda seoses Suessi kriisiga, oleksime läinud metsa ja oleksime alustanud võitlust NSV Liidu vastu. [---] Mõni päev enne oktoobripühi otsustasime luua salga. Kogunemiskoht oli Munamägi Pärnus. Kohal olid peale minu veel Jüri Halling, Friedrich Perman, Villu Mäll, Ants Pajusalu, Aleksei Savuškin, Mihkel Toomra ja Raivo Salundi. [---] Kavatsesime nimetada salka "Roheliseks Kolmnurgaks" — minu sõber Tõnis Tammisaar oli lugenud raamatut, kus oli juttu relvastatud pangaröövidest. [---] Joonistasin salga märgi. Põhikirja polnud, vannet ei antud, kasutasime salakirja.²

Peale Halliku ei peetud otstarbekaks teisi organisatsiooni *Roheline Kolmnurk* liikmeid kohtu alla anda. Küll aga seostati organisatsiooniga Ülo Riba (s. 1938), kes sel ajal kandis vanglakaristust. 1956. aastal oli teda autoärandamise eest Pärnu rahvakohtu poolt karistatud kuueaastase vabadusekaotusega. Vangilaagris viibides saatis ta *Karl Ratassepa* nimele (Halliku varjunimi) kirju, milles kutsus üles võitlema nõukogude võimu vastu ja süüta ma suuri tööstusettevõtteid. Selle eest anti Riba kohtu alla kui organisatsiooni *Roheline Kolmnurk* liige.³ 22. augustil 1957 mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Pihoja, rahvakaasistujad Loit ja Mägi, riiklik süüdistaja Kahru) VNFSV KrK §-de 58-10 lg. 1 ja 58-11 alusel Hallikule kolm aastat ja Ribale seitse aastat vabadusekaotust.⁴

ÜHINENUD EESTIMAA POJAD

8. novembril 1957. aastal levitati Rakveres lendlehti, mis kutsusid Eesti relvavendi koonduma tihedamalt vabaduslippude alla:

Tähelepanu!

Kangelaslik eesti noorsugu, elame rasket ajajärku, kus kommunistid on ajutiselt okupeerinud meie Eestimaa — mõrvanud meie isasid, vendi ja õdesid, viinud Siberi metsadesse nälja surma ootama.

On saabunud otsustav silmapilk, kus need häbitundmatud ning autud kaabakad pühitsevad oma 40. Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva, tallates jalge alla üha rohkem väiksemaid riike ja nende rahvast.

Eesti relvavennad, koonduge tihedamini oma vabadus lippude alla, selleks jõudu, vastupidavust ning mehisust!

Ühinunud Eestimaa Pojad¹

Et KGB-s olid olemas kõigi asutuste kirjutusmasinate šriftinäidised, tegid tšekistid suurema vaevata kindlaks, et lendlehed olid trükitud kahel kirjutusmasinal, mis kuulusid Rakvere Metsakombinaadile. Agent Šmõkova kaudu selgitati välja ka trükkija, kelleks osutus sama asutuse endine töötaja Õie Vaalberg. Operatiivjälituse, *liter N* toimingute ja Vaalbergi agentuurvaatluse kaudu tehti kindlaks viimase suhe Hartvig Neemega. Vaalberg “peeti salaja kinni”, kasutades selleks fiktiivset komandeeringut. Ülekuulamisel tunnistas Vaalberg, et oli trükinud lendlehed oma lähedase tuttava Hartvig Neeme palvel, kes oli andnud talle lendlehtede valmisteksti.²

4. detsembril 1957 arreteeriti süüdistatuna lendlehtede levitamises ja kuulumises organisatsiooni *Ühinunud Eestimaa Pojad* maaparandustöoline Hartvig Neeme (s. 1932), kassiir-raamatupidaja Õie Vaalberg (s. 1929) ning Rakvere 1. Keskkooli õpilased Jarmo Kiik (s. 1939) ja Ants Kaukver (s. 1941).³

Eeluurimisel ei suutnud KGB leida organisatsiooni *Ühinunud Eestimaa Pojad* põhikirja, programmi, vandetootuse teksti või mõnda muud materjali, mis oleks andnud tunnistust vastupanuorganisatsiooni olemasolust. Nii nagu eespool vaadeldud organisatsioonide *Vabad Eestlased*, *Roheline Kolmnurk* jt. puhul, oli

siingi tegemist veel organisatsiooniks kujunemata sõpruskonnaga, kes allkirjastas oma lendlehed neile suurema kaalu andmiseks nimega, mis pidi jätma mulje, et tegemist on tõelise vastupanuorganisatsiooniga.

Hartvig Neeme väljendas kohtuistungil oma tõekspidamisi järgmiste sõnadega:

[---] minu tegevuse põhjuseks oli rahva madal elatustase, madalad palgad ja inimeste üldine kibestumus. [---] Nõukogudevastane meelestatus tekkis mul peale 1947–1949. aasta küüditamisi, mil omad inimesed viidi ära ja “pärismaalased” toodi kohale. [---] 1945. aastal mõisteti isa süüdi ja karistati 10-aastase vabadusekaotusega.⁴

19. veebruaril 1958. aastal mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Afanasjev, rahvakaasistujad Jõgi ja Tarkpea, riiklik süüdistaja Jakobson) VNFSV Krk § 58-10 alusel Hartvig Neemele kümme, Jarmo Kiigele kuus, Õie Vaalbergile viis ja Ants Kaukverile neli aastat vabadusekaotust.⁵

Nähtavasti põhjustas sellise karmi karistuse Neeme liiga avameelne esinemine kohtuistungil, samuti asjaolu, et teda oli varem karistatud kolmeaastase vabadusekaotusega tulirelva ebaseadusliku omamise eest. Vabadusekaotus mõisteti ka Õie Vaalbergile, kes teadaolevalt oli Mare Asi ja Hilda Kirsi kõrval (Kiviõli lasteaednik Hilda Kirs (s. 1930) mõisteti ENSV Ülemkohtu poolt VNFSV KrK § 58-10 lg. 1 alusel neljaks aastaks vangilaagrisse selle eest, et saatis 5. septembril 1957 Tallinna Raadiokomiteesse riigivastase sisuga anonüümkirja⁶) üks vähestest naistest, kellele aastail 1955–1962 mõisteti nõukogudevastase tegevuse eest vabadusekaotuslik karistus.

Lendlehtede levitamises osalenud Rakvere 1. Keskkooli õpilasi Rein Juhandit (s. 1940) ja Matti Tarumit (s. 1941) ei võetud kriminaalvastutusele, vaid allutati operatiivkontrollile.⁷

EESTI VABADUSVÕITLEJATE LIIT

Suessi kanali natsionaliseerimine Egiptuse valitsuse poolt 1956. a. sügisel kutsus esile Suessi kriisi, mille lahendamiseks oli ka NL valmis sõjaliselt sekkuma. NL ametlike massikommunikatsioonivahendite teated olukorrast kriisipiirkonnas

aitasid tõsta üldist pinget siseriigis. Võimalikuks peeti relvastatud konflikti puhkemist globaalmastaabis. Vaevalt oli likvideeritud kriisikolle Suessi piirkonnas, kui puhkes revolutsioon Ungaris 1956. a. oktoobri lõpus. Olgugi, et Ungari revolutsioon juba novembri esimesel nädalal Nõukogude tankide poolt maha suruti, olid sellel sündmusel tagajärjed. Vanemate klasside õpilastel tekkis arusaam, et NL ise piisib ainult vägivalla abil ning tema poolt okupeeritud maad oleks esimesel võimalusel valmis heitma endilt Nõukogude ikke. Vahetult peale Ungari sündmuse moodustati Lihula Keskkooli vanemate klasside õpilastest 1957. a. algul "Eesti Rahvavabastusorganisatsioon", mis 1958. aastal nimetati ümber "Eesti Vabadusvõitlejate Liiduks" (EVL).¹

Nende sõnadega kirjeldas EVL-i juht ja endine poliitvang Tõnis Mets Tartus 20. veebruaril 1993. a. peetud konverentsil "Eesti koolinoored vabadusvõitluses" olukorda Eestis ajal, mil Lihula Keskkooli õpilased moodustasid põrandaaluse vastupanuorganisatsiooni.

EVL-il oli põhikiri ja vandetootuse tekst. Põhikiri seadis EVL-ile kui kommunismivastasele organisatsioonile järgmised ülesanded:

- 1) võitlus kommunistliku riigikorra vastu;
- 2) kaasaaitamine vabariikliku korra kehtestamisele Eestis;
- 3) EVL-i gruppide moodustamine kogu maal;
- 4) kodanikele võitlusvahendite selgitamine;
- 5) oma liikmetele sõjalise õppuse andmine võimaluste piires;
- 6) muude ülesannete täitmine.

Veel oli põhikirjas juttu liikmetest ja nende kohustustest, võitluse organiseerimisest kommunistliku riigikorra vastu, kaasaaitamisest vabariikliku korra kehtestamisele Eestis, patriootiliselt meelestatud noorte koondamisest, relvade ja laskemoona hankimisest, sõjalise väljaõppe korraldamisest jne. Nõukogude Liitu tabava sõjalise konflikti puhul oli ette nähtud EVL-i relvastatud võitluse alustamine Eesti omariikluse taastamiseks.²

EVL-i juhiks oli Tõnis Mets. Organisatsiooni tegevust kordineeris staap koosseisus Tõnis Mets, Jüri Pärl, Tiit Toobal ja Ülo

Niinemets. 1959. aasta maikuus oli EVL-is 26 liiget, kes olid jaotatud kahte gruppi:

I grupp — juht Jüri Pärl;

II grupp — juht Jaan Kurg.

Relvadest oli organisatsioonil üks automaat PPŠ, kaheksa vintpüssi, lahingukorras raskekuulipilduja *Maksim*, rohkesti laskemootina ja lõhkeained.³

Veel *Eesti Rahvavabastusorganisatsiooni* (ERO) nime kandes levitati kirjutusmasinal trükitud ringkirja, milles pöörduiti Eestimaa kodanike, tööliste, kolhoosnike ja töötava intelligentsi poole üleskutsega kukutada kommunistlik võim, vabastada poliitvangid ja hävitada kolhoosiorjus. Edasi anti konkreetseid juhtnööre, kuidas võidelda: “. . . levitada kogu maal revolutsioonilisi ideid, selgitada kõigile kodanikele, milleks on vaja pidada revolutsioonilist võitlust, luua kogu maal revolutsioonilisi grupe, valmistada revolutsioonilised jõud ette relvastatud ülestõusuks.” Alla oli kirjutatud *ERO Revolutsiooniline Staap*.⁴

Peaaegu samasuguse sisuga ringkiri, seekord EVL-i staabi levitatuna, oli adresseeritud Eestimaa noortele ja üliõpilastele. Selles soovitati moodustada ühtse EVL-i liikumise all 3–4 liikmest koosnevad grupid, mis levitaksid noorte seas kommunismivastaseid ideid, selgitaksid noortele võitluse vajadust kommunistide vastu, looksid noorte seas EVL-i grupe ja valmistaksid grupe ette puhkevaks võitluseks.⁵

EVL-i liikmed levitasid kahte lendlehte. Neist esimeses, omakäeliselt kirjutatus, pöörduiti eesti noorte poole järgmiste sõnadega:

*Ausad Eesti noored! Ärge laske venelasi peremehetseda Eestis! Organiseerige ustavatest Eesti poegadest ja tütardest illegaalseid ringe ja aidake kaasa Uue-Eesti loomisele! Välja venelased Eestist! Iseseisvus Eestile!*⁶

Teine lendleht, mis oli samuti käsitsi kirjutatud, tuletas meelde, et “. . . on möödunud 18 aastat sellest, mil vallastus Eestis punane koletis. Tema auks sunnitakse marssima tänavail ja kiidulaulu laulma.” Eesti noori kutsuti üles hoidma kõrgel oma rahva au ja võitlema, kui tarvis, oma rahva nime ja vabaduse eest.⁷

EVL sai tegutseda kuni 1959. aasta alguseni. KGB avastas organisatsiooni Tõnis Metsa sõnade kohaselt järgmiselt. 1956. aasta

sügisel, veel enne EVL-i moodustamist, oli Mets koostanud kommunistmivastase sisuga üleskutse, mille oli paljundanud kirjutusmasinal tema hea tuttav Tiina Ait-Ihlov. Vahetult pärast Ungari sündmuse avas KGB Eestis massiliselt kirju ja vaatas neid läbi. KGB grafoloogiaekspertidel kulus üleskutse autori väljaselgitamiseks umbes kaks ja pool aastat. Lihula Keskkooli 11. klassi õpilane Tõnis Mets arreteeriti 12. mail 1959. Eeluurimisel võttis ta omaks üleskutse koostamise, ent organisatsioonist vaikus. Organisatsioonile sai saatuslikuks Tallinnas elanud EVL-i liikme Valdur Teäri piirituletamiskatse Kaliningradi piirkonnas. Katse ebaõnnestus ja arreteerituna andis Teär üles kõik EVL-i Tallinna piirkonna liikmed.⁸

Ajavahemikul 20. juunist kuni 9. juulini 1959 arreteeriti veel viis EVL-i juhtliiget:

Jüri Päril (s. 1940) — Tallinna Pedagoogilise Instituudi I kursuse üliõpilane;

Ülo Niinemets (s. 1940) — TRÜ keemiateaduskonna I kursuse üliõpilane;

Endel Ratas (s. 1938) — Eesti Merelaevanduse laevamotorist;

Tiit Toobal (s. 1939) — Tallinna Tehnikakooli Nr. 1 õpilane;

Arvo Aljas (s. 1938) — kolhoosi *Nahhimov* laevamehaanik.⁹

Kohtutoimikus on iseloomustused veel mitme isiku kohta, keda suure tõenäosusega võib pidada EVL-i liikmeteks, kuid keda kohtu alla ei antud: Arne Mikkus, Jaan Järv, Uno Eiland, Endel Eiland, Mart Lahe, Arne Lobjakas, Rein Sassian, Jaan Küng, Ülo Rehepapp, Enn Salo, Tiina Ihlov (Ait), Arri Ait, Ants Kuldja, Olav Liit, Ilmar Tannebaum, Anti Sedrik ja Toomas-Rein Sark. Nende noorte inimeste suhtes rakendas KGB kasvatuslik-profülaktilisi meetmeid.¹⁰

10.–14. septembrini 1959 toimunud istungil mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Lepp, rahvakaasistujad Velman ja Tross, riiklik süüdistaja Jakobson) EVL-i liikmetele NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse “Kriminaalvastutusest riiklike kuritegude eest” §-de 7 lg. 1 ja 9 alusel järgmised karistused:

Tõnis Mets — 6 aastat vabadusekaotust;

Jüri Päril — 4 aastat vabadusekaotust (Metsa ja Pärli karistati veel tulirelvade ebaseadusliku omamise eest);

Endel Ratas — 4 aastat vabadusekaotust;

Tiit Toobal — 3 aastat vabadusekaotust;

Arvo Aljas — 3 aastat vabadusekaotust;

Ülo Niinemets — 2 aastat vabadusekaotust;

Valdur Teär — 8 aastat vabadusekaotust (Teäri karistati veel piiriületamiskatse eest).¹¹

EVL-i liikmete kohtulikul represseerimisel oli veel üks tagajärg. Nimelt avaldati Ülemkohtu erimääruses tõsist rahulolematust selle üle, et Lihula Keskkooli õpilaste ja õpetajate kommunistlikud algorganisatsioonid ei seisnud oma ülesannete kõrgusel kommunistlike noorte ja teiste noorte ideoloogilises kasvatus-töös.¹²

KESKSTAAP

EESTI VABADUSRINDE OLEMASOLU EEST

20. oktoobril 1961 arreteeriti Võrus kahtlustatuna tulirelvade hoidmises treial Valdur Raudvassar (s. 1939). Tema läbiotsimisel leiti käsikirjaline üleskutse “nõukogudevastaste organisatsioonide loomiseks ja võitluseks nõukogude võimu vastu Eestis, samuti teised dokumendid, mis tunnistavad nõukogudevastase organisatsiooni olemasolu”.¹

Läbiotsimisel Raudvassari vanematekodus Võru rajooni Lasva külanõukogu Noodase külas leiti:

— Saksa vintpüss mudel 98;

— Saksa kergekuulipilduja jalad;

— ajakiri *Sõdur* 19 tk.;

— Saksa okupatsiooni aegsed ajalehed *Maa Sõna*, *Eesti Sõna*, *Postimees*;

— ajakiri *Eesti Noored* nr. 5 1944;

— raamat *Jaan Tõnisson*;

— ajakiri *Kaitseliit*;

— Soome sajamargane rahatäht.²

31. oktoobril arreteeriti samas kriminaalasjas Väino Sõna (s. 1939), kes viibis vahi alla võtmise ajal sõjaväeteenistuses.³

23. veebruaril 1959 oli ENSV Ülemkohus karistanud Sõna huli-gaansuse eest nelja-aastase vabadusekaotusega. Madrusena mootorlaeval *Läänemaa* töötanud Sõna oli 17. novembril lõiganud

noaga puruks punalipu ja karjunud nõukogudevastaseid hüüdlauseid. Mootorlaev seisis sel ajal Klaipeda sadamas. Süüdistuskokkuvõttes sedastati Sõna nõukogudevastaseid vaateid järgmiselt:

Sõna, õppides Pärnu merekoolis juulist 1957 kuni juunini 1958, avaldas kaaslaste seas nõukogudevastaseid ja natsionalistlike vaateid, suhtus vaenulikult venelastesse, ülistas kapitalistlikku korda ja laimas nõukogude tegelikkust. . .

Kohtus ei leidnud Sõna nõukogudevastased väljütlemised kinnitust ja nii jäi süüdistuskokkuvõttes nõutud nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda paragrahv (58-10) kohaldamata.⁴

Sõna kandis karistust Kunda vangilaagris. 13. jaanuaril 1961 vabastati ta ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsuse põhjal ennetähtaegselt ja võeti kohe seejärel sõjaväkke sundaega teenima. Teenistuskohaks sai Tallinn.⁵

16. veebruaril 1962 toimus Punalipulise Balti Laevastiku Sõjatribunali (eesistuja justiitspolkovnik Korovski, kaasistujad major Trofimov ja vanem tehnik-leitnant Borets, süüdistaja justiitspolkovnik Šanturov) istung, kus süüalusteks olid Valdur Raudvassar ja Väino Sõna. Raudvassarit süüdistati kavatsuses luua nõukogudevastane organisatsioon võitluseks nõukogude võimu vastu Eestis, samuti tulirelvade ja nõukogudevastase kirjanduse hoidmises. Sõna süüdistati selles, et ta

. . . alates 1958. a. tegi nõukogudevastast propagandat, väljendas korduvalt vajadust luua nõukogudevastane organisatsioon. [---] Tegi nõukogudevastaseid kirjutisi, kus avaldas natsionalistlike vaateid ja laimas nõukogude tegelikkust. [---] 1959. a. alates tegutses nõukogudevastase organisatsiooni loomise suunas. [---] Teenides sõjaväes Tallinnas, tegi 1961. a. septembris-oktoobris koos Valdur Raudvassariga ettevalmistusi nõukogudevastase organisatsiooni loomiseks. [---] Koostas Eesti Vabadusrinde Olemasolu Keskstaabi pöördumise teksti, milles kutsuti üles moodustama organisatsioone võitluseks Eesti iseseisvuse eest ja sobival hetkel haarama relvad.

Sõjatribunal karistas Valdur Raudvassarit ENSV KrK §-de 68 lg. 1, 70 ja 207 alusel (tulirelvade hoidmine) kuueaastase vabadusekaotusega range režiimiga vangilaagris. Väino Sõna karistati §-de 68 lg. 1 ja 70 alusel nelja-aastase vabadusekaotusega.⁶

EESTI RAHVUSLASTE LIIT

Eesti Rahvuslaste Liit (ERL) oli vaadeldava perioodi teadaolevalt viimane noorte põrandaalune vastupanuorganisatsioon. Teistest analoogilistest organisatsioonidest erines ERL eelkõige selle poolest, et selle moodustasid Mordva ANSV poliitvangilaagrites karistust kandnud Eesti noored. Mordva vangilaagrid, kuhu neil aastail saadeti nõukogudevastase tegevuse eest süüdimõistetud isikud, olid kohaks, kus said kokku, tutvusid ja sõbrunesid vastupanuorganisatsioonides osalenud noored. Enne arreteerimist ja vangilaagrisse saatmist ei olnud organisatsioonide liikmetel omavahelisi sidemeid. Näiteks pidasid organisatsiooni *Kotkad* liikmed end ainukesteks, kes julgesid nõukogude võimu vastu üles tõusta. Alles vangilaagris saadi teada, et oli teisigi vastupanijaid.¹

Eestis olid noorterühmitused tegutsenud põranda all ja seetõttu ei olnud neil informatsiooni teistest analoogilistest vastupanugruppidest, mis võisid tegutseda samas piirkonnas ja mõnikord kanda sama nimetust. Mordva vangilaagrites said üksteise olemasolust teada organisatsiooni *Kotkad*, *Eesti Noorte Maleva*, *Eesti Noorte Partisanide Põrandaaluse Komitee* ning *Eesti Vabadusvõitlejate Liidu* liikmed. Samuti viibis tol ajal vangistuses noori, kes ei olnud kuulunud organisatsioonidesse, kuid kes olid individuaalse tegevusega osutunud okupatsioonivõimule nii ohtlikeks, et neid tuli saata tuhandete kilomeetrite kaugusele okastraadi taha karistust kandma (Mart Niklus, Jüri Pertmann, Heinar Komp jpt.).

Ühtaegu viibis sel ajal vangilaagrites tuhandeid eestlasi — metsavendi ning Saksa või Soome mundris Eesti vabaduse eest võidelnuid, samuti kultuuritegelasi, nagu näiteks luuletajad Enn Uibo ja Artur Alliksaar.

Taivo Uibo kirjeldab toleaegeid vangilaagriolusid järgmiselt:

Mind viidi Mordvasse Sosnovka asulas asuvasse poliitvangide laagrisse aadressiga postkast ЖХХ 385/7. Kliima oli seal hea. Kokku oli meid umbes 1500 mehe ringis, enamuses toredad, targad ja viisakad inimesed paljudest rahvustest. See oli periood, mil stalinlikule julmusele laagrites oli üldjoontes lõpp tehtud, uued ja põhiliselt psühholoogilised repressioonid polnud aga veel välja töötatud. [---] Võisime kanda pikki

juukseid, erariideid, käekelli ning saada kodust pakke. Laagris oli isegi saksa vangide tehtud jalgpalliväljak (loomulikult mitte täismõduline) ja korvpalliplats. Talviti mängisime jääpalli. 1957. aasta kevadel ja suvel toodi laagrisse Jaan Isotamm, Enn Tarto, Voldemar Kohv jt ENMi poisid. Just nende kolme ja minu vahel tekkis sõprusring. Me arutasime poliitikat, kirjandust, ajalugu ja unistasime Eesti iseseisvuse taastamisest, me otsisime elu mõtet ja jõudsime jälle tõeni, et võitlust oma aate eest tuleb jätkata. [---] Ma ei ole kunagi hiljem kohanud sellist vastastikust ausust, heatahtlikkust, üksteisemõistmist ja üksteise eest seismist, kui oli siis. Paradoksaalne, aga just noil aastail seal okastraadiga piiratud aias olid minu elu kõige kaunimad päevad.²

1957. aasta suvel moodustasid Uibo, Isotamm, Tarto ja Kohv grupi, mille nimeks sai *Kotkas*. Mingil määral kujunes grupp ja selle nimi organisatsiooni *Kotkad* järglaseks. Grupi organisatsiooniline struktuur kujundati lülilisena, s.t. kõiki liikmeid võis tunda ainult juht, kelleks valiti Uibo. Esmaülesandeks sai grupi laiendamine uute liikmetega, põhisuunaks ideoloogiline töö. Organiseeriti õppusi Eesti ajaloost, jälgiti ja arutati rahvusvahelise elu sündmusi. Eesti ajaloo paremaks tundmaõppimiseks koostas Isotamm konspektid, mille järgi Uibo ja Tarto viisid läbi ajaloo õpetamist gruppides.³

Grupisese töö oluliseks suunaks oli võitlustaktika väljatöötamine ja Eesti vabanemise võimaluste prognoosimine. Avalikult oldi üsna julged. Mängiti korvpalli omatehtud sinimustvalgetes särkides, mis Eestis oleks olnud mõeldamatu, tähistati Eesti rahvuspihi, lauldi keelatud laule, enamikus Eesti Leegioni repertuaarist. Peeti ka poliitilisi diskussioone (näiteks sellest, kes on eestlastele ajaloo vältel rohkem halba teinud, kas sakslased või venelased).⁴

Mingitel põhjustel organisatsiooni *Kotkas* tegevus hääbus, kuid juba 6. jaanuaril 1959. aastal moodustasid Uibo, Tarto ja Laanearu organisatsiooni *Eesti Uusrahvuslaste Liit* (EURL). Selle organisatsiooni ideoloogiliseks aluseks kujunes tõdemus, et Eesti tuleviku nurgakiviks saab olla soome hõimude ühinemine. Liidu juhiks sai jällegi Uibo, asetäitjaks Tarto, Laanearu määrati vastuloo-re ülemaks. Senisele tegevusele lisandus hõimurahvastega ühinemise aate propageerimine. Palju polemiseeriti tulevase vaba Ees-

ti ühiskondlik-poliitilise korra üle. Rahvusliku üksmeele seisukohast lähtudes heideti kõrvale nn. kodanliku Eesti variant.

Taivo Uibo kirjutab oma autobiograafias:

Meie unelmateriigis ei tohtinud olla kisendavaid vastuolusid, ülikkaid ega ülivaeseid. Meie unelmateriik pidi olema midagi "sotsialismi" ja kapitalismi vahepealset. [...] Poliitilises mõttes ei olnud me küll otseselt totalitaarse riigi pooldajad, kuid Lääne demokraatia näis meile elujõuetu. Just nimelt Lääne demokraatiat süüdistasime kommunistlike režiimide tekkimises. Nõukogude Liit näis tegevat maailmas, mis tahab ja keegi ei ohjeldanud teda.⁵

Organisatsiooni liikmetele pidi laagris viibimise aeg olema enseseharimiseks, poliitiliseks ülikooliks ja ettevalmistuseks tulevaseks võitluseks, mis pidi algama Eestisse tagasi jõudes. Ent kui Uibo ja Tarto vangistusest vabanesid, valmistas 1960. aastate Eesti tegelikkus neile tõsise pettumuse. Uibo on seda illusioonide purunemist kirjeldanud järgmiselt:

Seljataha jäänud laagriaastad olid andnud meile suurepärase teadmiste ja ka poliitilise võitluse kooli. Ühelt poolt oli laager küll tõsine elukool, aga teisalt jälle irdumine tegelikkusest. Reaalsustunde asemel valitses illusioon, et kõik läheb ka edaspidi laagrielu moodi ladusasti. Olin lausa vabadusvõitluse eufoorias, teotahet täis ja südames leegitses missioonitunne. Ei saa öelda, et 1960. aastal oli rahvas täielikult nõukogustunud. [...] Ainult üksikud uskusid veel Eesti iseseisvumisse ja vaid mõned nõustused mõttega, et vabaduse eest tuleb võidelda.⁶

Nelja-viie aastaga oli eesti rahvas lakanud uskumast peatse vabanemise võimalusse. Ühelt poolt massirepressioonide vaibumine, taaskohtumine vangilaagritest ja küüditamispaikadest tagasipöörduvate sugulaste ja sõpradega, teisalt elujärje silmanähtav paranemine neil aastatel jätsid tagaplaanile kogu sõjajärgse perioodi meeleteitliku dilemma: "Surm siin või Siberis!" Oma mõju avaldasid ka Moskva välispoliitilised saavutused, eriti Ungari ülestõusu brutaalne mahasurumine ja lääneriikide täielik osavõtmatus selle suhtes. Pärast Ungari sündmusi oli selge, et valge laeva jutud tuleb unustada ja hakkama saab see, kes ennast ise aitab. Lootust teiste abile ei ole.⁷

Metsavendade võitluse raugemiseega oli muutunud olematuks täiskasvanute põlvkonna osa Eesti rahvuslikus vastupanuliikumises. 1960. aastate algul vangilaagritest koju naasnud noorte vastupanuorganisatsioonide liikmed olid sunnitud jahmatusega tödema, et poliitiline apaatia ja lüüasaamismeeleolud olid laialt levinud ka nende eakaaslaste seas.

Ebasoodsate olude ja paljude lootuste purunemise kiuste otsustati võitlust siiski jätkata. Et selles olukorras oli liiga utoopiline rajada Eesti tulevikuperspektiivi Soome hõimude ühinemisele, otsustati vangilaagris moodustatud EURL reorganiseerida puhtrahvuslikuks *Eesti Rahvuslaste Liiduks* (ERL). Koostati uus põhikiri (vt. *Lisa 2*), milles seati eesmärgiks Eesti iseseisvuse taastamise ning Vene okupatsiooni ja šovinismi lõpetamise kõrval esmakordselt ka inimõiguste ja -vabaduste austamise nõue.

See lõik väärrib erilist rõhutamist, sest teised tolelaegsed vastupanuorganisatsioonid inimõiguste küsimusega ei tegelnud. Inimõiguste kaitse liikumine sai Nõukogude Liidus alguse 1960. aastate teisel poolel, seega tunduvalt hiljem ERL-i programmi koostamisest. Siin olid ERL-i ideoloogid oma ajast tunduvalt ees.

ERL-i juhiks valiti traditsiooniliselt Taivo Uibo, asetäitjateks Enn Tarto, Erik Udam ja Valdo Reinart. Jätkusid salakoosolekud, uute liikmete otsingud, rahvusaateline propaganda ja relvade kogumine.⁸

Ent KGB jälgis ERL-i liikmete iga sammu. Kriminaalasja vormistamine algas 9. juunil 1962, kui KGB kapten Albert Molok kuulas Mordva vangilaagris üle poliitvang Anatoli Pärttyläist. Viimane tunnistas, et Uibo, Tarto jt. moodustasid vangilaagris nõukogudevastase grupi, mis pidi aktiivset tegevust alustama siis, kui selle liikmed vangistusest vabanedes Eestisse tagasi jõuavad.⁹

Pärttyläise-taoliste kriminaalse mineviku ja mõttelaadiga inimeste seast värvas laagrit kureeriv KGB suurema osa nuhkidest. Värvati ka Pärttyläinen. Seda kinnitab lõik tema seletusest ENSV KGB esimehele August Porkile, kus muu hulgas on öeldud: “Kunagi Mordoovia ANSV-s ma abistasin RJK organeid 1959 aastast kuni 1962 aastani. Minu pseudonüüm oli “Devi”.¹⁰

Lisaks Pärttyläise tunnistusele sunniti endist poliitvangi Ilmar Lille tegema avaldust ERL-i aktivistide nõukogudevastase meelsuse ja kavatsuste kohta.¹¹

Footus.

ellena Endel Rudla Aleksandr ja astudes Eesti Vabariigi
 Noorsoo Põranda-aluse Partisanide Komitee liikmete ridadesse
 töotan ma kaasvõitlejate palge us, paljukannatanud Transa
 palge us, kogu Eesti rahva palge us pühakult; ;
 töökamate tähta organisatsioonide üheskoos millised ilusad
 ja heida kõige sugavamas salalohus kõike, mis
 juhtub minu töösse Eesti Vabariigi Noorsoo Põranda-
 aluse Partisanide Komitees.
 Ma töotan halastamatult kättemasta kommunistidele
 nende poolt määratud kaasmaalaste eest, süüdistatute eest,
 kõigi eest kellel on kurja teinud kommunistlik
 tegevus. Töotan võidelda niisama kui Eesti Vabariigis
 on jälle vaba ja kui selle kättemastus on
 tasuks minu elu, annan ma selle ohuohu
 rõõmuga. Kui ma aga murran seda püha vabadust
 püüde all või arguse, mis olgu mis mis ja mis
 omanud igavesti neetud. Mind annast aga
 karistagu kaasvõitlejate karm käsi.

"Heri vere eest meem surma eest"
 Surm Nõukogude terrorile.
 Vilgandis
 13. II 1955.

Endel Rudla

Eesti Noored!

Mäletage päeva, mil väike Eesti rahvas võitles verehinnaga kätte oma vabaduse. Nad ei saanud kaua oma vabadust maitsta. Väivõimu ja peituse teel anastasid Punased väed Eesti, külvates siia viletsust ja häda Kommunistid muutsid Eesti Venemaa kolooniaks. Nad hävitavad eestlaste kultuuri ja nende kombed, et venestada Eesti rahvast.

Ausad Eesti noored! Ärge laske venelasi peremeheks Eestis! Organiseerige ustavatest Eesti poegadest ja tütardest illegaalseid ringe ja aidake kaasa Uue-Eesti loomisele! Välja venelased Eestist!

Tseseisvus EESTILE!

Eesti vennad ja õed!

On möödunud 18 aastat sellest, mil vallastus Eestis punane kolektis. Tema auks sunnitakse marssima tänavail ja kiidulaulu laulma.

Eesti noored! Hoidke kõrgel oma rahva au!
Võideldge, kui tarvis, oma rahva nime ja vabaduse eest!

Organiseerige oma tutvusringkondades revolutsioonilisi ühinguid!

Maha Nõukogude võim!

Tseseisvus Eestile!

Patarei vangla Tallinnas mere poolt 1960. aastate lõpul
(Mart Nikluse foto).

Jaan Isotamm
Mordva 7. laagris
(oktoober 1959).

Enn Uibo
Mordva laagris.

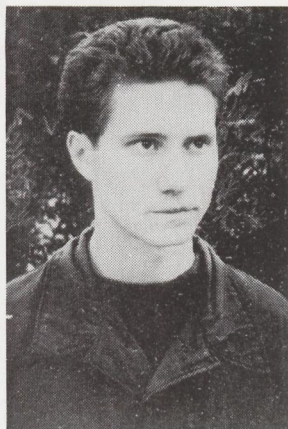
Eesti poliitvange Mordva 7. laagri koolimaja ees
1957. a. kevadel.

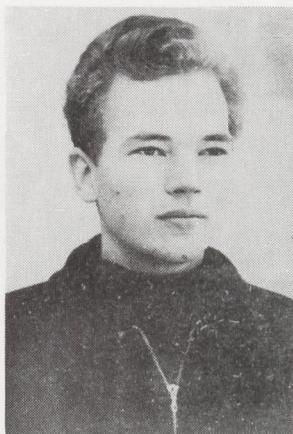
Eesti Noorte Maleva liikmeid Mordva 7. laagri koolimaja ees
1957. a. kevadel (vasakult Tõnis Raudsepp, Voldemar Kohv,
Enn Tarto, Jüri Lõhmus, Lembit Soosaar).

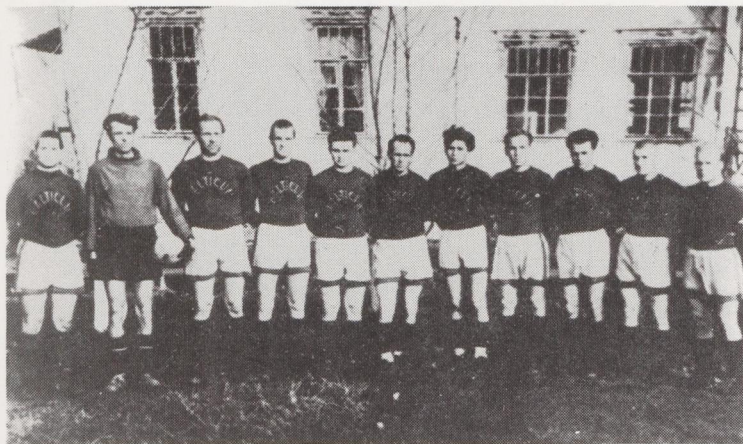
Õhtukeskkooli lõpetajad ja õpetajad Mordva 7. laagris
1959. a. kevadel (viimases reas vasakult teine Ilmar Lill,
edasi Jüri Pertmann, Tõnu Merila, Jarmo Kiik, Jaan Sassor,
Lembit Soosaar).

Taivo Uibo
Mordva 7. laagris
(juuli 1958).

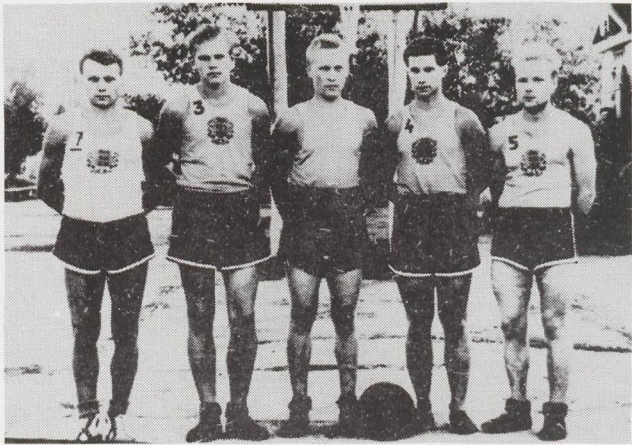
Jarmo Kiik
Mordva 7. laagris
(jaanuar 1959).

Eesti-Läti-Leedu jalgpallimeeskond "Balticum"
Mordva 7. laagris 1958. a. suvel (vasakult esimene Taivo
Uibo, paremalt esimene Enn-Kaupo Laanearu, kolmas
Ilmar Lill).

Eesti-Soome jääpallimeeskond 1958/1959. a. talvel
Mordva 7. laagris mängu alustamas (näoga võistkonna poole
kapten Taivo Uibo).

Eesti I korvpallimeeskond Mordva 7. laagris 1958. a. suvel
(vasakult Ilmar Lill, Jüri Rebane, Enn Tarto, Taivo Uibo,
Enn-Kaupo Laanearu).

Eesti II korvpallimeeskond Mordva 7. laagris 1958. a. suvel
(vasakult Karl Neitsov, Jaan Isotamm, Vello Toompalu,
Jüri Pertmann, Voldemar Kohv).

Eesti II korvpallimeeskond Mordva 7. laagris 1959. a. suvel
(vasakult Toivo Vahuri, Karl Neitsov, Tõnu Merila, Jarmo Kiik,
Jaan Sassor).

Eesti II korvpallimeeskond Mordva 7. laagris 1959. a. suvel
pärast mängu Leedu meeskonnaga "Geležnis Vilkas"
("Raudne Hunt").

PÕHIKIRI

1. MIKS LOODI ERL?

Eesti on okupeeritud Nõukogude Wene poolt Nõukogude Wene okupatsiooni eesmärgiks on Eestis meie isamaa igawene külgehitmine meie rahwa põlise waenlase-Wenema külge ja meie rahwuse järkjärguline waljusuretamine mida teostatatakse osawalt maskeerituna

Wenema kausnewad weel kommunistlikud majanduslikud represioonid ja meie majanduselu täielik sõltuwaks tegemine Nõukogude Wenemaast, eestirahwa kultuuri häwitamine ja poliitiline, ningelementaarsemate inimõiguste puudumine. Ükski mõtlew ja oma kodumaad armastaw eestlane ei saa jätta pealtwaatajaks selle wagiwalla suhtes. Meie, eestlased teame, et meie kodumaal saatus on eeskätt meie endi asi ja raskel päewil peame me olema ka oma slubiguse esimesed kaitsejad.

Ja selleks, et kaitsta oma maad ja rahvast Nõukogude WENE okupatsiooni, ningselle taga peituwa sownismi vastu, loodi ERL.

2. ERL-i EESMÄRK.

1. ERL eesmärgiks on wõitlus uue wõimsa rahvusliku aate tõusu eest Eestis, sestainult rahwusaats areng meie rahwuse, eriti aga eesti noorsoo lafades hukades on põhilisemaks teguriks meie rahwuse säilitamise ja isamaa wabaduse eest peatama wõitluses.

2. ERL eesmärgiks on kõigi eesti rahwuslike järele jõudmise wõitluseks Nõukogude Wene okupatsiooni ja sownismi vastu Eestis.

3. ERL eesmärgiks on wõitlus nõukoguliku internatsionalismi vastu, kui poliitilise suuna vastu, mis toob kaasa wäike-rahwa häwitamise teatud suurrahwa poolt, kelleks meie suhtes on Nõukogude Wenema.

4. ERL eesmärgiks on wõitlus Eesti majandusliku oheldamine vastu Nõukogude Wenema külge, jakommunistlike ja sownilike represioonide vastu.

5. ERL eesmärgiks on wõitlus inimwabaduse ja inimõiguste eest Eestis

6. ERL eesmärgiks on wõitlus Eesti rahvusliku kultuuri säilitamiseks ja arendamiseks.

7. ERL-i eesmärgiks on võitlus rahvusvahelise õiguse üle
menthaarsema printsiibi - enesemääramise õiguse eest Seetia.
8. ERL-i eesmärgiks on okupatsioonivõimude piiride taastamine
Kestile.

9. ERL-i eesmärgiks on rahva ettevalmistamine otsustavaks
võitluseks, kus kuralul on meie rahvuse elu või surm.

10. ERL-i eesmärgiks on ERL-i sisemise töö- poleemika
organiseerimine oma ridades, tuleviku vaba Eesti poliiti-
ka- ja majandusliku ja kultuurilise elu organiseerimise
kohta, mis aitab leida meie õigemad teed tulevikus.

11. ERL-i eesmärgiks on võitlus vaba Eesti Rahvusringi
loomise eest.

12. ERL-i eesmärgiks on võitlus koos kõigi rahvastega
kommunistliku invasiooni vastu ja kõigi nende rahvaste
enesemääramise õiguse eest.

III ERL-i VÕITLUSPROGRAMMI ÜLDJÕONED JA

VAHENDID

1. ERL peab võitlema aktiivselt, et panna kogu Eesti
rahvas võitlema passiivselt.

2. ERL võitleb aktiivselt kõigi vahenditega, alates töö-
sõnast ja lõpetades vajaduse korral relvaga, et viia
ellu oma eesmärgid:

a) levitab vaba mõtte arengut soodustavat ja Liidu
põhieesmärkidele vastavat kirjandust.

b) teeb suusõnalist rahvuslikku propagandat.

c) annab välja §III punktis "a" näidatud lektööri.

d) organiseerib rahvast tulevaseks aktiivseks võitluseks
ja tekitab rahva teadlikkust.

PROTOKOLL № I.

Kõik see peab abistama rahvast viia passiivsele
võitlusele, mis peab vältama kuni kogu maailma otsus-
tava võitluseni Nõukogude Vene ja rahvusvahelise kom-
munistliku imperialismi vastu.

3. Passiivne võitlus:

a) hoiduda astumast Kommunistlikku Parteisse, ELKNU-sse,
pioneerorganisatsioonidesse

b) lastevanemad õpetavad oma lastele rahvuslust, tehes
seda Eesti ajaloo, kultuuri, jne. selgitamisega, ning
kasvatavad lastes usku vabadusse.

c) hoidumine kommunistlikest üritustest, nagu miitin-
gid, demonstratsioonid jne.

d) hoiduda läbikäimisest venelastega.

e) abistada eestlasi, lähtudes rahvusükameelest.

f) soodustada rahvusmeelse ja tõe esiletõuva kirjanduse
levikut.

g) mitte kirjutada Nõukogude Vene ja Kommunistliku
Partei poliitilist suunda toetavat kirjandust.

h) püüda välja tõrjuda venelasi spordimeeskondadest
ja kõikjal, kus neid on.

i) paljastada marksistliku filosoofia dogmasid.

j) taia EESTIrahvuskombeid.

k) mitte pidada venemeelsid ja kommunistlikke kõ-
nesid.

l) püüda tösta rahvuslikku meelt üliõpilaste ja
muu noorsoo hulgas, organiseerides vaidlusi meele-
kodumaa tuleviku üle sisendades kindlat usku
seisvuse mõttesse.

m) mitte toetada illesseetlikke ja muudkui "võitlus-
programmi" 11

Jaan Isotamm ja Arvo Aljas
Mordva 3. laagris (kevad 1961).

E. Öpiku raamatuga
(Tallinn, 1964)
sarnaste kaante vahele
Rootsis trükitud
Arvo Mägi
Eesti rahva ajaraamat.

Põhjasõja-aegse talurahvaliidumise uurimine pakub ühtlasi erilist huvi ka seetõttu, et see on üks varasemaid talurahva eriti intensiivse antifeodaalse võitluse perioode, mida on võimalik käsitleda juba ulatuslikumal allikate baasil. Kui näiteks Liivi sõja aegse talurahva klassivõitluse tegelikust ulatusest ei ole andmete nappuse tõttu veel võimalik üksikasjalist pilti saada, siis võimaldavad Põhjasõja-aegsed allikad juba küllaltki detailselt arvele võtta ka väiksemaid talupoegade väljastumisi.

Järgnevalt vaadeldakse talurahvaliidumist kitsamalt mõisavastase võitluse seisukohast, kuna võitlust koloniaalse rühumise vastu aastail 1700—1710 on juba üksikasjalisemalt käsitletud teisel.¹ Talurahvaliidumise viimati mainitud külge on käesolevas töös siiski puudutatud niivõrd, kui see on hädavajalik sündmuste õigeks mõistmiseks. Kaartidel, skeemidel ning kokkuvõtlikeks arvilisteks andmeteks on samuti arvesse võetud mitte ainult mõisavastaseid, vaid ka muud liiki väljastumisi.

¹ E. Öpik, Eesti talurahva «Rootsi-truudusest» Põhjasõja ajal. Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühivõimist. Toim. A. Vassar. Tallinn, 1960, lk. 54—102.

LUGEJALE

"Eesti rahva ajaraamat" on eesti rahva elukäigu juhtunud sündmuste esitamine nende ajalises (kronoloogilis-kroonikalises) järjestuses. Kuna sündmused ei ripu õhus, vaid olenevad kaasaaja olukorrast ja tingimustest, siis on vajaduse korral kirjeldatud olulistest tausta. "Eesti rahva ajaraamat" pole niisil ajalugu sõna tavalises mõttes. See esitab eesti rahva ajaloo "selgroo" kroonika kujul. Poliitilise ja majandusliku ajaloo kõrval on toodud esile ka idee- ja kultuuriloo tähtsamaid fakte ja suundi.

Otsete sündmuste tõdemise kõrval on autor endale vahel lubanud kommenteerida sündmusi, teha järeldusi ning oletusi. Need on loomulikult subjektiivsed. Autori intentsioonidel on teatavat rõhikkust nendega, mida on esitanud Winston Churchill oma teose "A History of the English-speaking Peoples" eessõnas: "See raamat ei taha võistelda ajaloo teadusega. Selle sihiks on ainult vaadelda isiklikus perspektiivis ajaloolisi sündmusi. Ma kirjutan neist minevikunähtustest, mis mulle näivad tähtsaks olevat." Samalt vaatekohalt lähtub ka Wilhelm Moberg oma teoses "Min svenska historia". Kumbki pole küll esitanud ajaloolisi sündmusi kronoloogilises järjestuses.

Maailma ja eesti ajaloo tutvudes on kirjutaja ikka enam veendunud, et juhuslikkus eiandab ajaloos kaugel suuremat osa, kui ajaloolased on tahtnud tunnustada. Kirjutaja ei saa võtta omaks teooriaid, mille järgi inimkonna (või mõne rahva) elu areneb mingis kindlas suunas. Nii valgustusaja ja möödunud sajandi liberalismi üldiselt optimistlik arengu-usk kui ka poliitiliste ja teoloogiliste süsteemide õpetused arengust mingi "ideaalühiskonna", või "ideaalse inimese" suunas pole tegelikkuses toetunud. Idealistlikud (s.t. teoreetilised) on ka mõned end ise materialistlikeks ja teaduslikeks nimetavad ajaloo-teaduse suunad, mis lähtuvad ajalooliste nähtuste tõlgitsemisel mingist ettemääratud, kindlasti ja sihteadlikult skeemist ja mille puhul teooriad on tähtsamad faktidest.

Uhegi riigi või rahva ajalugu pole võimalik jälgida lahtiskituna maailma ajaloost. Mida lähemale kaasaajale, seda tugevam on maailma rahvaste ja riikide saatuse omavaheline seos.

Mart Niklus äsja laagrist vabanenuna koduukse ees
(1966; Mart Nikluse foto).

Ometi oli tšekistidele sellest vähe. Et asi kindlam oleks, otustati välja minna otsesele provokatsioonile. KGB-l õnnestus agendiks värvata endine poliitvang Ülo Niinemets, kellele tehti ülesandeks paluda “natukeseks ajaks” Tarto käest ERL-i põhikiri enda kätte. Kui ta selle tagastas ja eemaldus, võttis KGB Tarto koos põhikirjaga kinni.¹²

See juhtus 26. juunil 1962. a. Lisaks Tartole arreteeriti Uibo, kes töötas sel ajal Kiviõlis jalgpallitreenerina, Tartu Muusikakooli õpilane Jarmo Kiik, TRÜ ajalootudeng Priit Silla, Türi-Allikul elektriinsenerina töötanud Erik Udam ja Tallinna autobaasi nr. 1 autolukksepp Valdo Reinart (s. 1936).¹³

28. novembrist kuni 1. detsembrini 1962 toimunud kohtuisungil mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Uusküla, rahvakaasitajad Kask ja Trass, riiklik süüdistaja Potter) ENSV KrK §-de 68 lg. 2 ja 70 alusel ERL-i liikmetele järgmised karistused:

- Taivo Uibo — 6 aastat range režiimiga vangilaagrit;
- Enn Tarto — 5 ja pool aastat range režiimiga vangilaagrit;
- Erik Udam — 5 ja pool aastat range režiimiga vangilaagrit;
- Jarmo Kiik — 4 ja pool aastat range režiimiga vangilaagrit.

Valdo Reinart ja Priit Silla — ENSV KrK §-de 68 lg. 1 ja 70 alusel 3 aastat tugevdatud režiimiga vangilaagrit.¹⁴

ERL-i liikmete vangistamine tähendas ühe perioodi — noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevuse — lõppu Eesti vastupanuliikumise ajaloos.

*

Ülaltoodust võib jääda mulje, et igasugune vastupanu okupatsioonirežiimile oli ette määratud läbikukkumisele ning sellisele teele asunule oleks olnud arreteerimine, kohus ja pikad vangilaagriaastad vaid aja küsimus. Ometi on teada, et sel vastupanuliikumise perioodil tegutsesid mitmed lendlehtede levitajad ja vähemalt üks põrandaalune organisatsioon, mida KGB ei suutnud avastada. Ühest sellisest tabamatuks jäänud organisatsioonist on ajalehe *Memento* 1995. aasta veebruarinumbris kirjutanud Jüri Pertmann:

Nende vanade sõprade kokkutulekul moodustatigi 26. märtsil 1954. aastal kahe kooli: I Keskkooli ja Tartu Ehitustehnikumi õpilastest põrandaalune noorteorganisatsioon "Kuperjanovlased". 1955. a. kevadeks oli meil 7 liiget ja 5 liikmekandidaati. Otsustasime endast teada anda eesti rahvale ja trükkida hektograafil lendlehti. Parimaks levitamise ajaks pidasime Eesti Vabariigi 37. aastapäeva. [---] Lendlehtede koguarvuks kujunes 960 eksemplari ja see on praegu teadaolevatel andmetel üks arvukamatest levitamisest, mida sellelaadiliste noorsoo-organisatsioonide poolt oli tehtud. Levitama läksid neid ainult juhatuse liikmed, s.o. Eino Neerot, Tõnu Raid, Kaarel Tuvikene ja Jüri Pertmann.¹⁵

KGB VI osakonna aruande kohaselt seati ööl vastu 21. veebruari 1955 levitatud lendlehtede autorite ja levitajate tabamiseks sisse jälitustoimik *Otstalõi*. Tarvitusele võetud abinõude tulemusena korjati mõne päeva jooksul ära 138 lendlehe eksemplari. 1955. aasta märtsis ja aprillis üheaegselt *jälitustoimingu PK abinõudega käekirja alal* avati ja loeti kogu Tartusse sissetulev ja väljaminev post. Ometi jäid lendlehtede levitajad avastamata.¹⁶

Tšekistide jälitustegevuse tulemusena avastati ja profülakteeni Tartus tegutsenud 16-liikmeline spordigrupp *Areng*, Tartu 2. Keskkooli õpilastest koosnenud noortegrupp, mida juhtis Henno Kuigo, ja grupp inimesi vangistusest tagasi tulnud Lembit Miti tutvuskonnast.¹⁷

Kuperjanovlased lõpetasid hädaohtu haistes õigeaegselt oma tegevuse.

*

1. novembril 1963 Mordva vangilaagris kinkis Jaan Isotamm Taivo Uibole tema 27. sünnipäevaks kirjutatud oodi, milles kirjeldas ülepaisutatud toonis Uibo 50. sünnipäeva. Oodi tekst läks hiljem kaduma, kuid Isotammele on meelde jäänud järgmised read:

*Siis meenugu Sullegi aastate voost
päevad me nooruse sangariloost,
mil käsi meil käega ei põimunud koost
ja meis oli osake sajandi hoost!*¹⁸

Vastuse küsimusele, mis ajendas neid noori panema kaalule oma vabaduse ja nooruse, astudes lootusetusse võitlusesse oma kodumaa vabaduse eest, annavad Taivo Uiibo poolt kirjapandud read:

Neid, kes Eesti vabaduse ja meie rahvuse olemasolu nimel pea tulle pistsid, nimetatakse tänapäeval kangelasteks. Mina ütleksin lihtsamalt — olime noorukid, kelles elas kohusetunne, kes tahtsid teenida tõe, kelles tõstis pead protest võõra vägivalla vastu. Me armastasime Eestimaad ja tundsim endid olevat seotud oma Isamaa saatusega. Aga küllap pesitses meis ka annus auahrust ja seiklejaverd ning tahe ennast maksma panna!¹⁹

Võrreldes eespool käsitletud noorteorganisatsioonide hilisema perioodi vastupanuliikujatega, võib esimestele ette heita naiivsust ja lapsemeelsust. Ühelt poolt on see seletatav nooruse ja kogemuste puudumisega. Inspiratsiooni tegutsemiseks ammutati tihti Nõukogude sõjafilmidest ja ka sellistest propagandaraamatutest nagu *Noor Kaardivägi*, kus oli üksikasjaliselt kirjeldatud põrandaaluste vastupanugruppide sisemist ülesehitust ja tegutsemisvõtteid.²⁰ Siin oli nõukogude propaganda saavutanud loodetust sootuks vastupidise tulemuse.

Teisalt ei olnud propagandalaviin jätnud mõju avaldamata noorte teadvusele. Nii näiteks ei ole ühegi siin vaatluse all olnud noorteorganisatsiooni põhikirjas ega programmis eetika ja moraaliküsimuste käsitlemise kõrval leidunud kohta usule ja kirikule. Okupatsioonivõim oli selleks ajaks suutnud suurema osa eesti rahvast, eelkõige noorsoo, usust ja kirikust võõrutada. Omajagu süüd on kahtlemata ka Eesti kirikutegelastel, kelle alalhoidlikkus, truualamlikkus ja otsene koostöö okupatsioonivõimuga seda protsessi isegi soodustas. Sügava jälje oli nõukogulik elulaad jätnud ka noorte mõttelaadile. Eriti nähtav on see lendlehtedes jt. dokumentides kasutatavas sõnavaras ning väljendites. Samuti on selgelt äratuntav ilmne katse matkida oma programmides enamlaste partei võimuhaaramise taktikat üldrahvaliku revolutsiooni teel.

Seda põrandaaluste organisatsioonide seas väga levinud dogmat on tabavalt iseloomustanud 1976. aastal Tšiili kommunistliku partei peasekretäri Luis Corvalani vastu välja vahetatuna Läänepagendatud vene teisitimõtteleja ja endine poliitvang Vladimir Bukovski. 1978. aastal Läänes ilmunud mälestusteraamatus *1 vozv-*

raššajetsa veter (Ja naaseb tuul) kirjutab Bukovski Vene põrandaalustest organisatsioonidest, mida tekkis palju 1950.–1960. aastatel. Nende liikmeskond koosnes sageli vaid mõnest inimesest ja oma tegevusprogrammides püüdsid nad matkida NLKP ajalugu. Bukovski arvates on põrandaaluste liikumiste ajalugu ilmekas näide NLKP loodud müüdi mõjust ka nendele, kes ise sellesse enam ei uskunud. “Põrandaalused” püüdsid luua organisatsiooni, mis kirjandust levitades ja mõttekaaslasi koondades asuks sobival hetkel oma programmi teostama. Müüt aga seisnes selles, nagu oleks kommunistlik partei just sellisel viisil sooritanud oktoobripöörde.²¹

Üht tüüpilist selletaolist Voronežis tegutsenud põrandaalust organisatsiooni *Kommunistiškaja partija molodžoži* (Kommunistlik Noorsoopartei) on kirjeldanud oma mälestusraamatus *Tšornõje kamni* (Mustad kivid) vene kirjanik Anatoli Žigulin. *Kommunistliku Noorsoopartei* (KNP) moodustasid Voroneži 7. Poeglaste Keskkooli üheksanda klassi õpilased. Põhikirja kohaselt oli KNP illegaalne noorteorganisatsioon, mis seadis endale eesmärgiks tõelise marksistlik-leninliku õpetuse tundmaõppimise ja selle levitamise rahva seas. KNP programm oli selgelt Stalini-vastase suunitlusega. Oldi vastu Stalini jumaldamisele. Programmis oli ka punkt, mis selgitas, miks organisatsioon on illegaalne:

a) nagu teada, NSV Liidus ei saa olla kahte parteid, ning KNP legaalne ja avalik tegevus võib tuua moraalset ning ideoloogilist kahju meie riigile;

b) tegevuse legaliseerides võidakse KNP-d vääriti mõista ja kuulutada nõukogudevastaseks organisatsiooniks.

KNP programmi viimane kokkuvõttev punkt sõnastas partei lõppeesmärgi, milleks oli kommunistliku ühiskonna ülesehitamine kogu maailmas.²²

Võimud jälitasid põrandaaluseid organisatsioone eriti raevalt, olles nähtavasti ka ise ülaltoodud müüdi lummuses. Seejuures ei tehtud mingit vahet, kas oli tegemist rahvuslike vastupanuorganisatsioonidega, põrandaaluste “tõeliste marksistide-leninlaste”, kristlike sotsialistide või monarhistidega. Kõigele lisaks jäi põrandaaluste organisatsioonide tegevus laiemale avalikusele täiesti märkamatuks. Konspiratiivsetel kaalutlustel piirati nende poolt väljaantava kirjanduse levikut kõige usaldusväärsemate tuttavate kitsa ringiga. Paljastuskartuses oma tegevusega

seotud materjale Läände ei saadetud. Tulemuseks oli see, et enamasti konfiskeeriti repressioonide käigus kõik organisatsioonide dokumendid jm. Laiem avalikkus sai ühe või teise põrandaaluse organisatsiooni olemasolust teada tagantjärele, alles siis, kui see organisatsioon oli KGB poolt avastatud ning liikmed arreteeritud ja vangilaagrisse saadetud.²³

Noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevusperioodil ei olnud Eestis ega mujal Nõukogude impeeriumi piires olemas avalikku vastupanuliikumist. See tekkis inimõiguste kaitse liikumise näol 10–15 aastat hiljem. Seetõttu tunduvad Bukovski sõnad ülekohtustena, sest põrandaaluste organisatsioonide liikmed tegutsesid ikkagi omas ajas, kasutades kõiki toleaeegseid võimalusi. Loomulikult ei suutnud Eesti koolipoisid tuua vastupanuliikumisse sellist murrangut, millega said hakkama impeeriumi eliidi hulka kuuluvad Moskva intellektuaalidest režiimikriitikud.

1950. aastatel ei olnud avalik vastupanu veel mõeldav ja noored, kes ei suutnud istuda käed rüpes ja oodata valget laeva, tegutsesid, kuidas oskasid. Nad olid sõjaaja lapsed, kes olid ümbritseva suhtes varakult nägijaks saanud. Nõukogude okupatsioon oli neid kõiki otseselt või kaudselt puudutanud. Vangilaagrites ja asumisel viibis hulgaliselt nende perekonnaliikmeid, sugulasi ja tutvavaid. Neil kõigil oli veel selgelt meeles 1949. aasta märtsiküüditamise koledused, kui mitmed nende klassikaaslased külmale maale viidi. Kehtivat olukorda pidasid nad ebanormaalseks ja pealesunnitaks ning aus inimene oli kohustatud nende arvates selle vastu võitlema.

Teadmisi iseseisva Eesti kohta ammutati kirjandusest, mida inimesed olude kiuste olid söandanud alles hoida. Tegutsesid lugemisringid, mille liikmed lugesid ja laenasid üksteisele tol ajal rangelt keelatud iseseisvusaegset kirjandust. Läbiotsimisel võeti kõige sagedamini ära sellised raamatud nagu Albert Kivikase *Nimed marmortahvilil*, koguteos *Eesti rahva kannatuste aasta*, Vabadussõja ajalugu, samuti iseseisvus- ning Saksa okupatsiooni aegsed ajalehed ja ajakirjad. Organisatsioonide põhikirjad koostati Eesti Üliõpilaste Seltsi, Kaitseliidu või mõne muu iseseisvusaegse organisatsiooni põhikirja eeskujul.

Võitluse lõppeesmärk oli selge — kommunistliku okupatsiooni lõpetamine ja Eesti iseseisvuse taastamine. Kuigi enamik noorteorganisatsioonide liikmeist loobus pärast vangistusest vabanemist poliitilisest tegevusest ning hakkas isegi eemale hoidma en-

distest võitlus- ja laagrikaaslastest, säilitas teatud osa neist sõprusidemed. Osa endisi poliitvange jätkas vabadusvõitlust (E. Tarto, E. Udam, M. Niklus, E. Ratas, P. Silla jt.), minnes ennastsalgavalt vastu uutele tagakiusamistele ja vangilaagriastatele.

VASTUPANULIIKUMINE AASTAIL 1968–1975

1960. aastate algul hakkas põrandaaluste noorteorganisatsioonide tegevus vaibuma. Viimane poliitiline kohtuprotsess, kus nõukogudevastase tegevuse eest mõisteti vanglakaristus *Eesti Rahvustlaste Liidu* liikmeile, toimus 1962. aastal. Seejärel tekkis kohtulikes repressioonides pikem vaheaeg ja alles kümnendi lõpul leidsid aset uued arreteerimised ja kohtuprotsessid.

Noorteorganisatsioonide tegevuse lõppemise peamiseks põhjuseks võib pidada oluliselt muutunud sisepoliitilist olukorda. 1960. aastad olid murdepunktiks, mil võib esmakordselt täheldada, et eesti rahvas hakkas nõukogude korda omaks võtma. See omaksvõtt väljendus nii lojaalses hoiakus kehtiva riigikorra suhtes kui ka nõukogulike rituaalide täitmises. Kui näiteks Stalini ajal oli mõeldamatu valimiste eiramine või seal vastuhääletamine, levis 1960. aastatel, mil valimistest kõrvalehoidmist enam ei käsitletud tõsise vaenuaktina kehtiva riigikorra vastu, ükskõiksus ja käegalöömine. Üsna sagedasti jäeti valimiskasti juurde minemata või siis rikuti sedeleid nimesid maha kriipsutades või omapoolseid juurdekirjutusi tehes.

Alalhoidlikumad isikud suhtusid valimistesse kui tüütusse, ent möödapääsmatusse kohustusse, mis tuleb nii või teisiti läbi teha. Enda õigustamiseks mõeldi välja mitmesuguseid vabandusi:

“Ega minu vastuhääl niikuinii midagi ei muuda, kui ma valima ei lähe, kannatab ainult vaene agitaator.”

Midagi tõepoolest ei muutunud, ent ka “vaesed agitaatorid” ei kannatanud. Ametlik statistika näitas alati valimistest osavõtnute ja poolthääletanute arvuks 99,9%, kuigi tegelik osavõtt võis vähemalt neljandiku võrra väiksem olla.

Parteisse astumisse hakati suhtuma pragmaatilisemalt. Stalini ajal oli kommunistlikkusse parteisse või isegi komsomoli astumine tähendanud avalikku üleminekut okupandi leeri, alates 1960. aastatest see hoiak aga muutus. Erinevalt varasemast perioodist ei ühinetud kommunistliku parteiga enam ideoloogilistel kaalutlustel, vaid hoopis isikliku karjääri tegemiseks ja olmeliste privileegide (ametikõrgendus, korterid, autoostuluba, välismaasõit jms.) saamiseks. Ka oli juhtivaid ametikohti, kus parteisse kuulumine oli kohustuslik.

Neil aastail suurenes järsult eestlaste osakaal Eestimaa Kommunistlikus Parteis, ületades esmakordselt sõjajärgsetel aastatel 50% piiri EKP liikmeskonnast. 1956. aastal oli eestlasi EKP-s vaid 44,6%, 1961. aastal oli nende osakaal tõusnud 49,2%-ni, 1966. aastal juba 51,9%-ni. Kõrgpunkt oli 1971. aastal 52,3%-ga, pärast seda algas langus (1981. aastal 50,8%). Niisamuti kasvas pidevalt eestlaste arv ka komsomolis, vaatamata mõningasele liikmete arvu langusele 1950. aastatel ja 1960. aastate lõpul.¹

Olgugi et parteipilet aitas eestlasel elus edasi jõuda ja oli mõne ametikoha saamiseks lausa kohustuslik, oli Eestis sündinud, üles kasvanud ja hariduse omandanud eestlastel kummatigi välistatud tõusmine EKP tipphierarhiasse. Need kohad olid Kremli poolt reserveeritud Venemaa-eestlastele. 1950. aasta märtsis toimunud EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumil olid kodanlikus natsionalismis süüdistatuna ametikohtadelt tagandatud EK(b)P Keskkomitee I sekretär Nikolai Karotamm ja ENSV Ministrite Nõukogu esimees Arnold Veimer. Arreteeriti hulk kohalikke tippkommuniste ja Eesti Vabariigi vastase võitluse veterane, nagu Hendrik Allik, August Hansen, Aleksander Aben, Lembit Lüüs, Aleksander Jõeäär, Nigol Andresen, Hans Kruus jpt. (Kõik nad rehabiliteeriti mõned aastad hiljem, enamik neist pöördus Eestisse tagasi ja töötas hiljem võrdlemisi kõrgetel riiklikel ametikohtadel.)

Pleenumil materdati ka Eesti kultuuritegelasi, kellest enamikule tähendas see loometegevuse katkemist kuni 1950. aastate lõpuni.

Üldlevinud on seisukoht, et kurikuulsal EKP märtsipleenumil puhastati nn. rahvuskommunistid välja Eesti NSV kõrgematest partei ja nõukogude võimuorganitest. Paraku pole siiani keegi suutnud veenvalt tõestada, milles seisnes eesti soost kommunistlike võimumeeste rahvuslikkus ning mida nad tegid eesti rahva heaks ja okupatsioonivõimu surve leevendamiseks. Samuti ei ole

ajalugu talletanud peaaegu ühtki fakti, mis kinnitaks, et nn. juuni- ja tagalakommunistid oleksid eesti rahva käekäigu nimel võtnud ette midagi sellist, mis oleks kuidagi olnud vastuolus okupatsioonivõimude poliitikaga Eestis. Erandiks võib pidada vaid Nikolai Karotamme ja Arnold Veimeri ettepanekut ÜK(b)P Keskkomiteele 21. oktoobrist 1948 asustada ümber ja rakendada Eesti kulakuid Eesti NSV põlevkivitööstuses, Maardu fosforiidikaevanduses, turbatööstuses ning sõjast laastatud Ida-Virumaale loodavates sovhoosides. Peagi aga muutis Karotamm meelt ja palus 17. jaanuaril 1949. aastal Stalinile saadetud kirjas EK(b)P KK nimel ÜK(b)P Keskkomiteelt ja NSVL Ministrite Nõukogult juhendeid ning abi kulakluse kui klassi likvideerimiseks, kulakute ja nende perekondade, samuti Saksa okupantide käsilaste perekondade väljasaatmiseks Eesti NSV-st.²

Samuti ei ole teada, et rehabiliteeritud eesti kommunistid oleksid pärast kõrgetele ametikohtadele naasmist võtnud midagi ette, et takistada Eesti forsseeritud industrialiseerimist ja sellega kaasnevat muulaste massilist sisserändu.

Ülaltoodust järeldub, et EKP VIII pleenumil aset leidnud puhastus oli tingitud peamiselt Moskva umbusaldavast suhtumisest iseseisvas Eestis sündinud ja kasvanud kommunistidesse, kelle asemel nähti meelsamini Venemaa-eestlasi.

Teisalt ei saa kõrvale jätta ka teatud võimuvõitlust pärast Eesti taasokupeerimist Eestisse hulgaliselt sissetoodud Venemaal sündinud ja üles kasvanud eestlaste ning nende Eesti päritolu parteikaaslaste vahel. Venemaa-eestlased, eesotsas Karotamme mantlipärija Ivan (Johannes) Käbini, Aleksei Müürisepa, Vladimir Käo, Leonid Lentsmani, Karl Vaino ja teistega, keda rahvas hakkas õige pea halvustavalt *jeestlasteks* kutsuma, ei tundnud kohalikke olusid ja olid vaenulikult meelestatud kõige eestipärase vastu. Paljud neist ei osanud eesti keelt ega õppinud seda kõnelema isegi pärast aastakümneid kestnud Eestis elamist. Arusaadavalt koheldi neid Moskva poolt kui oma poisse (*naši*) ja vastandati Eesti Vabariigis sündinud kommunistidele.

Naabermaades Lätis ja Leedus oli olukord mõnevõrra teistsugune.

1958. aastal üritas Läti NSV Ministrite Nõukogu aseesimees Eduards Berklāvs, keda toetas nimetamisväärne hulk Läti kommuniste, võtta tarvitusele meetmeid takistamiseks muulaste mas-

silist sisserändu pealinna Riiga ja teistesse linnadesse. Berklāvs seisis vastu Läti ülikiire ja majanduslikult põhjendamatu industrialiseerimise kavadele, mille sihiks oli peamiselt venelastest muulaste rohkearvuline sisseränd, mis oleks seadnud ohtu läti rahvuskultuuri ja lätluse Lätimaal. Lätisse töäjõu-, energia- ja toorainemahuka rasketööstuse rajamise asemel soovitas ta kohalikul toorainel ja töäjõul rajaneva teadusmahuka tootmise arendamist. Neid nõudeid esitades oli Läti juhtkonnal negatiivse eeskujuna silme ees peaaegu täielikult venestatud põlevkivikaevanduste rajoon Kirde-Eestis. Ühtlasi esitati nõudeid läti keele õiguste suurendamiseks vabariigisisese asjaajamiskeelena, samuti taotleti muulastele läti keele, Läti ajaloo ja geograafia õpetamise mahu suurendamist koolides. Selline poliitika, mida hakati nimetama Läti rahvuskommunismiks, sai läti rahva suure toetuse osaliseks.³

Niisugust omavoli ei saanud Kreml loomulikult taluda ja juba 1959. aastal toimus Lätis samasugune puhastus, nagu 1950. aastal oli toimunud Eestis. Oma ametikoha kaotasid Läti KP Keskkomitee esimene sekretär Jānis Kalnberziņš, Berklāvs ja koos nendega veel umbes 800 lätlasest partei- ja valitsustegelast. Berklāvs koos mitme teise kaasvõitlejaga sunniti ümber asuma Kesk-Venemaale. Enesestmõistetavalt täideti tühjaks jäänud ametikohad Venemaalätlastega. Vaid tänu Hruštšovi "sula" suhteliselt liberaalsele õhustikule ei vangistatud kedagi.⁴ Rahvuskommunismil oli Lätis siiski võrdlemisi lai kandepind, sest ehkki liidrid olid kõrvaldatud, leidis ikkagi sisemisi ressursse vastupanuks. 1972. aasta algul levis Lääne massiteabevahendites laialdaselt 17 Läti kommunisti kiri, mis oli adresseeritud maailma kommunistlike parteide juhtidele. Eraldi rõhutati kirjas palvet saata selle ära kirjad Rumeenia, Jugoslaavia, Prantsusmaa, Austria ja Hispaania kommunistliku partei juhtidele, aga samuti seltsimeestele Aragonile ja Garaudyle Prantsusmaal.

See mahukas 482 reast koosnev kiri oli abipalve Euroopa kommunistlike parteide juhtidele, sest selle autorid ei näinud enam muud võimalust juhtida tähelepanu nähtustele, mis tekitavad suurt kahju kogu kommunistlikule liikumisele, marksismile-leninismile ning väikeriikidele. Kirja autorid ei pidanud end oportunistideks, "parem-" ega "vasakkallaklasteks", nad nimetasid end 25- kuni 35-aastase staažiga kommunistliku partei liikmeteks. Ajaloolise ülevaate ja arvukate näidete abil kirjeldati olukorda Lätis, eelkõi-

ge rahvuspoliitikat, mille eesmärgiks on Läti ja lätlaste venestamine.⁵

Demograafiliselt oli oma kahest põhjanaabrist kõige paremas olukorras Leedu. Seal püsis leedulaste osakaal rahvastikus stabiilselt 80% läheduses, samuti oli leedulaste suhtarv kommunistlikus parteis, riigivõimuorganites ning isegi miilitsas ja KGB-s tunduvalt suurem kui Eestis ja Lätis. Leedu kommunistliku juhtkonna *step-by-step*-poliitika tulemusena suudeti vältida muulaste massilist sisserändu Leetu. Seda osati korraldada nii osavalt, et Moskva ei pidanud vajalikuks viia Leedus läbi “kodanlike natsionalistide” väljapuhastamisi nagu Eestis ja Lätis.

Nagu ülaltoodust nähtub, ei olnud Eesti kommunistidel suurt midagi ära teha eesti rahva huvide kaitseks. Parteipilet sai soodustada üksnes isiklikku heaolu, eesti rahva huvide eest seismisest oli asi kaugel. Seda ilmselt tunnetati, sest pragmaatilistel kaalutlustel kommunistlikku parteisse astunu kaldus otsima põhjendusi oma teguviisi õigustamiseks, pettes nii ennast kui teisi. Eneseõigustuseks seletati, et kommunistlikku parteisse oldi sunnitud astuma selleks, et vastutavat ametikohta saada. Kui parteisse poleks astunud, oleks selle koha hõivanud venelane, Venemaa-eestlane või mõni kaabakast kaasajooksik. Ennast kaabakaks ei peetud ning väideti, et kõrges ametis olles saab aidata eesti rahvast.

Parteisse kuulumine lihtliikmena oli tegelikult alles esimene samm okupatsioonivõimu sisulises omaksvõtus. Poliitilise lojaalsuse kõrgpunkt saabus siis, kui isik, kas surve tulemusena või vabatahtlikult, asus tegema koostööd KGB-ga — residendina, agendina, informatorina, usaldusisikuna, eksperdina, konspiratiivkorterite pidajana või mõnel muul viisil. Selline koostöö tähendas, et isik kui Nõukogude kodanik oli ületanud palju tähtsama taseme kui kommunistlikku parteisse astumine — ta oli oma saatuse täielikult sidunud nõukogude süsteemiga.⁶

Samuti olid käitiste juhid kohustatud tegema koostööd tšekistidega. Tootmisjuhtide kasutamine KGB uurimis- ja repressiivtegevuse esimeses faasis oli laialt kasutatav, sest sel etapil soovis KGB jääda tagaplaanile ning tegutseda võõraste käte abil. KGB eelistas varju jääda kahel põhjusel. Esiteks ei soovitud äratada inimõiguslaste tähelepanu. Teiseks oli organitel võimalus parajal hetkel ulatada oma “abistav käsi”, et juhtida “eksinu” õigele teele.

Seda KGB praktikat — kasutada oma eesmärkide saavutamiseks tootmis-, haridus-, teadus- jm. asutusi — on ilmekalt kirjeldanud Lembitu Aasalo nädalalehes *Eesti Aeg*:

[---] kaheksakümnendateks aastateks oli KGB laiendanud vähkkasvajana oma siirdeid Eesti avalikkuses sedavõrd, et näiteks ühe tavalise projekteerimisinstituudi osakonnajuhataja võis samaaegselt olla ka kohaliku KGB leitnant või vanemleitnant. Objekti töötlemiseks ei olnud enam mingit vajadust vedada viimast rajoonikeskuse KGBsse või Pagari tänavale, sest seda sai sama edukalt teha osakonnajuhataja kabinetis, kohaliku majandi partorgi ruumis, kapteni vanemabi kajutis või TA Keemia-, Geoloogia-, Bioloogiaosakonna akadeemiksekretäri kabinetis, kus objekti töötles akadeemiksekretär ise.⁷

Vaatamata võõrvõimu mängureeglite välisele omaksvõtule ei olnud eestlaste enamus sugugi muutunud nõukogude korra veendunud pooldajaks. Sügav vastumeelsus ida poolt sissetoodud elukorralduse suhtes ei olnud kuhugi kadunud. Üsna tavaline oli lõhestatus ühiskondliku ja eraelu vahel: töises elus istuti parteikoosolekul, kodus aga peeti jõule ja tähistati vaikselt vabariigi aastapäeva või kuulati läbi segajateragina *Ameerika Hääle* saateid. Ametlikesse infokanalitesse suhtuti suure umbusuga ja informatsiooni õpiti välja noppima ridade vahelt. On avaldatud arvamust, et vähemalt kolmandik elanikkonnast hankis teavet välismaailma ja Eesti sündmuste kohta tuttavatel, usaldamata ametlikke infokanaleid.⁸

Sellise kaksikelu puhul oli vältimatu, et aeg-ajalt sai protest ka avalikuks. Protestimeeleolude väljendajateks olid peamiselt noored. Vanemad inimesed käitusid tunduvalt ettevaatlikumalt.

1960. aastate keskel kujunes peamiselt TRÜ-s, aga ka mingil määral EPA-s ja TPI-s, välja omapärane nähtus, mis on tuntud komsomoliopositsiooni nime all. Selle kandjateks olid demokraatlikult ja opositsiooniliselt meelestatud üliõpilased, kes kasutasid formaalseks muutunud komsomoliorganisatsiooni oma vaadete ja püüdluste elluviimise vahendina. Toomas Sutt, kes oli aastail 1966–1968 TRÜ komsomolikomitee sekretär, on selle nähtuse põhjusteks (ühises usutluses koos Peeter Vihalemmaga ajakirjas *Vikerkaar*) nimetanud 1960. aastate vaimu:

Suur oli üliõpilaskonna ühiskonnaaktiivsus, seda ÜTÜ erialaringides, eriti aga komsomoliorganisatsioonis. Eelkõige tahaksin toonitada toonaste tudengite intensiivset kultuuritahet, mille sisu ma ei näe mitte üksnes soovis akumuleerida endasse maksimum kultuuriväärtusi, vaid tahtes mõista oma rahvuskultuuri olemust ja ajalugu ning selle kaudu jõuda maailmakultuuri püsiväärtuste sügavama tunnetuseni.

Samas lisab Vihalemm, et ülikooli komsomolikomitee tegevus lähenes alates 1963.–1964. aastast demokraatia koolile. Komsomolikomitee esindas sel ajal järjest rohkem kogu üliõpilaskonna huvisid ja püüdlusi:

Vastutus ja aruandmine allapoole muutus tähtsamaks kui vastutus ja aruandmine ülespoole, komsomoli keskkomiteele. Suurt toetust leiti seejuures ülikooli parteikomiteelt.⁹

Komsomoliopositsiooni kõrgaeg oli aastail 1967–1968, kui selle eesotsas olid sellised tuntud tegelased nagu Sirje Endre, Jaak Allik ja Peeter Vihalemm. Neist esimene oli aastail 1968–1970 TRÜ komsomoli algorganisatsiooni sekretär. 1968. aasta *Loomingus* nr. 10 ilmus Alliku ja Vihalemma programmiline artikkel “Noorus ja tema ühing”. Artiklis iseloomustavad autorid 1960. aastate põlvkonda sõja järel sündinud, kõrge haridustaseme ja isikliku kogemuse puudumise tõttu Stalini aja surutisest vabanenud põlvkonnana, kes otsib võimalust ühiskonnaelus kaasa rääkida:

Püüdes praegusel hetkel määratleda meie ühiskonna eilset päeva, leiame sealt bürokraatia, dogmatismi ja konservatiivsuse elemente. [---] Võitlus igandlike nähtuste vastu pole võitlus tuuleveskitega, vaid konkreetsete inimestega, nende nähtuste kandjatega.

Komsomolile seati ülesandeks olla poliitilise võitluse kooliks ja noori kui spetsiifiliste huvidega gruppi esindavaks organisatsiooniks. Oma eesmärkide saavutamiseks üritati komsomoliorganisatsiooni sisemiselt demokratiseerida, saavutada üliõpilaste tegelik omavalitsus ja üliõpilaste probleemide lahendamise ainuõigus.¹⁰

Komsomolikoosolekutel tekkis esmakordselt diskussioone, enam ei peljatud puudutada seniseid tabuteemasid. 4. aprillil 1968 toimunud TRÜ komsomolikomitee laiendatud pleenumil kritiseeriti muu hulgas nõukogude režiimile nii iseloomulikku salastamist

ja üldist infonappust. Rahvaste Sõpruse Ringi president, ajalooosakonna II kursuse üliõpilane Rein Ruutsoo tõdes oma sõnavõttus, mis puudutas Tšehhoslovakkia sündmuste valgustamist ametlikes massiteabevahendites, järgmist:

Sellisele olukorrale (infopuudusele — V. N.) aga ongi ju rakendatud nende välismaiste raadiojaamade tegevus, mille poole on faktilise informatsiooni saamiseks sunnitud pöörduma näiteks üliõpilane. Mitte see pole negatiivne, et üliõpilane saab sealt teda huvitavad andmed, negatiivne on see, et koos faktidega saadakse ka nende faktide teatud sihipärane interpretatsioon. Kõik see loob aga negatiivse hoiaku kogu meie informatsiooni suhtes!¹¹

Rahvusküsimuse avalikust käsitlemisest komsomolijuhid hoidusid. Selle asemel agiteeriti ärksamaid noori astuma kommunistlikku parteisse, tegema karjääri, jõudma juhtivatele kohtadele ja võtma võimu enda kätte:

Kui me loovutaksime ideoloogilise võitluse areeni inimestele, kes töötavad aegunud vaimus, või kes ei suuda eesrindlikku ideed edukalt kaitsta juba lihtsalt sellepärast, et nad on oma senise tegevusega kaotanud auditooriumi silmis autoriteedi, või lihtsalt inimestele, kes konjunktuuri kasutades räägivad palju ideoloogilistest võitudest ja nõuetest ning armastavad kõigile nähtustele, mis neile isiklikult ei meeldi, külge kleepida ideoloogilise kahjurluse etiketti, poleks meie konkreetne võitlus [---] kuigi edukas.¹²

Sel teel loodeti lahendada ühiskonnaelu valupunkte ja tuua kasu eesti rahvale. Samas distantseeriti end otsustavalt vastupanuliikumisest ja oldi lojaalsed kehtivale režiimile, mis aga ei tähendanud, et oleks rahul oldud paljude EKP tipptegelastega. Selline suhtumine väljendus eriti selgelt Mikk Titma sõnavõttus 22. oktoobril 1968 ELKNÜ TRÜ organisatsiooni XVI konverentsil:

Igaüks, kes asetab end nõukogude korrast väljapoole, on meie vastu ja me võitleme tema vastu veel resoluutsemalt kui kõige vana, äraelanu vastu. Samal ajal oleme me seisukohal, et nõukogudevastased elemendid ei oma enam tõsist jõudu ja neil on pinda vaid seetõttu, et me ei ole suutnud oma ridadest kõrvaldada nürimeelseid või printsipiituid ebaausaid karje-

*riste, kes ei võitle nõukogude korra eest, vaid isikliku karjääri eest.*¹³

Ette rutates võib öelda, et sisseimbumise taktika oli algusest peale määratud nurjumisele. Kommunistliku partei konservatiivne ja kõiki uuendusi tõrjuv aparaat lämmatas juba eos igasugused reformimiskatsed. Sisseimbumise taktika perspektiivitust on tabavalt iseloomustanud Tõnn Sarv:

*Sel taktikal oli siiski kaks olulist viga. Esiteks on üsna raske aastakümneid oma tõelisi vaateid varjata ja valetada, ilma et sellest valetamisest endale midagi külge ei jääks, ilma et ise lõpuks uskuma ei hakataks seda, mida ollakse kogu aeg sunnitud rääkima ja kirjutama. Ning teiseks on võim ja vastutus Nõukogude süsteemis kogu aeg olnud jagatud. Kunagi ei saabu seda hetke, mil võidakse öelda, nüüd olengi võimu juures, nüüd hakkam õiget asja ajama.*¹⁴

Komsomoliopositsiooni lõpu alguseks said 19. ja 20. oktoobril 1968 toimunud üliõpilaspäevad Tartus. Need päevad paistsid silma selle poolest, et üliõpilaste kolonnides oli ebatavaliselt vähe märgata sunduslikku parteiatribuutikat, nagu punalipud, marksismi-leninismi rajajate ning partei- ja riigitegelaste portreed, loosungid jne. Selle asemel kanti omaloomingulisi loosungeid, nagu “Jänkid, kasige Peipsi taha”, “Metsameeste veri ei värise” jms. Ametlike loosungite vähesus oli tingitud sellest, et kaks EPA üliõpilast Rain Roomet ja Jüri Süldre olid ametlikud loosungid ja juhtide portreed ära peitnud. Tartu Linna Rahvakohus (eesistuja Adojaan) karistas Roometit ja Süldret ENSV KrK § 195 lg. 2 (eriti küüniline kuritahtlik huligaansus) alusel kahe ja poole aastase vabadusekaotusega.¹⁵

Karistusega ei jäänud ka üliõpilaspäevade korraldajad. 21. novembril 1968 arutas ELKNÜ KK büroo Tallinna ja Tartu üliõpilaspäevi. TRÜ komsomolisekretäri Sirje Endret ja EPA komsomolisekretäri Toomas Korki karistati noomitusega koos arvestuskaardile kandmisega. Büroo tunnistas üliõpilaspäevad täiesti ebaõnnestunuks.¹⁶

Kümnendi lõpul suruti komsomoliopositsioon administratiivsete meetoditega maha. Aprillis 1970 Feodor Klementi asemel TRÜ uueks rektoriks saanud Arnold Koop ei talunud erinevalt oma eelkäijast üliõpilaste sellist isetegevust. Veidi aega enne rek-

torivahetust sai Endre asemel uueks TRÜ komsomolisekretäriks Laur Karu. Ülikooli senised komsomoliliidrid taandusid ühiskondlike probleemide juurest teadustöö vaikusesse. Luhtunud poliitilistele ambitsioonidele viidates on komsomoliopositsiooni esindajaid nimetatud kadunud põlvkonnaks. Alles 1988. aasta laulva revolutsiooni aegne üldrahvalik vabadosliikumine andis neile võimaluse poliitilisse ellu naasmiseks.

Komsomoliopositsioon esindas siiski vaid tüht osa noorest intelligentsist. Teise seltskonna moodustasid omakirjastuslike almanahhide ümber koondunud noored kirjanikud ja kunstnikud. Almanahhide väljaandmine oli avalik väljakutse ametlikule kirjastuspoliitikale. Tegemist oli tavatu nähtusega okupeeritud Eestis — tsensuurivaba kirjandus- ja kunstiloomingu avaldamisega võimude käest luba küsimata, oma kulu ja kirjadega.¹⁷

Luuletaja ja endine poliitvang, üks almanahhide toimetajatest Jaan Isotamm (kirjanikunimega Johnny B. Isotamm) on almanahhide tegemisest kirjutanud järgmist:

Meeldiv oli näha omi luuletusi yhiste kaante vahel paljude teiste omadega, näha inimesi neid lugemas ja neist rääkimas, lõbus oli lõpuks kuulda sedagi, et oleme tekitanud mõningase kirjandusliku skandaali. Meie tegevus oli stiihiline, kuid ometi lõi ta terve rea järelmõjusid — hakkasid kujunema rühmitused, elavnesid NAK-id, luuleõhtud läksid taas moodi, tekkis tihe läbikäimine Tartu, Tallinna ja Pärnu noorimate kirjanike vahel jne.¹⁸

Mõned käsikirjad toimetati avaldamiseks ka Läände. Teadaolevalt oli esimeseks selliseks Läänes avaldatud omakirjastuslikuks üllitiseks teoloogi, orientalisti, poeedi ja filosoofi Uku Masingu luulekogu *Džunglilaulud*, mis ilmus Rootsis 1965. aastal.¹⁹

Kuigi neid omakirjastuslikke väljaandeid üllitav seltskond tegeles peamiselt kirjanduse, teatri-, kunsti- ja kultuuriküsimustega, avaldas luulet, lühiproosat, esseid ja arvustusi ning vältis ühiskonnakriitikat ja rahvusküsimuse käsitlemist, tuli ette ka erandeid. 1970. aastate keskel jõudis Eestist Läände pikem essee pealkirjaga “Kuhu lähed eesti rahvas? (Kaemusi ja suunitlusi ühe rahvapoja pilguga)”, mille autor, endine poliitvang Valdur Raudvassar, peitus varjunime *Rahvapoeg* taha. Essees tõdeti murelikult, et eestlased on jäämas vähemusrahvuseks Eestis ja et asjade selline kulg

toob kaasa rahvuse hävingu. Autor esitas küsimuse, kuidas pääseda, ja pakkus välja omapoolsed programmilised seisukohad:

Rahva mõtteviis soodustab hävingut, sest rahva elujõu on hävitanud rahulolu olukorraga. Rahvas peab õppima ise oma ühiskonnas ennast valitsema, sest kompartei ja okupatsioonivõimud on võimelised ainult läbi viima eestluse enesetapu programmi. Vaba Eesti ei teki jõuetutes targutustes, salajas-tes soovides ja õrnades õhkamistes — ta luuakse elavas usus, väsimatus töös ja julges võitluses. Iseseisvus on oma jõu, oma tarkuse, oma energia ja individuaalsuse äratundmine ja võõra eestkoste alt vabanemine. Nende eesmärkide saavutamiseks on vaja uut eliiti, mis sünnib, konsolideerub ja laieneb praeguses rahvuslikus võitluses.²⁰

Vaatamata põhjalikele otsingutele jäi KGB-l *Rahvapoja* varjunime all peitunud isik kindlaks tegemata.

Võimud nägid omakirjastuslikes almanahhides ohtu kehtivale režiimile ja vaatamata trükiste apoliitilisele sisule tabasid almanahhide väljaandjaid mitmesugused repressioonid. Nii näiteks eksmatrikuleeriti almanahhi “Kamikadze” väljaandmise eest Tartu ülikooli bioloogiaüliõpilane Jaanus Paal.²¹

Nagu eespool märgitud, võttis enamik eestlasi nõukogude elulaadi üksnes väliselt omaks. Tegelikult suhtuti kommunismi ehitamisele irooniliselt, millest annab tunnistust valitsevat ideoloogiat ja riigijuhte naeruvääristavate anekdootide lai levik rahva seas. Eriti skeptiliselt suhtusid kehtivasse ühiskonnakorda noored, kes erinevalt vanemast põlvkonnast ei vaevunud oma vaateid isegi varjama. See ei jäänud märkamatuks ka Lääne vaatlejatele. Rootsieestlasest kirjanik ja ajakirjanik Andres Küng on seda hoiakut kirjeldanud oma raamatus *Tuule lapsed*:

Hoolimata kolm aastakümnet kestnud kommunistlikust kasvatusesest — või vahest osaliselt just seetõttu — oli N. Liit nende jaoks ikka ainult rõhuja. USA oli nende jaoks ainult vabadusemaa, mis pealegi oli päästnud Rootsi ja teised lääneriigid Nõukogude saapakontsa alla sattumisest.²²

Selliste meeleolude pinnalt vallandusid aeg-ajalt esmapilgul stiihilised protestiilmingud, mis sageli olid esile kutsutud juhuslikest asjaoludest. Nii näiteks esitati 20. oktoobril 1969 noorkirjanik Teet Kallasele süüdistus, et ta

ööl vastu 2. septembrit 1969 restoranis Gloria rikkus alkohoolse joobe seisundis jämedalt avalikku korda ja pani toime ühiskonna vastu ilmset lugupidamatust väljendavaid tegusid ning hüüdis erilise jõhkruusega poliitiliselt kahjulikke natsionalistlike loosungeid. Kui tema huligaanset tegevust püüti katkestada, avaldas Kallas füüsilist vastupanu ja lõi kahte kodanikku.

Kallast süüdistati ENSV Krk § 195 lg. 2 järgi kuritahtlikus huligaansuses. ENSV Ülemkohtu määrusega 16. jaanuarist 1970 kriminaalasi lõpetati ja Kallase suhtes kohaldati meditsiiniline sundravi üldise režiimiga psühhiaatriahaiglas.²³

Okupatsioonivõimuvastase meelsuse demonstreerimine vallandus sageli ka spordivõistlustel. Peaaegu alati elati kaasa sellele võistkonnale, kes juhtus parajasti Nõukogude Liidu koondise vastaseks olema. Mõnikord võttis selline kaasaelamine avaliku protestimeeleavalduse vormi. Nii näiteks tähistasid sajad TPI üliõpilased 20. aprillil 1972 Tšehhoslovakkia hokikoondise võitu Nõukogude võistkonna üle. Üliõpilased marssisid tänavatel ja skandeerisid “meie võitsime”.²⁴

Tihti võis ka juhuslik vahejuhtum vallandada pahameelepurske, mille tagajärjeks olid massilised okupatsioonivõimuvastased väljaastumised.

15. juunil 1973 Pärnu Vallikäärus toimunud tantsuõhtul hakkas miilits üht piletita tantsuplatsile tunginud noorukit peksma ja miilitsaauto poole talutama. Noormees hüüdis sõpru appi ja need vabastasid hättasattunu. Seejärel sõitis kohale suurem hulk miilitsaid, kes nõudsid peo lõpetamist. Noorukid hakkasid miilitsaid kividega pilduma ja need olid sunnitud põgenema. Esialgsest edust tiivustatud noortejõuk suundus miilitsahoonet piirama. Majal purustati kõik aknad. Miilitsad ei olnud oma jõududega suutelised olukorda kontrolli alla võtma. Alles okupatsiooniväe Pärnu garnisoni sõdurite abiga suudeti meelevaldajad laiali ajada. Arreteeriti umbes poolsada noort, kelle seast anti kohtu alla kaheksa peastüdlast.

29. augustist kuni 13. septembrini 1973 toimunud ENSV Ülemkohtu istungil (eesistuja Tammisto) karistati ENSV KrK § 77 (osavõtt massilistest korratustest) alusel järgmisi isikuid:

Aivar Laur (s. 1956) — 4 aastat vabadusekaotust;

Valeri Tjurin (s. 1955) — 4 aastat vabadusekaotust;

Vello Nilov (s. 1951) — 3 aastat ja 2 kuud vabadusekaotust;
 Viktor Sibul (s. 1956) — 3 aastat vabadusekaotust;
 Väino Piele (s. 1953) — 3 aastat vabadusekaotust;
 Raivo Jürgenson (s. 1953) — 3 aastat vabadusekaotust;
 Erich Pappel (s. 1955) — 2 aastat vabadusekaotust;
 Raivo Lõhmus (s. 1953) — 1,5 aastat vabadusekaotust.

Peale kohtu alla antute karistati hulgaliselt ka väiksemaid süüdlasi. Neile määrati rahatrahve, nende käitumist arutati seltsimehelikus kohtus, alaealiste asjade komisjonis jne. Saamatuse pärast rahutuste mahasurumisel vallandati ametist Pärnu miilitsaülem alampolkovnik Raidla.²⁵

Sageli väljendati meelsust vandalismiaktidega nõukogulike sümbolite vastu.

17. aprillil 1970 süütas noortööline Peeter Peetso (s. 1952) Tartus linnaliinide bussijaama läheduses Lenini 100. sünniaastapäeva auks püstitatud sõrestikkonstruksiooni. Peetso üritas süüdata ka nõukogude võimu ülistavat pülooni Tähtvere pargis, ent miilitsad tabasid ta. Tallinna Patarei vangla eeluurimisisolaatoris tehtud psühhiaatrilise ekspertiisiga tunnistati Peetso süüdimatuks. 5. oktoobril 1970 mõisteti Peetso Tartu Linna Rahvakohtu (eesistuja Uno-Peeter Rahi) poolt sundravile erirežiimiga vaimuhaiglasse. Sinna Peetso õnneks siiski ei sattunud. Tema kinnipidamiskohaks jäi Patarei vangla, kust ta vabanes 24. veebruaril 1972.²⁶

Sel perioodil esines tihti ka sinimustvalgete lippude heiskamist, punalippude maharebimist jm. meelsuse väljendamisi. Paraku karistati sellistelt tegudelt tabatuid kui huligaane ning seetõttu on iga üksikjuhtumi poliitilist tagapõhja äärmiselt raske välja selgitada.

PROFAŠISTLIKUD NOORTERÜHMITUSED

Nagu eespool märgitud, oli 1960. aastate algul eesti rahva seas kadumas lootus peatsele taasiseseisvumisele. Eesti Vabariik hakkas unustusehõlma vajuma, seda eelkõige noorema põlvkonna hulgas, kes oli sündinud juba Nõukogude okupatsiooni ajal ja kellel seetõttu puudus isiklik kogemus elust iseseisvas Eestis. Repressioonidest ärahirmutatud vanemad hoidusid noori valgustamast lähiminekü sündmuste kohta, kartes, et need teadmised võivad las-

tele saada takistuseks elus edasi jõudmisel või olla koguni ohtlikud. Sellega aitas vanem põlvkond tahtmatult lähemale tuua okupatsioonivõimu eesmärki kustutada eesti rahva mälust kõik oma riiklusega seonduv. Noorel inimesel pidi olema eriline huvi lähiajaloo vastu, et ise otsida ja leida okupantidepoolsed raamatuhävitamised üle elanud iseseisvusaegset kirjandust. Mõnevõrra kompenseerisid seda infopuudust raadiojaama *Ameerika Hää* saated, kuid nende kuulamine läbi pideva segajateragina oli raskendatud.

Nendes oludes hakkas Eesti Vabariik kui ideaal, kuhu poole püüelda, jääma noorte seas tagaplaanile. Seda asendas okupatsioonivõimu vihkamine.

Sel ajal muutus teatud noorterühmade seas populaarseks profašistlik ideoloogia. Vastupanuliikumise II perioodil tegutsenud noorte vastupanuorganisatsioonide liikmete eesmärgiks oli olnud iseseisva Eesti rahvusriigi taastamine, ideaaliks demokraatlik riigikord, eeskujuks Vabadussõda ja aastail 1918–1940 eksisteerinud Eesti Vabariik, 1960. aastate keskpaiku oli aga mõne osa eesti noorte maailmavaade muutunud tunduvalt primitiivsemaks. Nad lähtusid ülilihtsast põhimõttest — minu vaenlase vaenlane on minu liitlane. Ning et Nõukogude Liidu vaenlaseks oli Teise maailmasõja teatud perioodist alates olnud hitlerlik Saksamaa, kalduti idealiseerima fašistlikku ideoloogiat (kuigi sellest teati üsna vähe), riigikorda ja eelkõige Hitleri Saksamaa välist atribuutikat. Fašistlik ideoloogia sobis ka kommunismivastasuse pärast (vaatamata mõlema ideoloogia totalitaarsele iseloomule) ja tundus olevat kõige sobivam võitlusvahend kommunistliku okupatsioonivõimu vastu. Kuradit loodeti Peltsebuliga välja ajada.

Okupatsioonivõimu represiivorganile KGB-le oli selliste vaadete isikute olemasolu muidugi väga teretulnud, sest nende jälitamine oli õigustatud ainuüksi propagandistlikel kaalutlustel. Kogu Teise maailmasõja järgset Nõukogude propagandat olid toitnud loosungid nõukogude rahva kangelaslikust võitlusest fašistlike röövvalutajate vastu, maailma päästmine fašismist jne. 1960. aastate algul toimusid ka kärarikkad kohtuprotsessid nn. fašistlike sõjaroimarite (Ain-Ervin Mere, Jüri Gerretz, Ervin Laak) üle.

Teadaolevalt avastas KGB käsitletaval perioodil kaks profašistlikku noorterühmitust — Raivo-Toomas Lapi grupi ja Villu Saartsi juhitud *Eesti Rahvuspartei*.

14. detsembril 1969 arreteeriti TRÜ eksperimentaalfüüsika kateedri laborant Raivo-Toomas Lapp (s. 1947), Tartu autobussi- ja taksopargi paigutaja Andres Võsu (s. 1946), Tartu autode remondi- ja katsetehase lukksepp Enn Paulus (s. 1947), Tartu naha- ja jalatsikombinaadi tööline Evald Kõiv (s. 1947) ja Tartu põllumajandusmasinate tehase *Võit* tööline Sven Tamm (s. 1940).¹

Kohtutoimiku andmeil süüdistati neid kuulumises aastail 1966–1969 nõukogudevastasesse relvastatud organisatsiooni ja tulirelvade hoidmises. Relvi kavatseti rahvusvahelise olukorra teravnemise või sõjalise konflikti puhkemise korral kapitalistlike riikide ja Nõukogude Liidu vahel kasutada võitluseks nõukogude võimu vastu. Lisaks sellele süüdistati neid kavatsuses õhkida elektrikõrgepingeliine ja Nõukogude sõdurit kujutav dekoratiivskulptuur Jõgeva—Kallaste maantee ääres. Nende terroriaktidega loodeti juhtida rahvusvahelise üldsuse tähelepanu Eestis valitsevale olukorrale.²

Süüdistuskokkuvõttes pöörati erilist tähelepanu kohtualuste fašismimeelsusele:

*Grupi liikmed demonstreerisid oma vaenulikku suhtumist Nõukogude võimusse avaliku poolehoiuga fašistlikule ideoloogiale. [---] Nii õigustas R.-T. Lapp fašistide kuritegusid Saksa okupatsiooni ajal Eestis, kommunistide ja juutide hävitamist. [---] R.-T. Lapp kandis demonstratiivselt fašistliku haakristi kujutisega esemeid ning fašistliku armee sõjaväelisi tunnuseid ja märke. [---] Üheskoos kuulati fašistlikke marsse ja Hitleri kõnede lindistusi. [---] 1969. a. juunis korraldati kokkutulek, millega tähistati fašistliku Saksamaa Nõukogude Liidule kallaletungi aastapäeva.*³

Lisaks sellele süüdistati Lappi koguteose *Eesti rahva kannatuste aasta* II köite hoidmises. Paulust süüdistati veel ENSV lipu maharebimises Tartus Tähtvere tn. 57 asuvalt majalt.⁴

9.–15. juunini 1970 ENSV Ülemkohtus toimunud kohtuprotsessil mõisteti noorterühmituse liikmeile ENSV KrK §-de 68 lg. 1 ja 70 alusel järgmised karistused:

Raivo-Toomas Lapp — 5 aastat vabadusekaotust;

Andres Võsu — 3,5 aastat vabadusekaotust;

Enn Paulus — 2,5 aastat vabadusekaotust.

Evald Kõivu nuhelti ENSV KrK § 207 (tulirelva, laskemoots või lõhkematerjali ebaseaduslik kandmine või hoidmine) alusel üheaastase vabadusekaotusega. Sama seadusesättega ühe aasta ja kuuekuulise vabadusekaotusega karistatud Sven Tamme kohtuotsus pöörati mittetäitmisele tingimusel, kui Tamm ei pane kolme aasta jooksul toime uut kuritegu.⁵

Teise neil aastail kohtu alla antud profašistliku noorterühmituse, Villu Saartsi moodustatud *Eesti Rahvuspartei* (ERP) juhtum tundub olevat tšekistide poolt kunstlikult kokkuseatud kriminaalasi. Tegelikult ei olnud mingit organisatsiooni ega vaenutegevust, mis oleks mahtunud nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda paragrahvi raamidesse. Ilmselt oli Eesti NSV KGB juhtidel vajalik näidata aktiivsust Moskva ülemuste silmis, et sel viisil õigustada oma olemasolu vajalikkust ja koosseisude suurust.

Villu Saartsi (s. 1942) oli 1965. aastal karistatud kuritegeliku huligaansuse eest kolmeaastase vabadusekaotusega. Karistust kandis ta Tallinnas Tisleri tn. 5 asuvas üldrežiimiga vangilaagris.⁶

Saartsi haridustee oli jäänud poolikuks. Kuigi ta oli lõpetanud ainult 7 klassi, oli ta palju lugenud ja laia silmaringiga. Ka vangilaagris täiendas Saart ennast pidevalt, lugedes muu hulgas läbi kõik Lenini teosed. Erilist huvi tundis Saarts fašistliku ideoloogia ja neonatslike liikumiste vastu. Pärast arreteerimist KGB-s toimunud ülekuulamisel on Saarts oma vaadete ja tegevuse kohta avaldanud järgmist:

Koloonias oli mul mõte kirjutada Hitleri "Mein Kampf" eeskujul 200–300 leheküljeline raamat Nõukogude valitsuse poliitika ning vigade kohta, mida selles minu arvates on tehtud. Ühtlasi oleks raamatus põhjendatud poliitika muutmise vajadust ning kirjeldatud, millist poliitikat peaks teostama iseseisev Eesti riik. Kirjutasin kaustikusse ka üleskutse projekti eesti rahvale, milles sai lühidalt esitatud kavandatava nõukogudevastase organisatsiooni poliitilised sihid ja nõudmised ning kus kutsuti rahvast neid toetama. [...] panin kavatsetava nõukogudevastase liikumise eesmäärke kirja lühidalt punktide kaupa: lahkulöömine NSV Liidust, iseseisva Eesti riigi taastamine, kaubavahetuse arendamine kapitalistlike maadega, sõjaliste kulutuste vähendamine ja selle arvel elatustaseme tõstmine, ülemäärastelt suurte ettevõtete [...] likvideerimine, ve-

*ne rahvusest elanike, kes ei soovi Eestis elada, väljasaatmine jne.*⁷

Saartsi plaanidesse kuulus ka mõne organisatsiooni liikme komandeerimine välismaale astumaks ühendusse väliseestlaste organisatsioonidega, et saada neilt raha edasiseks tegutsemiseks.⁸

Laagris tutvus Saarts kaasvangi Raivo Mõttusega (s. 1944), kelles ta leidis mõttekaaslase. Organisatsioon nimetusega *Eesti Rahvuspartei* (ERP) kavatseti moodustada vangistusest vabanedes.

Vabanedes pidi Mõttus oma elukohas Tallinnas viibima administratiivjärelevalve all. Seetõttu olid isiklikud kontaktid raskendatud ja sidet sai pidada üksnes kirja teel. Et riiklikku postitalitust ei usaldatud, võeti kasutusele šifrid. Saarts kui kogu ürituse eestvedaja võttis endale varjunimeks *V. Kroon* ja hindas end kindralmajori aukraadi vääriliseks. Mõttuse pseudonüümiks sai *R. Müller*, auaste oli mõnevõrra madalam — ooberst. Saartsi koostatud ERP põhikiri algas järgmiste sõnadega:

*ERP on organiseeritud 1. III 1969 kindralmajor V. Krooni poolt.*⁹

ERP eesmärgiks püstitati relvastatud ülestõusu organiseerimine Eesti vabastamiseks võõramaisest ikkest ja iseseisva Eesti riigi loomine. ERP oli põhikirja kohaselt illegaalne partei, kus kehtis sõjaväeline kord. Partei üldjuhiks oli kindralmajor V. Kroon. Käskkirjaga nr. 3 3. märtsist 1969 nimetas kindralmajor V. Kroon ERP Tallinna osakonna juhiks ooberst R. Mülleri.¹⁰

Kuni Mõttuse armeeteenistusse võtmiseni detsembris 1969 seisnes ERP tegevus peamiselt intensiivses kirjavahetuses Saartsi ja Mõttuse vahel. Oma kirjades tutvustas Saarts oma ideid ja andis instruksioone. Mõttus piirdus üksnes kommentaaridega ühe või teise küsimuse kohta.

3. augustil 1970 algatas KGB Saartsi ja Mõttuse vastu kriminaalasja ning Saarts arreteeriti. Läbiotsimisel Mõttuse elukohas Tallinnas Taara tn. 21a leiti hulgaliselt ERP materjale ning kogu Saartsi ja Mõttuse kirjavahetus. Nende materjalide põhjal õnnestus tšekistidel kokku punuda kriminaalasi “eriti ohtliku põrandaluse nõukogudevastase relvaorganisatsiooni” kohta.

24. novembril 1970 ENSV Ülemkohtus toimunud kohtuprotsessil (eesistuja Tammisto) mõisteti Villu Saartsile ENSV KrK § 68 lg. 1 alusel neli aastat ja kuus kuud vangilaagrit.¹¹

Tema kaasosaline Mõttus vabastati kriminaalvastutusest, võttes arvesse puhtsüdamlikku ülestunnistust ja seda, et ta viibis aja-teenistuses Nõukogude armees.¹²

Raivo-Toomas Lapi ja Villu Saartsi rühmituste purustamisega lõppes põrandaaluste noorterühmituste ajastu Eestis. Hilisemad põrandaalused organisatsioonid — demokraatlikud liikumised — ületasid neid tunduvalt nii poliitilise mõtte kui ka tegutsemismeetodite taseme poolest.

ÜKSIKVÕITLEJA SVEN KREEK

Pärnu Lydia Koidula nimelise teatri komandant Sven Kreek (s. 1930) sattus KGB tähelepanu alla seetõttu, et üritas 1974. aastal Moskvast ja Leningradis levitada oma ühiskonnakriitilisi kirjutisi “Sotsialismi eest, riigikapitalismi vastu” ja “Mida teeb vene rahvas nüüd”. Mõlemad kirjatööd olid tõlgitud vene keelde ja avaldatud *Lev Gorni* varjunime all. 24. detsembril 1974 teostas KGB läbiotsimise Kreegi elu- ja töökohas. Esialgu kuulus KGB Kreegi üle tunnistajana.¹

Kahtlusaluste ülekuulamine tunnistajana kriminaalasja algstaadiumis oli tšekistide üks sagedamini kasutatavaid võtteid. Oma rikkalikest repressioonidealastest kogemustest teadis KGB, et vanglamüüride taha sattunud isikud on sageli põletanud enda järel kõik sillad ja neid ei ole sugugi kerge murda. Seevastu on tunnistajana ülekuulataval säilinud lootus kogu asjast veel terve nahaga välja tulla. Seetõttu tuleb harva ette, et tunnistajana ülekuulatav kahtlusalune keeldub näiteks tunnistusi andmast. Paraku aga osutatakse sel juhul tunnistajaks omaenese süüasjas, loodetud väljäreääkimise asemel räägitakse end sisse ja tihti antakse uurijale see lisamaterjal, mille puudumine pole seni lubanud langetada vahistamisotsust. Lisaks sellele saab tunnistajale ka survet avaldada, ähvardades teda võimaliku vastutuselevõtmisega valeütluste andmise või ütluste andmisest keeldumise eest — kahtlustatava või süüdistatava puhul seda meetodit rakendada ei saa.

Tagantjärele Kreek nähtavasti mõistis, et oli olnud tunnistajana liiga avameelne, sest pärast 31. detsembri ülekuulamist hak-

kas ta end varjama. Ööl vastu 2. jaanuari 1975 kirjutas ta kirjad ENSV Ministrite Nõukogu esimehele, ENSV Riikliku Julgeolekukomitee esimehele, KGB uurijale Rein Tutkile ja oma Rootsis elavale onule August Meiusile. Neis kirjades ütles Kreek lahti NSV Liidu kodakondsusest ja taotles elamaasumist Rootsi.²

Enda varjamisega Kreek toime ei tulnud. 20. jaanuaril 1975 läks ta koos abikaasaga vabatahtlikult Pärnu KGB-sse, kus ta otsekohe arreteeriti.³

Kreegi ülekuulamisprotokollidest nähtub, et alates 1964. aastast hakkas ta valmistama “nõukogude ühiskondlikku korda kritiseerivaid kirjutisi”. Selleks ajaks oli tal välja kujunenud veendumus, et nõukogude ühiskonnas puuduvad demokraatlikud vabadused. Kuigi Stalini isikukultuse periood oli ametlikult hukka mõistetud, ei likvideeritud kõiki selle ajajärgu poliitilisi ja majanduslikke vigu; Nõukogude Liidu kodanikele ei garanteeritud õigusi, sh. sõna- ja trükivabadust, õigust vabalt lahkuda riigist. Tõuke oma mõtete kirjapanekuks oli Kreegile andnud kohtuprotsess kirjanike Sinjavski ja Danieli üle.⁴

30. mail 1975 andis keegi kodanik Arno Brackman KGB-le üle Kreegile kuulunud materjalid, mis avastati Pärnu teatris Lenini büstist. Leitud materjalide seas oli ka Kreegi põhiteos “Sotsialismi eest, riigikapitali vastu”. Kirjutise esimeses osas “Riigikapitalism” väitis autor, et Nõukogude Liidus ei ole märgata riigi väljasuremist, nagu õpetasid Marx ja Engels, vaid riigivõim on hoopis tugevnenud. Nõukogude Liit ei ole sotsialistliku ühiskonnakorraga maa, kõrgemad ametnikud kasutavad võimu isikliku heaolu saavutamiseks, kogu võim on NLKP käes. Tegemist on riigikapitalismiga, mida autor võrdles fašistlikul Saksamaal kehtinud režiimiga. Kirjutise teises osas “Sotsialism” käsitles autor omandiküsimusi ja tõestas, et sotsialistlikuks omandivormiks saab olla vaid kooperatiivne omand.⁵

Teine kirjutis, “Mida teeb vene rahvas nüüd”, sündis Kreegi sõnul ajendatuna akadeemik Sahharovi ja kirjanik Solženitsõni vastasest propagandakampaaniast Nõukogude ajakirjanduses.⁶

7. mail 1975 toimunud psühhiaatrilisel ekspertiisil tunnistas Kreek professor Jüri Saarma juhendatud psühhiaatrite Valdur Jänese, Udo Lutsu ja Regina Koni poolt süüdimatuks. Diagnoosi määramisel tõdeti, et Kreek on põdenud lapsepõlvest saadik loiult kulgevat skisofreeniat ning et kuriteo toimepanemise ajal aas-

tail 1967–1974 oli Kreek haige ega suutnud vastutada oma tegude eest. Psühhiaatrite arvates vajas Kreek ravi üldise režiimiga vaimuhaiglas.⁷

Repressiivorganitel aga olid teised plaanid. 3. juunil 1975 mõistis ENSV Ülemkohus (eesistuja Hilda Uusküla) Sven Kreegi sundravile erirežiimiga vaimuhaiglasse.⁸

Neil aastail oli teisitimõtlejate erivaimuhaiglatesse paigutamine võrdlemisi levinud võte KGB repressioonidearsenalis. Seda kasutati peamiselt nende režiimikriitikute puhul, kes võimude silmis olid osutunud tülikaks, kuid keda kehtivate seaduste järgi oli ebamugav kohtulikult repressseerida.⁹

Enamasti olid vaimuhaiglatesse paigutatud teisitimõtlejad vaimselt täiesti terved inimesed ning neile kohaldatud mentaalne sundravi oli eriti küüniline repressiivmeetod. Poliitilisele teisitimõtlejale ei saa olla suuremat õnnetust, kui tema vaated kuulutatakse vaimuhaige luuluks ning teda ennast peetakse luku ja riivi taga koos raskete vaimuhaigetega. Sellise “haige” tervenemine sõltus ainult KGB-st. Selleks, et KGB poolt manipuleeritav psühhiaatrite komisjon vaimuhaiglasse paigutatud erimeelse terveks tunnistaks, pidi too lahti ütleva oma poliitilistest veendumustest, vastasel korral “raviti” teda edasi.¹⁰

Sellistele tulevikuväljavaadetele ei suutnud Sven Kreegi murendatud vaim enam vastu seista. 8. augustil 1975 poos Kreek end Tallinna eeluurimisisolaatori nr. 1 (Patarei vangla) kongis üles.¹¹

Sven Kreegi juhtum on ilmekas näide üksikvõitleja-maailmaparandaja traagilisest saatusest okupeeritud Eesti oludes. Kreek ei osanud või ei tahtnud luua kontakte Eesti vastupanuliikumise aktivistide ega Vene teisitimõtlejatega. Tema ühiskonnakriitilised kirjutised ei sattunud omakirjastuslike väljaannete veergudele ja neid ei trükitud ära Läänes. Kreegi traagilisest saatusest sai laiem avalikkus teada vangistatud Eesti demokraatide kaudu, kes viibisid temaga ühel ajal Patarei vanglas. Nendel põhjustel ei saanud ka tema märtrisurm omandada sellist ühiskondlikku ja rahvusvahelist vastukaja kui Tartu teadlase Jüri Kuke surm vangistuses.

Laiemale üldsusele sai Sven Kreegi juhtum esmakordselt teatavaks alles 1977. aastal, kui tema traagilise saatuse kohta avaldati kirjutis Stockholmis ilmuvas *Eesti Päevalehes*.¹²

DEMOKRAATLIKUD LIIKUMISED

Üldnimetuse *demokraatlikud liikumised* all on allpool käsitletud Eestis 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate algul tegutsenud poliitilisi liikumisi. Oma eelkäijatest ja kaasagsetest erinesid need tunduvalt. 1950.–1960. aastatel tegutsenud noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevus piirdus geograafiliselt Eesti territooriumiga ning poliitiliselt Eesti temaatikaga. Raivo-Toomas Lapi grupi ja ERP puhul oli aga tegemist lapsemeelsete noorukitega, kelle tegevusel ei olnud ühiskondlikus plaanis mitte mingit mõju ja kelle seast ei võrsunud täiendust hilisemale vastupanuliikumisele. Demokraatlikes liikumistes osalejad olid aga sügavalt haritud ja intelligentsed inimesed. Noorteorganisatsioonid tegutsesid isoleeritult, neil puudusid kontaktid nii Eesti kui ka Nõukogude Liidu teisitimõtlejatega. Demokraadid seevastu jälgisid tähelepanelikult maailmas ja Nõukogude impeeriumis toimuvat, kujundasid vastavalt sellele oma tegevust ning otsisid ja leidsid kontakte Moskva ja Leningradi teisitimõtlejatega. Demokraadid ei pooldanud ka relvavõitlust ega vägivalda, rääkimata fašistlikust ideoloogiast.

Vaadeldaval ajajärgul tegutses Eestis neli demokraatlikku liikumist. Neist kaks — 1968. aastal Balti sõjalaevastiklaste moodustatud *Poliitiliste Vabaduste Eest Võitlejate Liit* ja *Nõukogude Liidu Demokraatlik Liikumine* (NLDL) — olid poliitilised organisatsioonid, mille peaesmärgiks ei olnud Eesti iseseisvuse taastamine, vaid kogu Nõukogude Liidu demokratiseerimine. Eesti rahvuslike küsimustega need organisatsioonid eraldi ei tegelnud, küll aga üldise rahvusküsimusega kui ühe olulise programmilise eesmärgiga. Sellele vaatamata oli neil liikumistel, iseäranis NLDL-il, suur mõju eestikesksetele demokraatlikele liikumistele.

Balti sõjalaevastiklaste *Poliitiliste Vabaduste Eest Võitlejate Liidu* moodustasid Paldiski mereväebaasi ohvitserid ja madrused. Üks demokraatliku liikumise aktiviste Sergei Soldatov on selle organisatsiooni liikmeid iseloomustanud kui omamoodi neodekabriste, kes rajasid oma lootused opositsioonilistele ringkondadele Nõukogude relvajõududes, mille abil kavatseti sobival ajal korraldada riigipööre ja kehtestada demokraatlik riigikord.¹

Liikumise juhiks ja ideoloogiks oli Paldiskis elav mereväeohvitser Gennadi Gavrilov (s. 1939), kes varjunime *Aleksejev* all avaldas *Jooksvate sündmuste kroonikas* nr. 10 artikli pealkirjaga

“Avalik kiri Nõukogude Liidu kodanikele”, milles kritiseeris teravas toonis Nõukogude vägede sissetungi Tšehhoslovakkiasse.²

Laevastiklased andsid välja kogumikku *Slovo i delo* (Sõna ja tegu), mida levitati mereväehvitseride teenistuspaikades — Kroonlinnas, Tallinnas, Paldiskis, Liepajas, Klaipedas, Kalinigradis. Need materjalid levisid samuti Moskva, Leningradi, Riia, Bakuu, Habarovski ja teiste linnade inimõiguslaste ringkondades. Samuti oli neil kavas rajada põrandaalune trükikoda ja välja anda perioodilist ühiskondlik-poliitilist väljaannet nimega *Demokrat*.³

Juunis 1969 arreteeriti grupi liikmed — kolm mereväelast. Lisaks Gavrilovile võeti vahi alla veel Aleksei Kossõrev (s. 1942) ja mitšman Georgi Paramonov. Viimane õppis sel ajal kaugõppe teel TRÜ-s ajalugu.

1969. aasta sügisel mõistis sõjaväetribunal Gavrilovile kuus aastat ja Kossõrevile kaks aastat vabadusekaotust. Paramonov mõisteti psühhiaatrilisele sundravile kurikuulsasse Tšernjahhovski erivaimuhaiglasse, kust ta vabanes alles pärast kümme aastat kestnud “ravi” vaimselt sandistatud invaliidina. Ülejäänud mäsuliselt ohvitseri, kokku ligikaudu 40 isikut, represseeriti kohtuväliselt: heideti välja kommunistlikust parteist, alandati auastet, viidi teenima mujale või määrati trahviüksustesse.⁴

Laevastiklastega seotud tallinlast Sergei Soldatovit kuulati korduvalt üle. Ülekuulajad olid KGB vanemuurija A. Nikitin, ENSV KGB uurimisosakonna ülem polkovnik Leonid Barkov (hilisem Leningradi KGB ülem) ja Balti Laevastiku eriosakonna (sõjaline vastuluure) kapten Bodunov.⁵

Teine Eestis sel perioodil tegutsenud liikumine — *Nõukogude Liidu Demokraatlik Liikumine* (NLDL) — ei olnud pretensioonikale nimetusele vaatamata Nõukogude Liidus tegutsevate opositsiooniliste liikumiste katusorganisatsioon. Mõiste “Nõukogude Liidu demokraatlik liikumine” all on üldiselt käsitletud igasuguseid opositsioonilisi liikumisi, mis astusid välja avalikustamise ja inimõiguste kaitse eest.⁶

Tegelikult oli NLDL-i puhul tegemist eestimaalastest režii-mikriitikute ambitsioonika katsega luua üleimpeeriumiline organisatsioon, mille nimetus hõlmaks kõiki inimõiguslaste liikumisi. NLDL-ist pidi saama keskne organisatsioon, mille maailmavaatelised seisukohad ja võitlusmeetodid arvati olevat sobilikud kõigi Nõukogude Liidu ikestatud rahvaste rahvuslike vabastusliiku-

miste jaoks. Eesti lähiajaloo seisukohalt vaadates seisneb NLDL-i tähtsus peamiselt selles, et nii *Eesti Rahvusrinne* (ERR) kui ka *Eesti Demokraatlik Liikumine* (EDL) kujunesid välja NLDL-i liikmeskonnast ning näiteks EDL koostas oma programmi ja tegevustaktika NLDL-i vastavate dokumentide eeskujul.

NLDL-i asutaja ning programmi ja taktikaliste aluste põhiautorina on esinenud 1981. aastal Läände emigreerinud Sergei Soldatov. Soldatov, kes oli sündinud 1933. aastal Narvas veneesti segaperekonnas (isa venelane, ema eestlane), pidas end rahvuselt venelaseks. Lõpetas Leningradi Polütehnilise Instituudi, 1960. aastatel töötas õppejõuna TPI-s ja metoodikuna Kutsehariduse Komitees, kust ta KGB nõudel vallandati. Tema Läänes välja antud mälestusteraamat *Zarnitsõ voozroždenija* (Taassünni tähised) on siinkirjutajale olnud seni peale ENSV Ülemkohtu toimikutes oleva NLDL-i programmi ja taktikaliste aluste ainus kättesaadav materjal, mis sisaldab põhjalikumat teavet NLDL-i kohta.

Soldatov kirjutab, et 1960. aastate keskel tekkis Tallinnas grupp demokraatlikult mõtlemaid, ent veel mitte tegutsevaid inimesi, kes hakkasid end kutsuma *Demokraatlikuks grupiks* (DG). Poliitilise kliima halvenemine, suurenenud majandusraskused, teisitimõtlejate tagakiusamine, igapäevaelus esinenud ebaõiglus ja võimude omavoli olid neile parimateks agitaatoriteks kehtiva režiimi vastu. Olulise tõuke konsolideerumiseks andis *Ülevenemaalise Sotsiaalkristliku Rahvavabastusliidu* ja selle liikmete, eesotsas Igor Ogurtsoviga, arreteerimine. Vähem avaldas mõju kirjanike Andrei Sinjavski ja Juli Danieli arreteerimine, sest leiti, et totalitaarse riigi vastu võitlemisel tuleb kasutada palju mõjuvamaid relvi kui iroonia ja kirjanduslik pamflett. Mõne aastaga kujunes algselt kultuurikallakuga diskussiooniklubist poliitiline opositsioonigrupp. Peaaegu iga päev kuulati *Ameerika Hääle*, BBC, *Saksa Laine* ning segamise tõttu harvemini *Vabadusraadio* saateid. Et nendes saadetes oli peamiselt juttu Moskva inimõiguslaste tegevusest, puhkes elav diskussioon poliitilise opositsiooni võitlusmeetodite üle.⁷

Nõukogude Liidus tegutsesid käsitletaval perioodil aktiivselt kõrvuti inimõiguste kaitse liikumisega mitmed rahvuslikud ja religioossed liikumised, nagu Ukraina, Leedu, Läti, Armeenia ja Gruusia rahvuslikud liikumised, krimmitatarlaste ja mešhide liikumine õiguse eest tagasi pöörduda oma ajaloolisele kodumaale, Nõukogude sakslaste liikumine õiguse eest välja rännata Saksa maale, juutide liikumine väljarännuks Iisraeli, evangeelsete krist-

laste-baptistide, nelipühilaste, 7. päeva adventistide ja õigeusklike liikumised usuvabaduse eest, sotsialistide liikumine, liikumine sotsiaal-majanduslike õiguste eest, Vene rahvuslaste liikumine jt.⁸

Demokraatlikul grupil oli tänu välisraadiote saadetele võimalik saada informatsiooni üksnes inimõiguslaste tegevuse kohta, kes erinevalt teistest ülalmainitud liikumistest tegutsesid täiesti avalikult ja kellega seetõttu oli võrdlemisi lihtne ühendust võtta. Nende kontaktide taustal on otstarbekas lähemalt vaadelda Nõukogude Liidus tegutsenud inimõiguste kaitse liikumist.

Inim- ja kodanikuõiguste kaitse liikumise alged hakkasid Nõukogude Liidus kujunema 1960. aastatel. Selle algatajad lähtusid ülilihtsast ideest — nad hakkasid mittevabas riigis käituma nagu vabad inimesed, asudes sellega muutma riigis valitsenud moraalset atmosfääri ja totaalse riigi traditsioone.⁹ Sellise käitumisjoone sõnastas manifestis pealkirjaga “Elagem ilma valeta” 1974. aasta veebruaris kirjanik Aleksandr Solženitsõn.¹⁰

Inimõiguslaste peaideoloogiks oli kuulsa vene luuletaja Sergei Jessenini poeg Aleksandr Jessenin-Volpin, kes visalt ja järjekindlalt propageeris põhimõtet, et seadustest tuleb aru saada punktipealt niimoodi, nagu on seadustes kirjas, mitte aga nii, nagu tõlgendavad neid võimud. Võimudelt tuleb nõuda nende eneste kehtestatud seaduste täpset täitmist.¹¹

Jessenin-Volpin koostas “Juriidilise meelespea neile, kellel seisab ees ülekuulamine”, milles põhjalikult analüüsiti Nõukogude uurimis- ja kohtuorganite poolt sagedamini toime pandavaid seaduserikkumisi ning anti näpunäiteid, kuidas ülekuulata saavad seadust rikkumata keelduda tunnistuste andmisest.¹²

Inimõiguslaste eesmärgiks oli saavutada olukord, mil võimud hakkaksid täitma omaenese seadusi ja Nõukogude Liidu konstitutsiooni sätteid. Viimane nõudmine muutus inimõiguslaste üheks põhiloosungiks. 5. detsembril 1965, stalinliku konstitutsiooni aastapäeval, toimus Moskvas Puškini monumendi juures umbes 100 osavõtjaga meelevaldus. Selles osalejad nõudsid võimudelt Nõukogude konstitutsiooni sätete täitmist.¹³

Neid vaikivaid meelevaldusi korraldati võimude vastutöötamise kiuste igal aastal kuni 1977. aastani, mil konstitutsiooni täitmise nõudmine lõpetati seoses brežnevliku konstitutsiooni vastuvõtmisega. Uus konstitutsioon sidus inimõigused ja kodaniku-vabadused kommunismi ehitamise ja sotsialistliku riigi tugevda-

mise eesmärgiga. Sellise konstitutsiooni toetamine oleks olnud absurdne. Meeleavaldusi siiski jätkati, kuid neid hakati korraldama 10. detsembril, rahvusvahelisel inimõiguste päeval.

Kõigi Nõukogude Liidus tegutsenud opositsiooniliikumiste üheks tähtsamaks tegevusliiniks oli omakirjastuslike materjalide (vene keeles *samizdat*) valmistamine ja levitamine. *Samizdat* ei olnud Venemaal uus nähtus. Selle juured ulatusid 1790. aastasse, mil kirjanik Aleksandr Radištševi kuulus raamat *Teekond Peterburist Moskvasse* ohranka poolt küll konfiskeeriti, kuid selle käsikiri levis ometigi laialt haritlaste ringkondades. Omakirjastuslikud materjalid ringlesid Venemaal kogu 19. sajandi vältel ega kadunud ka enamlaste võimuletulekul. 1920. aastate algul koostas ja levitas masinakirjas trükiseid nimetusega *Underwood* (kirjutusmasina nimetus, millega trükiti) poeet Ossip Mandelštam koos teiste kirjanikega. Mandelštam arreteeriti 1938. aastal Stalini-vastase luuletuse kirjutamise eest. Tema elu katkes vangilaagris.¹⁴

Kaasaegne vene *samizdat* tekkis 1950. aastate lõpul Hruštšovi “sula” tingimustes. Samal ajajärgul tuli sõna *samizdat* kasutusele terminina, kui keegi Moskva luuletaja nimetas oma masinakirjas luulekogu kirjastuse *Samsebjazdat* (omaenda kirjastus) väljaandeks. Sama luuletaja lühendas selle termini *samizdat*’iks (omakirjastus), mille all mõeldi vastandit riiklikele kirjastustele (“Gosizdat”, “Politizdat”, “Voenizdat” jne.). *Samizdat* muutus üldmõisteks, mille all käsitleti igasugust mitteametlikult üllitatud kirjandust.¹⁵

Omakirjastuslike materjalide väljaandjad lähtusid oma tegevuses põhimõttest, mille on tabavalt sõnastanud Vladimir Bukovski:

*Ise koostan, ise tsenseerin, ise kirjastan, ise levitan, ise lähen selle eest istuma.*¹⁶

Omakirjastuslikke materjale paljundati kirjutusmasinal ja fotografeerimise teel. See oli väga töömahukas ja kulukas ettevõtmine, ent selle tegijatele oli kõige olulisem teadmine, et nende töö tulemusena sünnib ja saab leviku totaalse riigi tingimustes võimatu tunduv nähtus — tsensuurivaba kirjastõna.

Tekkis ka teine võimude kontrolli väline kirjanduse vorm. Nõukogude Liidus koostatud omakirjastuslikud materjalid toimetati salaja Läände, kus need avaldati ja saadeti levitamiseks tagasi

raudesriide taha. Sellise kirjastamismooduse eelkäijaks oli olnud Aleksandr Herzeni ajakiri *Kolokol*, mida trükiti Londonis ja levitati Venemaal. 1960. aastate algul hakati seda moodust nimetama *tamizdat*'iks (seal kirjastatud). Nõukogude vene *tamizdat*'ile pani aluse kirjanik Boriss Pasternak, kes avaldas 1958. aastal Läänes oma kuulsa romaani *Doktor Živago*. Selle teose eest määras Rootsi Kuninglik Akadeemia talle samal aastal Nobeli kirjanduspreemia. Nõukogude ajakirjanduses algas seejärel kirjanikuvastane mustamiskampaania, mille tulemusena oli Pasternak sunnitud Nobeli preemiast loobuma. Sellele vaatamata oli uuele nähtusele alus pandud ja see leidis arvukalt järgijaid.

Tamizdat'is avaldajaid hakkasid võimud otseselt repressseerima 1965. aastal, mil arreteeriti Moskva kirjanikud Andrei Sinjavski ja Juli Daniel, kes olid vastavalt *Amram Tertsj* ja *Nikolai Aršaki* varjunimedele all avaldanud Läänes oma teoseid. Sinjavski ja Danieli süüdistamine nõukogudevastases agitatsioonis ning propagandas tekitas ärevust demokraatlikult meelestatud intelligentsis, kes õigustatult kartis stalinismi tagasitulekut. 1966. aasta veebruaris Moskvast toimunud kohtuprotsess kirjanike üle oli esimene avalik poliitiline kohtuprotsess Nõukogude Liidus Stalinijärgsel perioodil. Sinjavski ja Danieli süüdimõistmine ning karistamine vastavalt seitsmeks ja viieks aastaks vangilaagrisse saatmisega kutsus esile loomingulise intelligentsi arvukaid protestiavalduisi. 63 NSV Liidu Kirjanike Liidu liiget, kellega hiljem ühines veel 200 haritlast, pöördusid palvega NLKP XXIII kongressi ja Vene NFSV Ülemnõukogu Presiidiumi poole vabastada Sinjavski ja Daniel ning anda nad Kirjanike Liidu käendusele. Vallandus massiline allkirjade kogumine vangistatud kirjanike kaitseks. Selle kampaania käigus sündis esimene termin inimese kohta, kes nõustus avalikult väljendama oma suhtumist võimude tegevusse. See termin *allakirjutanu* (*podpissant*) eelnes hilisematele nimetustele *teisitimõtteleja*, *dissident*.¹⁷

Petitsioone koostades ja neile allkirju kogudes ei hellitatud lootusi, et võimukandjaid õnnestub veenda vangistatud kirjanike vabastama. Avalike kirjade saatmise peaeesmärgiks oli soov demonstreerida, et ei olda nõus ametlike seisukohtadega ja julgetakse seda ka avalikult välja öelda. Kirju ei adresseeritud mitte niivõrd ametnikele, vaid eelkõige *samizdat*'i lugejatele.¹⁸

Allakirjutanud olid valdavalt haritlased. Andrei Amalriki andmeil olid neist 45% teadlased, 22% kunstitegelased, 9% toimeta-

OMAKIRJASTUSE MEELESPEA

Igaühel on õigus veendumuste vabadusele ja nende veendumuste vabalt avaldamisele; see õigus katkeb vabadust takistamatult oma veendumustest kinni pidada ja vabadust informatsiooni ja ideid otsida, agada ja levitada igasuguste abinõudega riigipiiridest sõltumata.

ÜRO Inimõiguste Deklaratsiooni artikkel 19.

1. Kui keegi annab sulle lugeda omakirjastuse teost, võta see vastu vaid kaest kätte ja nelja silma all, ära küsi, kelle kaest ta sulle sai.
2. Hoi ära omakirjastuse teosed kompartsselt koos sinult endale kedagi olevas kohas kattesamatuina kõrvalistele isikutele. Ära neid kaota. Esimese haire korral yii nad oma elu- või töökohast eemale. Läbi otsida, võidakse ka Sinu lähimate tuttavate kortereid.
3. Loe omakirjastuse teosed kiiresti läbi, paljudne neid ja ära luge ära teistele, kes neid veel luganud ei ole.
4. Ära paljunda kasitsi ja ära tee kasitsi sõnasõnalisi väljakirjutusi. Ära kasuta silmapaistvate erinevuste või defektidega kirjutusmasinaid. Võimaluse korral kasuta foto- või elektrograafilist paljundust.
5. Ära tee omakirjastuse teoste kaakirjalisi märkeid, ära jata sõrmejälgi.
6. Ära anna omakirjastuse teoseid edasi nelja silma all ja kaest kättä. Inimesele, kellele Sa annad teose, ära ütle, kellelt Sa ta said või kas paljundasid ise. Formalselt ei teosta ühe isiku tunnistus veel saud.
7. Vajaduse korral anna omakirjastuse teos üle salaja, nii et adressaat ei tea, kellelt ta selle sai, ehkki võib aimata.
8. Posti kasuta vaid äärmisel juhul. Kirjavahetuse saladus pole Nõukogude Liidus puha. Ka telefonikõnesid võidakse pealt kuulata.
9. Isikutele, kellele Sa ei saa või ei taha anda omakirjastuse teost lugeda, jutusta sisu võimalikult täpselt. Jutustamisel pea silmas sisu raskust ja tutvuse astet. Ära nimeta, kellelt või kus kohas Sa teost lugeda said.
10. Seltakonnas omakirjastuse teosteid rääkides ära nimeta ühegi isiku nime ega teose asukohta. Juhualik lugemine pole formaalselt karistatav.
11. Kui Sind tapetakse koos omakirjastuse teosega, ütle alati, et Sa selle leidsid või said posti teel. Peale lugemist katseta selle hävitada.
12. Omakirjastuse teosed paljudes ühtu neisge kui kirjanuste teostes. Ära muuda sõnastust, tõlkides puus olla võimalikult täpne. Mõne seisukohaga mitte nõustudes kirjuta parem poleemiline teos.
13. Arenev Eesti Omakirjastus vajab eesti autoreid. Mõtle sellele. Igasugune diskussioon on teretulnud mark poliitilise mõtlemise taastekkiisest.
14. Tee kõik võimalik, et Sinu käes olevat omakirjastuse teost loeks maksimaalne hulk inimesi. See on Sinu kohustus. Tõde ei tohi jääda üksikute saladuseks.

Agitatsiooni või propaganda eest nõukogude võimu oonestamise või nõrgendamise... eesmärgil... nõukogude riiki ühiskondlikku korda hävitava ja laimava võljamõeldise levitamise... valmis... mine või nõuetähtsuse eest - karistatakse...

NSV KRK Paragrahv 68 (1)

“Omakirjastuse meelespea”
(1977–1978).

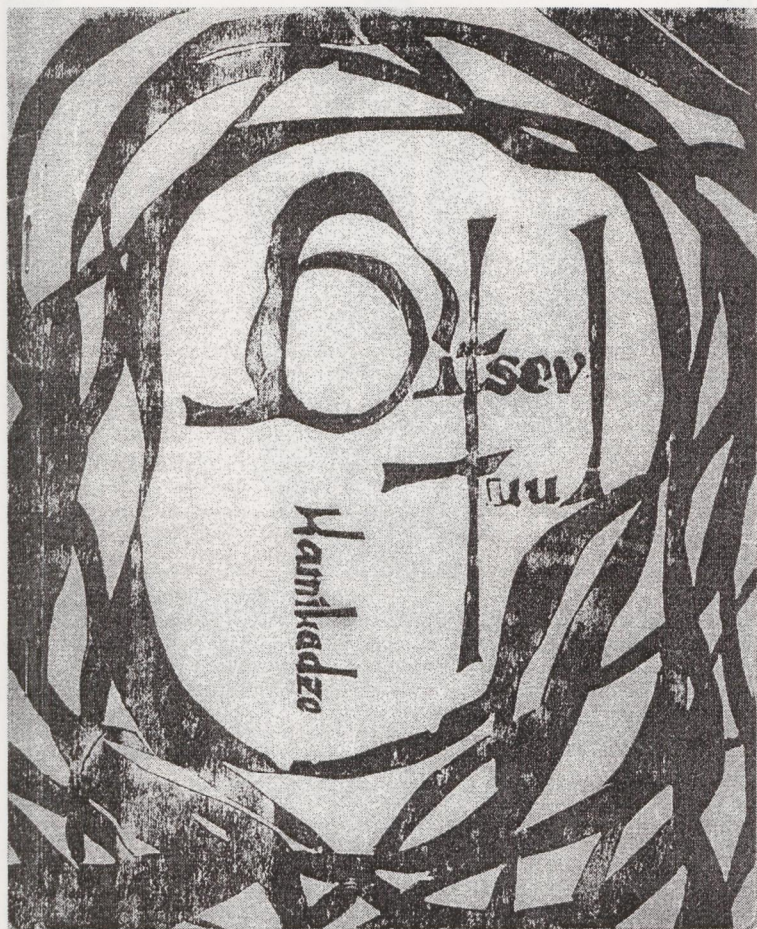

SISU

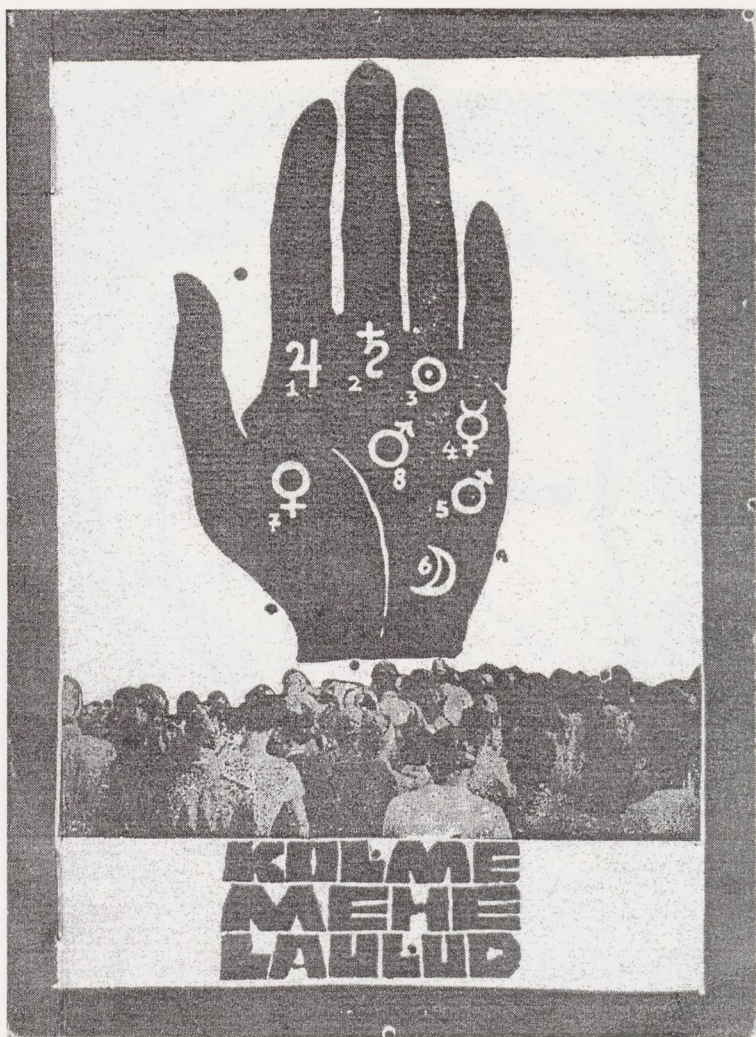
1 (53)

- L. Tungal Täna
(Ah juba lumi maas?)
See meie lapselik trossika
T. Ehala Jalule saada!
Kola minutit
Teel
K. Ahk mardarv
(Õõ üksikud lõkked...)
A. Reinla Tuisk
Minek
E. O'Men Vaim
J. Udi (Mu kell nüüd näitab lõputundi)
Lõuendile
(Põlenud kuused...)
(Unenäku jälgi...)
T. Vint Variatsioonid värvidest
Minu külalised
Kunstniku unenägu
Kooliealise lapse unenägu
Ch. Morgenstern Särk
Oõlaul
R. K. Intervjuu Kalju Lepikuga
K. Lepik Kõik sinised tunnid tukkusid
Mustad aundid
M. Lamas Mustad aundid
T. Vint Kunstiline kujund ja ruum
Aknad

Omakirjastusliku almanahhi "Hees '67" (Tallinn, 1967)
kaas ja sisukord.

Omakirjastusliku almanahhi "Kamikadze" kaas
(1969).

Juhan Tomingase, Peeter Ilusa ja Johnny B. Isotamme
omakirjastuslik luulekogu "Kolme mehe laulud"
(Tartu, 1968).

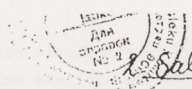
JURIIDILINE MEEL SPEA NEILE, KEL SEISAB EES
ÜLEKUULAMINE

Igaühte võidakse ootamatult välja kutsuda ülekuulamiselo ning seepärast peab igaküls, meeldib see talle või mitte, selleks valmis oloma. Ülekuulamised on kõige erinevamad - kuulatakse üle süüdistatavaid, vahi alla võetuid ja veel mitte vahistatuid, kuulatakse üle tunnistajaid, üle kuulatakse ka lihtsalt niisama, igaks juhukä. Üle kuulatakse tege-
like seaduserikuumiste pärast ja üle kuulatakse tegude pärast, mida kriminaalkoodeksis üldse polegi tähelestatud. Üle kuulavad uurijad, kuid mitte ainult - koostöökule pealestõnutatud poolametnikud ja täiesti mitte-
ametlikud jutustajad parteisekretäri või mõne "organisatsiooniga seotud tunnetatu" poolt, kes ei teita mingeid dokumente, erinevad ülekuulamisest tihhti väga vähe. Ülekuulataval tekib palju keerulisi probleeme - kuidas käituda, et mitte oma olukorda halvendada, sest kui juba kuulatakse üle - on juba halvasti. Ühed suretavad rohkem eneste ja oma lähedaste eest, teised on valies suhtes rahvaga, keda kareavad pattu oma hingele võtta või sõbradele halla teha. Ülekuulamise ajal on juba hilja hakata oma seisukoha määratlema ja oma käitumisjoont välja töötama - see, kes üle kuulab, on neil oma tööd ja on kohustatud et tevalmistamata inimest üle trumpama. Seepärast, kui Teid õhvardab ülekuulamine, kui Teid seda üldse kartab on - olge kogusesti valmis. Valmistuge ülekuulamiseks veel enne, kui seeritate tegusid, mis võivad Teid ülekuulamiseni viia, vastasel juhul võite Te paremategi kavatsuste korral vahale jääda ja reeta neid, keda Te reeta ei taha. Kui Teid siiski tabati ootamatult - on kõige parem, kui Te vastamisega ei kiirusta, keeldute vastamast samal põeval ja võidate ettevalmistusaga. Allpool on rida nõuandeid, mida võib kasutada kõikidel juhtudel või siis nende kitsendustega, mis on nende juures määratud; ja siis on tähtis tähelepanu pöörata just nende kitsendustele.

Kõigepealt - ülekuulamise põhjusi on kõige erinevamaid. On juhusaid, kua toime on pandud kuritegu, mille avastamist Te soovite ja lähete ise miilitsasse või prokuratuuri, et jutustada sellest kuriteost kõike, mida teate. See võib olla Teie poolt väga aus tegu, siiski; selliselgi juhul olge valmis, et muu hulgas hakatakse Teid küsitlema hoopiski mitte selle üles, mida Te ise jutustada tahtsite.

Alati on enne võimaliku väljakutsut ülekuulamisele katsuge hinnata

Aleksandr Jessenin-Volpini
"Juriidiline meelespea neile, kel seisab ees ülekuulamine".

2. Salanimede kohta.

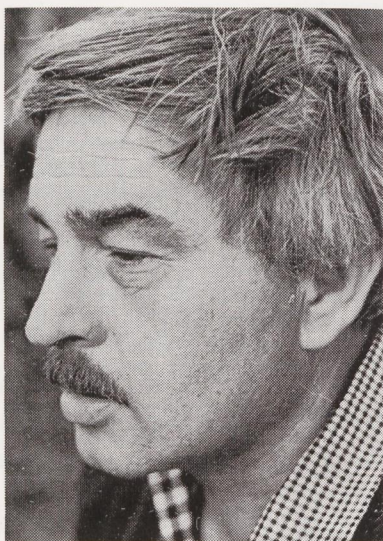
Tänu nii, et müüdist peale oled Sina Müller ja mina Kroon. Oma õiged nimed jätame teiste es saladusse. Ka dokumentide tuleb kahtlata, mil salanimedid. Eesnimi ja isanimi võivad vast samasjääda. Oma mustel sal määra salanimed ise keid teinikus häägi ilma nende õige nimi ka ära.

3. Niinda kolonni kohta.

Sinn organisatsioon moodustab niinda kolonni. Alusüksus ma praegu si jana kujutada, ilajooned on Sul aga ääda. Organisatsioon si kasi ni et melid hääst, si tunneas vää kasi tunnevad ni, väiksest suuresti viisi. Igale grupile määra juht. Mustale õpeta kõike niida peal teadma siis, suurekita Määrata, oliversant, spioon, teheline kaitse, vägi "buditeerid" jalgakäsi. Tulevikus kantabann niid mäga laialdusel siin del: heideldaan laugavarimel väimise tagajärjel, saadikann, kätti juht ja. Ehitamaga niida tegevus kulgeb ääsa saanlaan kestul. Niidest niidagi admiral Canaris "Prantienburgi diivini" fastist. Kni ääda lugemul "Kahelalguist admiralit" niitad. Niijun saadan Sulle täpse strukturi.

4. Auastmete kohta.

Sul on õiguse oma mustel auastmeid jagada keeni kapteni aukraadini (kapten keeraagradid). Vanim tehuitsurid himitan amilise miina. Auastmeid määrales lähtes käigi pealt meli istaamusest niis saladusepidamis oskusest ning niis juba haididest ja julgusest. Kni et jähkonnas, ääsi ja kni 1. istaamuse 2. kohyphatuosus. 3. haididest. 4. julguse. Kni määrad aukraadi niis niitli epni ka kas ni istaamuse niidat vastavat niitama juhtida. Ma määra auastmeid jani ja niijika ääid tinnituse ja faamuse järgi. Melid si niitli kaitse aukraadi ääda si te niitli sagedas (tehtab kaitseis kaididest ja väimise). Mleijid kehtelikele paberuse niit ääa anna (ääda tegevad) julgusem jandis.

Artjom Juskevič

Sergei Soldatov Artjom Juskeviči kalmul
1991. a. septembris.

NÕUKOGUDE LIIDU DEMOKRAATLIK
LIITUMISE PROGRAMM.

"Sotsialism areneb välja oma kõikides faasides kõige hääruslike tagajärgedeni, väljakannatanatute absurdusteni ning siis pääseb uuesti vallale revolutsioonilise vähenuse titaanilisest rinnast võimas protestihüüd. Uuesti algab surmavõitlus, milles sotsialism etendab nüüdsel konservativismi osa ja mille võidab tulevane, veel meile teadmata revolutsioon..."

A. I. Herzen. Kogutud teosed.
Genf 1871-1879, köide 5, lk. 131.

Kui sada aastat tagasi tõusis Euroopa kohale revolutsioonilise kommunismi kummitus. Tema lipu all ühinesid kõikide maade ekspluateeritavad, vabed ja õnnelad. Mõõdusid aastad ja kummitus muutus ähvardavaks, purustavaks jouks.

Selles pole midagi inestamapanevat - lubas ju kommunism inimkonda terveks ravida kõikidest ühiskondlikest pahedest, viletsusest, ekspluateerimisest, hävitavatest sõdadest, rassilisest ja rahvuslikust ebavõrdsusest...

hinnamaks õigluse ja võrdsuse vaenlaseks kuulutati isiklik omari.

Ajalooliselt väljakujunenud ühiskonna vaimsed rikkused, käitumishormide ja põhimõtete tervik, tuhandeaastased traditsioonid kuulutati ainult ekspluateatorlikule ühiskonnale omasteks nähtusteks, mis pidi saama hävitatud.

Kõik endised väärtused tembeldati pahelisteks, mis on loodud inimese ekspluateerimiseks inimese poolt.

Uue usku viirasusse ja hakkasid liikuma. Miljonite surma- ja haiguse jooksul tormi vana ühiskonna kallale, varises kokku Venemaa Impeerium. Klassivõitluse tules hukkusid miljonid inimesed, jäädavalt vähenesid tohutud materiaalsed ja kultuurilised väärtused. Tohtuti endise Venemaa Impeeriumi territooriumil, mis oli üle valatud verrega, väetatud laipalaga, üle küllatud tinarahega, algas uus ühiskondliku foratsiooni, sotsialistliku riigi noone ülesehitamine. Venemaa rahvad, täis entusiasmi ja religioosset fanatismi asusid võimustusega uue harmoonilise ühiskonna

"И жду великие бесмертные идеи
Новых людей, которые возвратят им
смех, возмутят их в дело!"

И.И.Лавров "Исторические пробы", л.8

ТАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

В в е д е н и е .

1. Прошли шестидесятилетие текущего столетия, которые войдут в историю народов Советского Союза как десятилетия разочарования, с пятилетием скептицизма и десятилетием пробуждения.
2. После смерти Сталина, приведшего страну на грань катастрофы, правящая партия была вынуждена провести некоторые крупные политические и экономические реформы, осудить хотя бы формально культ личности. Она отчасти понимала, что без этих реформ наступит ее окончательный и бесповоротный крах. Под вопрос становилось само существование государства. Указанные реформы дали возможность элите добиться некоторых успехов, пробудить в обществе надежду. Успехи могли бы быть значительно выше, но для этого необходимо было отказаться от многих догматических принципов, расколоть творческие силы общества. А на это правящая элита почти не шла — она знала, что в этом случае быстро лишится ключевых позиций как недееспособная. Проведенные реформы оказались столь узкими, что были бессильны предотвратить все более надвигающийся кризис во всех областях и сферах жизни общества.
3. Для оправдания недостатков, промахов, для оправдания своей слабо порочной деятельности, приносящей неисчислимые убытки обществу, элита до сих пор ссылается на разрушительную войну, на ее последствия, на природные силы, на мировой империализм. Народы Советского Союза лишены правдивой информации, отравленные живой пропагандой, верили фальшивым догматическим заверениям своих правителей. Но время в истории — самые лучшие пропагандисты.
4. Правящая элита на XXII съезде компартии выдвинула программу, выполнение которой могло бы обеспечить приемлемый жизненный уровень и неприязнательного населения. В течение десятилетия 1960-1970 гг. было обещано поднять реальные доходы каждого работающего в два раза, значительно увеличить число продуктов животноводства, удовлетворить потребности всего населения в высококачественных товарах широкого потребления, покончить с недостатком в жилищах, провести расширение демократических начал, расширение прав советских республик и т.д.
5. Ныне, спустя 10 лет, в 1970 г. мы видим, что обещания, о которых элитчики старались больше не вспоминать, остались только обещаниями. Жизненный уровень населения снизился, попрежнему не хватает продуктов животноводства и товаров широкого потребления, поднялись цены на мясо, молоко, масло, на ряд товаров широкого потребления. Обесценился рубль, и страну захлестнула инфляция. Экономический кризис, как следствие бездарного, тупого и неумелого руководства с каждым днем расширяется и углубляется.
6. Великолепные захватнические принципы, положенные в основу внешней политики, привели к потере сфер влияния в мире. С 1967 года, который можно считать годом могущества Советского Союза, начался упадок его могущества. Потеряны сферы сателлитов: Албания, Ру-

За свет, любовь и свободу!

ЛУЧ СВОБОДЫ

ЖУРНАЛ МОРАЛЬНО - ПОЛИТИЧЕСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Н 1

1971

Vaimse ja Poliitilise Taassünni Liikumise häälekandja
"Vabaduse hää" (1971).

Endel Ratas (vasakult esimene), Kalju Mätik, Mati Kiirend,
Artjom Juskevitš.

Kalju Mätik

Eesti Rahvusriikide programm.

1. Eesti Rahvusriikide on Eesti demokraatlikult meelestatud organisatsioonide ja üksikisikute vabatahtlik ühendus.
2. Eesti Rahvusriikide eesmärgiks on:
 - a) rahvusriikluse läbiviimine Eesti territooriumil Eesti riikliku riigivõimude vahendusel
 - b) demokraatliku riigikorra taaskohaldamine Eesti territooriumil.
3. Rahvusriikluse taastamiseks, mis Eesti peab suure iseseisvaks või iseseisvaks riigiks teise riigiga või riikidega, tuleb Eesti rahvusriikluse taastamiseks järelevalve all rahvusriikluse taastamiseks loetaks see ettepanek, mis saab kõige enam tähta. Rahvusriikluse taastamiseks võetakse kõige vähemalt 18 aasta vanused Eesti vabariigi kodanikud.
 - a) Eesti vabariigi kodanikeks loetakse kõik neid, kes kuuluvad Eesti kodakondsusse enne Eesti vabariigi elupaarimist kokkolemise Liidu poolt 21. juunil 1940.a., samuti ka hiljem sündinud kodanike, kellel vähemalt üks vanemast kuulub Eesti kodakondsusse enne 21. juunil 1940. a.
 - b) Samal, kui rahvusriikluse taastatakse, et Eesti peab suure iseseisvaks, siis määrab Eesti Rahvusriikluse ametliku valitsemise, kes loetakse tähtsustatav võim ja osi korra kaitset. See lau jooksu Eesti rahvusriikluse taastamiseks läbi asutava kogu valitud, asutava kogu eesliikideks võetakse kõige vähemalt 30 aasta vanust Eesti vabariigi kodanikke, kellest asutava kogu võetakse 18 aasta vanust ja mitte organisatsioonid kui ka üksikisikud. Asutava kogu võetakse ühe häälel iga 5 000 valija kohta.
 - c) Hiljemalt üks kuu pärast asutava kogu valimist annab ajutine valitsus tähtsustatav võim üle asutava kogu poolt ametisse astunud valitsusele.
4. Eesti vabariigi poliitilistele parteidele ja organisatsioonidele tagatakse täielik tegevusvõim ja kaitse riigivõim poolt kindluse, et need tunnustavad demokraatlikku korra ja ei saa anda eesmärgiks võimuvõimust võimule läbi.
5. Eesti vabariigi kodanikele garanteeritakse sõna-, trüki-, koostöö, konstruktioonide, organisatsioonide, ühenduste, südametunnistuse vabadus.
6. Eesti vabariigi kodanikele kindlustatakse töö ja sealjuures elatustase, mis vastab ühenda ja tsiviliseeritud inimene nõuetele.
7. Eesti vabariigi kodanikele garanteeritakse vaba töö- ja elukoha valik Eesti vabariigi territooriumil ja samuti ka vaba võimalus Eesti territooriumilt lahkuks.
8. Eesti vabariigi kodanikud on asutava kogu võrdsed, sõltumata nende rahvusest, usundist, keelest, vanusest, varanduslikust seisundist ja parteilisest kuuluvusest.
9. Eesti vabariigi valitsuse kodanikele ja kodakondsuse isikutele, mis võetakse keele demokraatliku riigikorra taaskohaldamine Eesti territooriumil, antakse võimalus noovi korral ette võtta Eesti vabariigi kodakondsusse pärast tähtsustatav võim ühendaist asutava kogu poolt ametisse astunud valitsusele.
10. Vajalikud vahetõrjekorraldused majanduselus võib läbi asutava kogu poolt ametisse astunud valitsus vastavalt asutava kogu poolt võetud seadustele.

Eesti, 10. augustil 1971e.

SAA VABAKS EESTI MERI,
SAA VABAKS EESTI PIND!

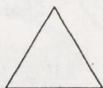
**EESTI RAHVUSRINDE
HÄÄLEKANDJA**

**Pühendatud
EESTI EMALE**

NR 4

1971

Eesti Rahvusrinde häälekandja
"Eesti Rahvuslik Häääl" (1971).

Demokraadid, ühinege, võidelite, võid

EESTI

DEMOKRAAT

Eesti Demokraatlike Jõudude häälekandja

nr. 2.(6.)

EDL
programm

1972.aasta

Eesti Demokraatliku Liikumise häälekandja
"Eesti Demokraat" (1972).

Tunne Kelam

Mati Kiirend

Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni
Peasekretärile hr. Kurt Földheimile

Teie Ekstsellents!

Eesti Rahvusrinne ja Eesti Demokraatlik Liikumine saavad Teile Memorandumi, mis taotleb iseseisva Eesti riigi taastamist ÜRO piiga ning Eesti vastuvõtmist ÜRO liikmeks. Seda tehes juhime me kaasa, et kolm Balti riiki (nende seas Eesti) olid üksus riigid - endised Rahvasteliidu liikmed - kelle suhtes pärast Teist maailmasõda pole rakendatud Atlandi harta artiklit nr. 3, mis käsitleb suveräänsuse õigust ja omavalitsuse tagastamist rahvastelt, kes on nendest vägivaldselt ilma jäetud. Me juhime Teie tähelepanu üldtuntud faktile, et Balti riikide seatus otsustati 1939-1940.a. vältel nende riikide rahvaste poolt, vaid kahe imperialistliku riigi vahelise salajase sobinguga, millega viimased määrasid kindlaks vastastikkused sõjusvõimad oma väikesemate naabrite arvel. Kõiki järgnevaid sündmusi kolmes Balti riigis (kaasa arvatud 1940.a. valimiskorrektsioonid, mille alusel Eesti "võeti vastu" Nõukogude Liitu) tuleb vaadelda katsena anda viimasele ja seaduslikumale kujule aktsioonile, mis tegelikult kujutas endast väikeriikide anneksiooni suurriigi poolt, mis viidi läbi sõjalise okupatsiooni tingimustes, teoreetiliselt juba kaetud.

Maailma demokraatlikud riigid pole seda anneksiooni kunagi tunnustanud. Selle anneksiooni tulemusena minetas eesti rahvas võimaluse kujunida vabalt oma saatust oma rahvuslikes huvides ja olla esindatud maailma rahvaste ühenduses.

Lisaks poliitilise sõltumatus kaotusele on järkjärgult tekkinud tõsine oht eesti rahva kui sellise olemasolule: perspektiiv sisimileeruda vnaelaste seas, kes suuvad takistamatult ja üha suuremal arvul Eesti territooriumile; assimileerumine, mida planeerib ja soodustab Nõukogude valitsus.

Järgnevad tabelid näitavad Eestis olevate mitmesuguste rahvaste vaheliste proportsioonide muutusi:

Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde poolt
ÜRO peasekretärile saadetud memorandum (1972).

... , andes, nagu varemgi oma panuse Euroopa rahu ja progressi
Britusse? Selles seisab EALII KÜSIMUS. Kui sellele ei anta õiget
vastust, siis heasõbralikud rahutegijad petavad meid.

Pragmasel moondil esitame me küsimuse: kas tänapäeva rahute-
jad kavatsesvad Balti rahvaid veel kord petta?

See on küsimus, millele me ootame maailma rahvaste ühenduselt
vastust.

Liikumas,
24. oktoobril 1972...

Eesti demokraatlik liikumine

Eesti rahvusrinte

Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinte poolt
ÜRO peasekretärile saadetud memorandum
viimane lehekülj (1972).

L I S A N D U S I

MÕTETE JA UUDISTE VABALE LEVIKULE EESTIS

V kogu

ERIVALJAANNE: TÄNA 40 AASTAT TAGASI

1979

“Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis”
V kogu (1979) algusleheküljed.

1939

“Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis”
V kogu (1979) algusleheküljed.

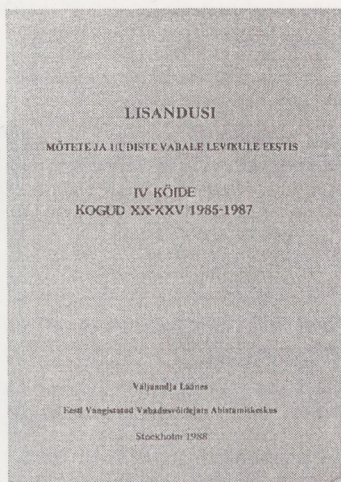
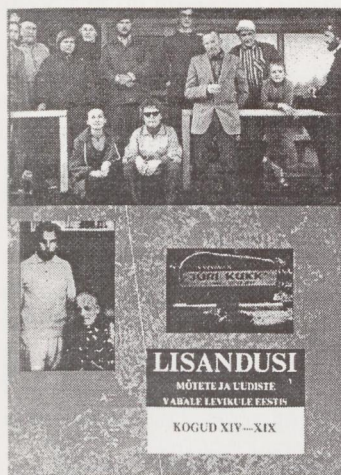
LISANDUSI
MÕTETE JA UUDISTE VABALE
LEVIKULE EESTIS

XI

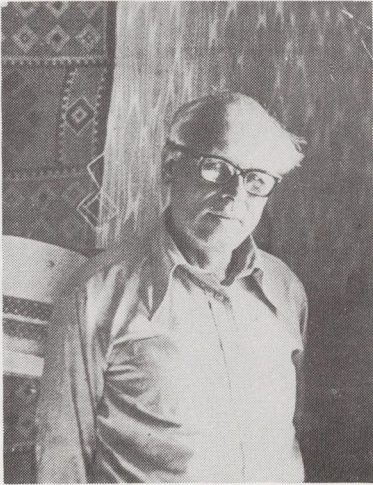
IN MEMORIAM

JÜRI KUKK

“Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis”
XI kogu (1981) tiitelleht.

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis (I–XXV, 1978–1987) Rootsis ilmunud trükiversioonid.

Andrei Sahharov
(Mart Nikluse foto).

Endel Rose

jad, õpetajad, arstid ja juristid, 13% tehniline intelligents, 6% töölised ja 5% üliõpilased. Tegelike tööliste osakaal oli siiski tunduvalt väiksem, sest nende hulka olid arvestatud ka poliitilise aktiivsuse või omakirjastuslike materjalide levitamise eest kõrgkoolidest väljaheidetud üliõpilased, kes olid sunnitud lihttöölisena elatist teenima. Allakirjutanud tegutsesid rangelt Nõukogude seaduste järgi ega pidanud end poliitilisteks opositsionäärideks.¹⁹

Samal ajal hakati välja selgitama ja avalikustama konkreetseid inimõiguste rikkumise juhtumeid. 1970. aasta novembris moodustati Moskvas füüsik Valeri Tšalidze eestvedamisel NSV Liidu Inimõiguste Kaitse Komitee. Sinna kuulusid veel akadeemik Andrei Sahharov ja Andrei Tverdohlebov, kes olid samuti füüsikud. Hiljem liitusid komiteega ka Teaduste Akadeemia korrespondentliige matemaatik Igor Šafarevitš liikmena ning ekspertidena Aleksandr Jessenin-Volpin ja Boris Tšukerman. Korrespondentidena lülitusid komitee töösse kirjanik Aleksandr Solženitsõn ning kirjanik ja folklaulja Aleksandr Galitš. Komitee tegeles järgmiste probleemidega:

1. Rahvusvaheliste inimõiguslaste paktide, millega Nõukogude Liit on ühinenud, võrdlev analüüs Nõukogude seadustega.
2. Õigus kaitsele Nõukogude kohtus.
3. Vaimuhaigeteks tunnistatute õigused.
4. "Poliitvangi" mõiste määratlemine.
5. "Parasiitlike eluviiside" mõiste määratlemine. Jälitamine "parasiitlike eluviiside" eest.
6. Küüditatud rahvaste probleemid.²⁰

Arenev inimõiguste kaitse liikumine vajas väljundit. Selleks sai olla kõiki aktiviste liitev ühistööna väljaantav perioodiline häälekandja. 30. aprillil 1968 üllitatigi Moskvas omakirjastusliku väljaande *Jooksvate sündmuste kroonika* (Hronika tekuštšihh sobõti) esmanumber. Sellesse väljaandesse hakati koondama materjale inimõiguste rikkumise kohta Nõukogude Liidus.²¹

1970. aasta jaanuaris hakati Ukrainas välja andma omakirjastuslikku ajakirja *Ukrainski Višnik* (Ukraina Teataja).²² Mõni aasta hiljem, 19. märtsil 1972 nägi Leedus ilmavalgust *Leedu Katoliku Kiriku Kroonika* (Lietuvos Kataliku Baznycios Kronika).²³

Stalini-järgsel perioodil ei muudetud Stalini rajatud sotsialistliku riigikorra aluseid, küll aga tehti lõpp massilisele terro-

rile. Seetõttu saidki võimalikuks mitmesugused opositsioonivormid. Repressioone aga ei lõpetatud, vaid need muutusid valikulisemaks. Üha sagedamini hakkas KGB potentsiaalsete režiimikriitikute vastu kasutama ennetusmeetodeid, nagu mõjutamine töökohtade või õppeasutuse juhtkonna kaudu, meelitamine olmeliste privileegidega või ähvardamine nendest ilmajätmisega, avaldamis- ja kutsekeelud, profülaktilised vestlused KGB töötajatega jne. Juhul kui need meetmed tulemusi ei andnud, järgnes arest.

Pärast nn. Praha kevade mahasurumist Tšehhoslovakkias loodi Juri Andropovi juhitud KGB-s 5. osakond, mis spetsialiseerus võitlusele poliitilise opositsiooniga. Selle osakonna töötajad tegelesid esmajoones intelligentsi, üliõpilaste, rahvuslaste, usklike ning juudi aktivistide jälgimise ja represserimisega.²⁴

Erinevalt Stalini ajast ei riskinud protestikirjadele allakirjutanud 1960. aastate teisel poolel enam oma vabaduse või eluga. Võimuorganid õiendasid nendega arveid tunduvalt rafineeritumate võtetega: inimesi heideti välja kommunistlikust parteist ja komsomolist, vallandati töölt, üliõpilasi eksmatrikuleeriti ja saadeti sõjaväkke, kanti mustadesse nimekirjadesse ning töödeldi perioodiliselt KGB töötajate poolt. Võimudele oli väga tähtis hoida inimesi totaalse kontrolli all. Veelgi olulisem oli teiste hirmutamiseks karistada üksikuid väljavalituid.²⁵

Moskva inimõiguslaste tegevus tundus eestimaalastest demokraadidele arusaamatu ja kutsus nende hulgas esile teravat kriitikat. Soldatov on selle kriitika põhiteesid kokku võtnud järgmiselt:

1. Ideelisuse puudumine. Puudub konkreetne ideoloogia või programm riigi- ja ühiskonnaelu ümberkorraldamiseks.

2. "Nõukogudelikkus". Kommunistlikele võimudele ei esitata muid nõudmisi peale nõudmise täita stalinlikku konstitutsiooni ja sellest tulenevaid nõukogulikke seadusi.

3. "Truualamlikkus". Võimuga, mis karistab igasugust teisitimõtlemist, tahetakse mängida lojaalsust ja avatust.

4. Moskva liikumist kritiseeriti ka tema "mittevenepärasuse" pärast. Juhiti tähelepanu sellele, et üle poole liikumisest osavõtjatest on juudid või juudi päritoluga.

Sellest tehti järgmised järeldused:

a) inimõiguste liikumine ei ole populaarne vene rahva ja vene intelligentsi seas;

b) inimõiguste kaitse liikumine ei tegutse tegelikult rahva hüvanguks, vaid taotleb privileege juutidele — väljarännuõigust Iisraeli, loomingulisi vabadusi intelligentsile ning võimalusi kultuuriliseks ja usuliseks tegevuseks.²⁶

Enamik demokraate ei pooldanud kontaktide sõlmimist Moskva inimõiguslastega. Sellele vaatamata sõitis Soldatov 1968. aasta algul Moskvasse, kus kohtus tuntud inimõiguste kaitse aktivistide Pjotr Jakiri, Viktor Krassini, kindral Pjotr Grigorenko, Natalia Gorbanevskaja ja Pavel Litvinoviga. Moskvlastega Soldatovil ühist keelt leida ei õnnestunud. Jakiriga, kes oli tol ajal üks juhtivamaid inimõiguslasi, tekkisid tõsised lahkarvamused mitmes põhimõttelises küsimuses. Kui Soldatov püüdis tõestada demokraatliku organisatsiooni moodustamise vajalikkust, leidis Jakir, et *Ülevenemaalise Sotsiaalkristliku Rahvavabastusliidu* juhtum näitas, et totalitaarse riigi tingimustes on pörandaalune võitlusorganisatsioonide tegevus perspektiivitu. Soldatovi väitele, et on vaja välja töötada demokraatliku liikumise ideoloogilised alused, vastati, et peamine on nõuda konstitutsiooni täitmist. Ometi oli Soldatovi Moskva-sõidul suur tähtsus, sest Eestisse hakkas regulaarselt saabuma omakirjastuslikke materjale.²⁷

1968. aasta suvel saadi Moskvast akadeemik Sahharovi brošüür pealkirjaga *Razmõšlenija o progresse, mirnom sosušestvovani i intellektualnoi svobode* (Mõtisklusi progressist, rahumeelsest kooseksisteerimisest ja intellektuaalsest vabadusest). Demokraadid korraldasid selle brošüüri paljundamise ja tõlke eesti keelde. Et akadeemik Sahharovi peeti suurimaks autoriteediks inimõiguslaste seas, loodeti tema kirjutisest leida otseseid tegevusjuhiseid võitluseks Nõukogude ühiskonna demokratiseerimise eest. Loodetu jäi leidmata ja seetõttu oli pettumus suur. Veelgi enam, akadeemik Sahharovi vaated langesid terava kriitika alla. Soldatov toob oma raamatus esile selle kriitika põhiteesid:

1. Panuse tegemine üksnes teaduse ja tehnika vahenditele.
2. Mõtlemine marksistlikes, majanduslikes kategooriates.
3. Rahvuslike diktatuuride ühele pulgale asetamine Nõukogude totalitaarse süsteemiga.
4. Naiivne usk Nõukogude valitsuse tervesse mõistusesse ja headesse kavatsustesse. [---]
6. Ei ole käsitletud rahvusküsimust.
7. Ei ole paljastatud Nõukogude imperialismi rolli maailmas.

8. Ei ole osutatud Nõukogude Liidu peamisele süüle — pinge loomisele kogu maailmas.²⁸

See kriitika kajastus täies ulatuses demokraatide grupi liikmete avalikus pöördumises akadeemik Sahharovi poole. Seda kirja nimetati küll avalikuks, kuid oma nimesid sinna alla ei kirjutatud. Läkituse pealkirjaga “Loota või tegutseda” autoriteks märgiti “Eesti tehnilise intelligentsi esindajad”. Pealkiri osutas sellele, et kui inimõiguste kaitse liikumise ideoloogid üksnes loodavad, siis demokraadid soovivad tegutseda. Kirjas kritiseeriti teravalt akadeemik Sahharovi seisukohti, eelkõige aga soovimatust lahti öelda marksistlik-leninlikust ideoloogiast, samuti seda, et inimõiguslased ei nõua neid inimõigusi ja kodanikuvabadusi, mis on tagatud vabades ühiskondades, vaid piirduvad arglike soovidega laiendada intellektuaalseid ja loomingulisi vabadusi. Kritiseeriti inimõiguslaste lootusi, et Nõukogude võimud asuksid teostama demokraatlikke reforme. Selle asemel tehti kirjas panus rahva omaalgatuslikkusele, mille kaudu tuleb need reformid jõuga võimudele peale suruda. Kutsuti üles paljastama Nõukogude ekspansionismi ja imperialismi kogu maailmale ning Nõukogude valitsust sellest loobuma, kusjuures pandi ette suunata vabanevad vahendid kultuurile ja haridusele. Kiri lõppes järgmiste üleskutsetega:

1. Mitte piirduda teaduslik-tehnilise fantastikaga ja roosade lootustega võimude headusesse.

2. Luua uued ühiskondlikud, moraalsed ja poliitilised väärtused.

3. Pakkuda ühiskonnale välja uued poliitilised ja majanduslikud ideaalid.

4. Välja töötada selge tegevusprogramm ühiskonna jaoks.

5. Alustada ja juhtida võitlust, kaasata ühiskondlikke jõude, kui selleks tekib vajadus.²⁹

Kiri jõudis akadeemik Sahharovini ning tema kaudu omakirjastuslikesse väljaannetesse, sealt omakorda Läände, kus sai suure vastukaja osaliseks. Teadaolevalt oli see esimene selline läkitus, mis andis maailma avalikkusele märku vastupanuliikumise olemasolust Eestis.

1968. aasta augustis tungisid Nõukogude Liidu, Poola, Ungari, Saksa DV ja Bulgaaria väeüksused Tšehhoslovakkiasse ning tallasid tankiroomikute alla Praha kevade nime all tuntuks saanud kommunistliku režiimi liberaliseerimise katse. Lääneriikide amet-

lik reaktsioon piirdus vaoshoitud hukkamõistuga. Seevastu jälgi-ti Tšehhoslovakkia sündmuse hinge kinni pidades Ida-Euroopa ja Nõukogude Liidu teisitimõtlejate ringkondades. Alexander Dubčeki algatatud reformide vägivaldses lõpetamises nähti selget märki, et kõik kommunistliku süsteemi reformimise katsed on Kremli võimumeeste sunnil määratud likvideerimisele.

Praha kevade brutaalne mahasurumine Varssavi pakti vägede poolt kutsus maailma üldsuse seas esile arvukaid proteste. Protestimeeleolud, mis valdasid ka Nõukogude Liidu teisitimõtlejate ringkondi, kulmineerusid avaliku väljaastumisega Tšehhoslovakkia vabaduse kaitseks. 25. augustil 1968 korraldasid Moskva inimõiguslased Pavel Litvinov, Larissa Bogoraz, Vadim Delone, Viktor Fainberg, Vladimir Dremljuga ja Natalia Gorbanevskaja Moskvast Punasel väljakul ajaloolise protestimeeleavalduse, kus nõuti Nõukogude Liidu vägede lahkumist Tšehhoslovakiast ning vabadust tšehhi ja slovaki rahvale. Kanti loosungeid “Käed eemale Tšehhoslovakiast”, “Za vašu i našu svobodu” (Teie ja meie vabaduse eest) jm. See oli esimene selgelt poliitilise sisuga protestidemonstratsioon Nõukogude Liidu ajaloos. Võimud ajasid meeleavalduse jõuga laiali, sellest osavõtnud anti kohtu alla ja neid karistati vangilaagri või sundraviga erivaimuhaiglas.³⁰

Pärast Tšehhoslovakkia sündmuse tugevnesid järsult KGB repressioonid teisitimõtlejate vastu. Massiliste arreteerimiste ja läbiotsimiste tulemusena lõpetas 1972. aasta lõpul tegevuse Inimõiguste Komitee. Umbes samal ajal katkes poolteiseks aastaks *Jooksvate sündmuste kroonika* väljaandmine.³¹

Et 1970. aastate algul oli enamik inimõiguslastest saadetud vangilaagritesse, muutus laagritesisene olukord tunduvalt. Vangistatud inimõiguslased jätkasid võitlust vangilaagrites, protesteerides valitseva omavoli ja julmuse vastu ning nõudes, et laagrite juhtkond täidaks kehtivaid seadusi. Ametiasutused ujutati üle kaebuste ja avalduste laviiniga. Laagrist toimetati salaja välja informatsiooni olukorra kohta kinnipidamiskohtades ja vabaduses viibinud inimõiguslased avaldasid seda omakirjastuslikes väljaannetes või saatsid Lääne massiteabeagentuuridele. Inimõiguslaste võitlust asusid toetama rahvuslike vastupanuliikumiste vangistatud liikmed ja teised poliitvangid. Neil aastail kujunes välja paradoksaalne olukord: vabaduses olid võimud suutnud repressioonidega viia inimõiguste kaitse liikumise sügavasse kriisiseisundisse, vangilaagrites seevastu võis täheldada selle võitluse tormi-

list arengut. 1975. aastal töötati Mordva laagrites välja poliitvangi staatus, mis sisaldas järgmisi nõudmisi:

- poliitvangide eraldamine sõjakurjategijaist ja kriminaalkurjategijaist;
- sunnitöö ja kohustuslike töönormide ärajätmine;
- kirjavahetuse piirangute, sealhulgas välismaaga kirjavahetus, ärajätmine;
- arstiabi parandamine;
- tingimuste loomine poliitvangidest kirjanike, kunstnike ja teadlaste loometegevuseks;
- luba kõnelda laagris ja kokkusaamistel sugulastega emakeeles.³²

Alates 1969. aastast hakkasid poliitvangid näljastreigiga tähistama 10. detsembrit — inimõiguste päeva. Seejärel 5. septembrit kui punase terrori ohvrite mälestuspäeva. Teatavasti oli Lenin 5. septembril 1918 alla kirjutatud dekreedile punase terrori kehtestamise kohta, mille põhjal asuti rajama koonduslaagreid, kus hiljem peeti okstraadi taga miljoneid inimesi. 1974. aastal asuti tähistama 30. oktoobrit Nõukogude poliitvangi päevana.³³

Eestit Moskvast, Leningradis, Ukrainas ja mujal aastail 1968–1972 toimunud repressioonid peaaegu ei puudutanud. Et aga vene inimõiguslaste tegevus oli ajutiselt soikunud, otsustasid demokraatliku grupi liikmed initsiatiivi enda kätte võtta. Oma osa oli siin äsja toimunud Balti laevastiklaste arreteerimisel, kellelgi oli olnud kontaktis Sergei Soldatov.

1969. aasta oktoobris oli valminud *Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise* programm, milles püüti sõnastada kõigi Nõukogude Liidu ikestatud rahvaste rahvusliku vabadusvõitluse eesmärgid ja nende saavutamise vahendid. Programmi olid koostanud tõenäoliselt Soldatov, Artjom Juškevitš ja mõni nende lähem kaasvõitleja. See mahukas dokument koosnes 12 peatükist. Üks põhipunkte oli programmilisus, mis tähendas, et oldi vastu poliitilisele deideologiseerimisele. Selleks et liikumine seaks endale selged sihid, oli vaja koostada programmilisi dokumente, kus oleksid ära toodud ühiskonna arengujooned.

Teiseks oluliseks jooneks oli radikaalsus. Otsustavalt öeldi programmis lahti sotsialismi igasugustest vormidest ega soovitud leppida mitte mingisuguste ennast täiesti kompromiteerinud nõukogude ühiskonna pinnapealsete parandustega.

Kolmandaks põhimõtteks oli solidaarsus, mis tähendas, et oldi vastu poliitilisele isolatsioonismile. Taheti teha koostööd kõigi nõukogude režiimiga opositsioonis olevate poliitiliste gruppide ja liikumistega.

Neljandaks põhimõtteks oli organiseeritus: oldi vastu anarhilisele individualismile, leiti, et vaid koondudes ühise ideoloogia alla ja ühendades kõik demokraatlikud jõud, võib saavutada püsitatud eesmäärke.

Viiendaks põhimõtteks oli konspiratiivsus. Oldi veendunud, et totalitaarses riigis ei saa käituda nii nagu vabas ühiskonnas. Samuti tõdeti, et avalikud võitlejad on kergeks saagiks repressiivorganitele. Ka tauniti avaliku tegevusega paratamatult kaasas käivat suhtelist lojaalsust kehtivale režiimile ja selle mängureeglite paratamatut omaks võtmist.

Kuuendaks põhimõtteks oli vägivaldatus. Otsustavalt oldi vastu vägivaldsete vahendite kasutamisele oma eesmärkide saavutamiseks.³⁴

1970. aasta juunis valmisid NLDL-i taktikalised alused, mis käsitlesid liikumise ideoloogilisi ja organisatsioonilisi aluseid, konspiratsiooni ja informatsiooni leviku küsimusi, väljendasid suhtumist ühiskondlikesse jõududesse, käsitlesid poliitilist jälitamist, aresti, ülekuulamist, kohut, vangistust, asumisele saatmist ja tegutsemist grupi hävitamise puhul, analüüsiti ka demokraatliku liikumise ajaloolist tähendust. Mõlemale dokumendile kirjutati alla *Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise Koordinatsiooninõukogu*.³⁵

Anti välja kuus numbrit demokraatlike jõudude venekeelset häälekandjat *Demokrat*, mis oli mõeldud kõigile lugejaile üle N. Liidu. Peale NLDL-i programmi ja taktikaliste aluste avaldati *Demokrat*'i veergudel varjunimede all erineva tasemega filosoofilisi ja ühiskonnakriitilisi kirjutisi. Soldatov kirjutab, et üllitise nimetuseks valiti vangistatud Balti laevastiklaste kavandatud väljaande nimi, millega viidi ellu nende unistus ja rõhutati demokraatliku liikumise järjepidevust.³⁶

1970. aasta suvel saadeti NLDL-i programm ja taktikalised alused Moskva teisitimõtlejatele tutvumiseks. Mõlemad dokumendid said *Jooksvate sündmuste kroonikas* nr. 14 Vene inimõigustlaste hävitava kriitika osaliseks. Rõhutati, et programmi ja taktikaliste aluste autoritel puuduvad volitused kõnelda Nõukogude

Liidu demokraatliku liikumise nimel, sest sellist liikumist ja koordineeritud nõukogu ei eksisteeri ning et autorid võtavad soovitatavat tegelikkuse pähe. Ühtlasi naeruvääristati dokumentides propageeritud pörandaaluseid võitlusmeetodeid. Programmi ja taktikaliste aluste autoreid võrreldi Fjodor Dostojevski teose *Sortsid* tegelaskujudega.³⁷

Moskvalaste jäine suhtumine NLDL-i üritusse oli asjaosalistele rängaks löögiks ja selle tagajärjel läks NLDL vaikselt hingusele. Soldatov asutas uue organisatsiooni nimega *Vaimse ja Poliitilise Taassünni Liikumine* ja asus välja andma selle häälekandjat *Luts Svobodõ* (Vabaduse Kiir).³⁸

1970. aasta augustis ilmutasid initsiatiivi eestlastest demokraadid, kellel NLDL-i loomise juures oli seni olnud teisejärguline osa. NLDL-i moodustamise päevakorrast ära langedes moodustasid nad pörandaaluse poliitilise organisatsiooni *Eesti Rahvusrinne* (ERR). Erinevalt NLDL-ist ei tegelnud ERR üleimpeerialiste küsimustega, vaid seadis programmiliseks peaesmärgiks Eesti iseseisvuse taastamise. ERR-i loojateks olid TPI autoamatika kateedri assistent Kalju Mätik (s. 1932) ja Maardu keemiakombinaadi meditsiini- ja sanitaarosakonna arst Arvo-Gunnar Varato (s. 1932).³⁹

Mätiku koostatud kaheleheküljelises ERR-i programmis olid lakoonilises vormis sõnastatud organisatsiooni eesmärgid: referendumil läbiviimine Eesti territooriumil enesemääramise ja riikluse küsimuses ning Eesti iseseisvuse ja demokraatliku riigikorra taastamine. Referendum pidi läbi viidama ÜRO kontrolli all, kusjuures referendumil pidid osalema üksnes Eesti Vabariigi kodanikud, s.t. need isikud, kes olid olnud kodanikud enne Eesti okupeerimist 21. juunil 1940. aastal, nende järglased ja need isikud, kelle vähemalt üks vanematest oli olnud Eesti Vabariigi kodanik.⁴⁰

Anti välja ERR-i häälekandjat *Eesti Rahvuslik Hääl*, mida ilmus kuus numbrit.

1972. aastal moodustati ka teine pörandaalune organisatsioon — *Eesti Demokraatlik Liikumine* (EDL). EDL-i liidriteks olid ukrainlane Artjom Juškevitš ja eestlane Mati Kiirend, aktiivselt osales EDL-i tegevuses ka ERR-i liige Kalju Mätik.⁴¹

Artjom Juškevitš (1931–1982) pärines Ukrainast Volõõnia oblastist. Eestisse asus elama 1950. aastate algul, abiellus eestlanna-

ga, õppis selgeks eesti keele ja töötas *SKB Desintegraatoris* tehnilise info vaneminsenerina.⁴²

Tallinna ehitus- ja mehaanikatehnikumi ja TPI haridusega Mati Kiirend (s. 1939) töötas kunstnikuna kaubandusministeeriumi juures asuva kaubandusliku reklaami projekteerimisbüroos.⁴³

Soldatov on EDL-i iseloomustanud NLDL-i tütargrupina, kuhu kuulusid kõik NLDL-i programmi ja taktikalisi aluseid toetavad Eestis elavad isikud. Erinevust ERR-i ja EDL-i vahel nägi Soldatov ainult selles, et esimese liikmed ei sõitnud Venemaale ja naabervabariikidesse, teised aga sõitsid.⁴⁴

Soldatovi iroonilist suhtumist võib seletada asjaoluga, et sel ajal teravnesid äärmuseni suhted NLDL-i ja EDL-i peaideoloogide Soldatovi ja Juškevitši vahel, mille tõttu Soldatov eemaldus lõplikult EDL-ist.

EDL-i programm, mis oli koostatud NLDL-i programmi otseel esekujul ja mille põhiautoriks oli Juškevitš, valmis 1972. aasta sügisel. Dokument avaldati EDL-i häälkandjas *Eesti Demokraat* nr. 2/1972. Programmis kuulutati EDL NLDL-i täieõiguslikuks liikmeks ning sätestati, et kuni EDL-i eritaktika väljatöötamiseni on eesti demokraatidele kohustuslikud NLDL-i taktikalised alused. Rahvuspoliitikat käsitlevas osas on märgitud, et ühte keelt kõnelevate võõramaalaste teaduslikult põhjendatud hulk ei tohi ületada 15–17% kogu elanikkonnast. Seetõttu on hädavajalik järgmiste kategooriate venelaste ja venestunud võõramaalaste repatrieerimine Eesti territooriumilt:

1. Kõik parteiaparaadi, riikliku julgeoleku, miilitsa-, prokuratuuri- ja kohtutöötajad ning nende perekonnad, kui nad ei ole sooritanud kuritegusid.

2. Kogu okupatsiooniväe ohvitserkond ja üleajateenijad ning nende perekonnad.

3. Tsiiviilisikud, kes on osa võtnud relvastatud võitlusest eesti metsavendade (partisanide) vastu.

4. Kõik isikud, kes võtavad osa võitlusest rahvuslike vabastusliikumiste vastu, ja nende perekonnad.

5. Kõik isikud, kes on Eestisse elama asunud pärast 1. jaanuari 1973. a.

Programmi VIII peatükis peeti vajalikuks luua ÜRO kõrvale iseseisev organisatsioon — Demokraatlike Vabariikide Liit, kuhu kuulusid ainult tõeliselt demokraatlikud riigid. Kuni demo-

kraatlike valimiste läbiviimiseni pidi Eesti olema ÜRO halduses. Peatükid X–XX käsitlesid ühiskondlik-poliitilist korda, riigi juhtimise mudelit, majandust, riigikaitset, haridust ja kultuuri, religiooni, välispoliitikat, klassisõda ja klassirahu, väliseestlasi ning eesti rahvast.⁴⁵

ERR-i ja EDL-i tegevuses ilmnesisid samasugused probleemid, mis olid omased kõikidele põrandaalustele organisatsioonidele. Kummitas aktiivsete tegijate nappus, puudus kindel liikmeskond, liikmeteks loeti isikuid, kes pooldasid liikumise programmilisi seisukohti. Tegeldi programmiliste dokumentide väljatöötamisega, anti välja liikumise häälekandjaid, tõlgiti eesti keelde vene dissidentlikku kirjandust ja vene keelde liikumise dokumente. Kospiratiivsetel kaalutlustel levitati dokumente ja ajakirju siiski väga kitsale ringkonnale, mille moodustasid peamiselt liikumisest osavõtjate head tuttavad. Samal põhjusel hoiduti oma materjalide saatmisest väliseestlastele. Seetõttu ongi enamik neist materjalidest säilinud ainult ENSV Ülemkohtu toimikutes. Materjale lähetati ka Moskvasse ja Leningradi, kuid sealsetel aktivistidel puudus huvi imperiumi provintsist tulnud poliitilise mõtte võimendamiseks. Eestikeelsele trükisõnale polnud seal aga lugejaskonda.

Demokraatide tähtsaks tegevusvaldkonnaks oli vene omakirjastusliku ja *tamizdat'* liku kirjanduse tõlkimine eesti keelde, selle levitamine ja paljundamine. Kirjandusest, mida hangiti Moskva ja Leningradi dissidentide kaudu, võiks nimetada *Jooksvate sündmuste kroonikat*, mille numbreid saadi regulaarselt, akadeemik Andrei Sahharovi, Aleksandr Solženitsõni, Andrei Amalriki, Robert Conquesti, Milovan Djilase, Nikolai Berdjajevi jt. autorite teoseid, ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni jm. inim- ja kodanikuõigusi puudutavaid dokumente, aga samuti Molotovi—Ribbentropi paktide salajasi lisaprotokolle ja palju muud. Materjale paljundati fotografeerimise või masinakirja teel. Elektrograafilised paljundusmasinad olid sel ajal KGB eriti range järelevalve all ja neid oli enam-vähem võimatu kasutada võimude poolt keelatud kirjanduse paljundamiseks. Kirjandust levitati peamiselt Tallinna ja Tartu haritlaste ning üliõpilaste seas. Sellel pinnal tekkisid demokraatidel Tartus sidemed TRÜ sotsioloogialaborisse koondunud vabamõtlejate ringkonnaga, kuhu kuulusid sotsioloogid Ülo Vooglaid ja Peeter Einasto, luuletaja Peep Gorinov (Ilmet) jt., ning ühe osaga omakirjastuslike almanahhide koostajatest (Jaanus Paal, Kalle Eller, Tõnn Sarv ja Jüri Adams), kes omakorda olid va-

helüliks demokraatide ja Tartus elavate endiste poliitvangide Enn Tarto, Mart Nikluse, Jaan Isotamme ja Jüri Pertmanni vahel.

1972. aasta sügisel jõuti demokraatlikult meelestatud ringkondades veendumusele, et on ülim aeg tõstatada Eesti küsimus rahvusvahelisel tasandil. Ühe asjaosalise, ajaloolase Tunne Kelami sõnade kohaselt ütles esimesena selle mõtte välja Soldatov.⁴⁶

Iseenesest ei olnud selles ettepanekus midagi enneolematut. Vene dissidendid kasutasid maailma avalikkusele apelleerimist juba ammu. Eesti vastupanuliikumises oli see aga kvalitatiivselt uus tase. Väärrib märkimist, et see algatus tuli isikult, kes oli ERR-i ja EDL-i tegevusest kõrvale tõmbunud. Võib-olla just eemalolek EDL-i praktilisest tegevusest võimaldaski Soldatovil välja pakuda sellise tegevusliini, mis tundus ebaharilik põrandaaluse liikumise aktivistidele, kes olid kapseldunud programmiliste dokumentide formuleerimisse. Sellest ideest haarasid kinni hoopis need isikud, kes ei kuulunud EDL-i ja ERR-i aktivistide hulka (Tunne Kelam).

Väljaastumise sobivaimaks vormiks arvati Eesti okupeeritud staatust ja üha katastroofilisemaks muutuvat demograafilist olukorda kajastava memorandumi saatmist ÜRO-le. Maailmaorganisatsioonile langes valik sel põhjusel, et Eesti Vabariik (nagu ka Läti ja Leedu) oli olnud ÜRO eellase Rahvasteliidu liige. Veelgi enam, kolm Balti riiki olid ainsad endised Rahvasteliidu liikmed, kellelt oli Teise maailmasõja tagajärjel võetud nende riiklik isesisvus.

Memorandumi teksti koostas Tunne Kelam inglise keeles (eesti ja vene keelde tõlkis Kalju Mätik). Pärast kooskõlastamisi Tallinnas ja Tartus kiideti see ühegi paranduseta heaks.⁴⁷

Memorandumis (vt. *Lisa 3*) tõdeti muu hulgas:

[---]

et Eesti, endine rahvusvaheliselt tunnustatud sõltumatu riik ja Rahvasteliidu liige aastast 1921, on, nagu teisedki Balti riigid 1940. a. oma riiklikust sõltumatusest vägivaldselt ilma jäetud ning asetatud koloniaalse territooriumi seisundisse;

et selle seisundi ja Nõukogude valitsuse poliitika tulemusena, mille eesmärgiks on kõigi Nõukogude territooriumil elavate rahvuste assimileerimine nõukogude rahvuseks, kus juhtivat osa etendaksid venelased, on tekkinud tõsine oht eesti rahva

edasisele rahvuslikule, poliitilisele, kultuurilisele ja vaimsele eksistentsile;

et Atlandi hartale allakirjutanud riigid (kaasa arvatud Nõukogude Liit) kohustusid (art. 3) soodustama suveräänsetest õigustest ja omavalitsusest ilma jäetud rahvaste õiguste ja omavalitsuse taastamist;

et eespoolmainitud kohustusi pole täidetud ainult kolme Balti riigi suhtes, kaasa arvatud Eesti;

ja nõuti:

1. Eesti riikliku sõltumatuses taastamist Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahelise Tartu rahuga 1920. a. kindlaks määratud piirides;

2. Eesti kui endise Rahvasteliidu liikme vastuvõtmist Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liikmeks.

Selleks Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne peavad vajalikuks:

a) likvideerida olemasolev kolooniate haldusaparaat, mis ei vasta Inimõiguste ülddeklaratsiooni art. 21 punkt 3 nõudele, sõltub ainuüksi Nõukogude keskvalitsusest ja on selle suurriiklike šovinistlike taotluste tööriist;

b) likvideerida Eesti territooriumil asuvad Nõukogude sõjaväebaasid ja viia Eestist välja kõik Nõukogude sõjaväed, kes olid paigutatud sinna vastavalt 1939. a. Eesti ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud lepingule ainult 10 aastaks (leping aegus 1949. a.);

c) kuni rahvuslike riigivõimuorganite moodustamiseni vabade demokraatlike valimiste teel kehtestada Eesti territooriumil ajutine ÜRO haldus ja tuua Eestisse sisse ÜRO väed;

d) anda ÜRO haldusperioodil võimalus Eestisse tagasipöördumiseks kõigile Eestist vägivaldselt deporteeritud (sealhulgas poliitilistel põhjustel vangistatud) või omal tahtel lahkunud eesti rahvusest isikuile, samuti neile, kes kuulusid Eesti kodakondsusesse ja nende järeletulijaile;

e) taastada normaalne poliitiline elu ja luua tingimused tõeliselt vabadeks demokraatlikeks valimisteks (ÜRO vaatlejate järelevalve all), et moodustada eesti rahva esindusorgan — Asutav Kogu.

Asutava Kogu valimistest võivad osa võtta kõik poliitilised parteid ja rühmitused, kes austavad demokraatia põhimõtteid ja rahvaste õigust riiklikule sõltumatusele.

*Asutava Kogu valimistel on hääleõigus kõigil neil vähemalt 18 a. vanustel isikutel, kes olid (või kellel vähemalt üks vane-
matest oli) Eesti Vabariigi kodanik või kes on Eesti territooriumil sündinud.*

Väärrib märkimist, et Asutava Kogu valimiste valimisõiguse andmisega Eesti kodanike kõrval ka kõigile Eestis sündinud isikutele mindi vastuollu ERR-i programmiga, mis andis valimisõiguse ainult Eesti kodanikele. Nähtavasti oli rahvusrindelaste järeleandmine sellises põhimõttelises küsimuses tingitud EDL-i kuulunud mitte-eestlaste tugevast survest.

Memorandum dateeriti 24. oktoobriga 1972 ja allkirjastati ERR-i ja EDL-i poolt. Suurema veenvuse andmiseks varustati dokument Mati Kiirendi valmistatud ERR-i ja EDL-i pitsatitega.⁴⁸

Kaaluti ka nimede allakirjutamist. Mõnedki olid selleks valmis. Peale jäi teiste seisukoht — hoida end pigem edasise tegevuse jaoks, sest kogemused näitasid, et niisugusele žestile järgneb arreteerimine.⁴⁹

Kelam ja Mätik koostasid memorandumile pikema kaaskirja, mis adresseeriti tolelaeegsele ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile. Selles anti põhjalik ülevaade Eesti lähiajaloo, Nõukogude okupatsioonist ja koloniaalpoliitikast Eestis ning rõhutati taaskord Eesti omariikluse taastamise nõuet.⁵⁰

Mõlemad dokumendid jõudsid Läände alles kaks aastat pärast nende allakirjutamist. Siiani ei ole asjaosalistele (Kelam, Mätik, Kiirend) selge, mis tingis sellise viibimise. Kindlalt võib väita, et see kaheaastane viivitus lükkas kaheks aastaks edasi ka repressioonid. On aga kaheldav, kas selle viivituse eest vastutav(ad) isik(ud) neid dokumente kalevi alla pannes lähtus(id) sellest õilsast ajendist.

KGB algatas kriminaalaja ERR-i ja EDL-i vastu 1974. aasta novembris vahetult pärast läkituste Läände jõudmist. 13. detsembril arreteeriti Artjom Juškevitš, Mati Kiirend, Kalju Mätik ja Arvo-Gunnar Varato. Sergei Soldatovil õnnestus end varjata kuni 4. jaanuarini 1975, siis tabati temagi.

Eeluurimisel, milles Eesti KGB-lastele osutasid abi Läti tšekistid, teostati Tallinnas ja Tartus kümneid läbiotsimisi ja kuulati

üle sadu inimesi. Kogu see tohtu uurimismaterjal on mahutatud 60 kohtutoimikusse kogumahuga ligi 30 000 lehekülge, mis annab tunnistust KGB laiahaardelisest tegevusest.

21.–31. oktoobrini 1975 toimus ENSV Ülemkohtus kohtuprotsess ERR-i ja EDL-i liikmete üle. Eesistuja oli Afanasjev, riiklik süüdistaja Kessler. Kohtuistungit peeti kinniste uste taga. Sisse lubati vaid kohtualuste lähemaid sugulasi. Kohtulikud vaidlused peeti peamiselt vene keeles. Üksnes Varato kaitsja ja tunnistajad kasutasid tõlgi abi. Kohtualuseid süüdistati nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas, mis seisnes üle neljakümne nõukogudevastase sisuga dokumendi koostamises, paljundamises ja levitamises, sealhulgas EDL-i ja ERR-i programmide koostamises, ajakirjade *Lutš Svobodõ*, *Demokrat*, *Eesti Rahvuslik Hääl* ja *Eesti Demokraat* väljaandmises, ÜRO-le memorandumi ja Kurt Waldheimile kirja saatmises, *Jooksvate sündmuste kroonika*, Tšehhoslovakkia manifesti “2000 sõna”, Solženitsõni, Amalriki, Berdjajevi jt. teoste paljundamises ja levitamises.

Ülemkohus mõistis EDL-i ja ERR-i liikmetele ENSV KrK § 68 lg. 1 alusel järgmised karistused:

Sergei Soldatov — 6 aastat vabadusekaotust;

Kalju Mätik — 6 aastat vabadusekaotust;

Artjom Juškevitš — 5 aastat vabadusekaotust;

Mati Kiirend — 5 aastat vabadusekaotust.

Arvo-Gunnar Varatot, võttes arvesse tema puhtsüdamlikku ülestunnistust ja kahetsust, karistati kolmeaastase vabadusekaotusega tingimisi koos viieaastase katseajaga. Teised kohtualused end süüdi ei tunnistanud.⁵¹

Eesti üldsust informeeriti sellest kohtuprotsessist minimaalselt ja sedagi tagantjärele. 13. novembril ilmus selle kohta lühiteade ajalehtedes *Sovetskaja Estonia* ja *Rahva Hääl*.⁵²

Seda kohtuprotsessi kasutati mitme KGB-le mittemeelepärase isiku kohtuväliseks represseerimiseks. Nii näiteks vallandati muusikateadlane Helju Tauk konservatooriumist, kus ta töötas õppejõuna, ENE toimetusest pidi lahkuma Tunne Kelam ning Eesti Raadio sümfooniaorkestrist administraator Oleg Trjutrumov.⁵³

Likvideeriti TRÜ sotsioloogialabor, ülikoolist vallandati ja kommunistlikust parteist heideti välja labori juhataja Ülo Vooglaid ning tema asetäitja Pikkar Joandi.⁵⁴

Vaatamata kohtulikele ja ulatuslikele kohtuvälistele represioonidele jätkasid vabadesse jäänud demokraadid võitlust. 23. detsembril 1974 pöördusid ERR-i ja EDL-i liikmed ÜRO peasekretäri Kurt Waldheimi poole apelliga, milles rõhutati Eesti iseseisvuse taastamise ja Nõukogude okupatsiooni lõpetamise nõuet ning paluti abi vangistatud kaaslaste vabastamiseks.⁵⁵

Sellele järgnes Eesti ja Läti demokraatide ühine läkitus Euroopa Julgeoleku- ja Koostöönõupidamisest osa võtvate riikide valitsustele, mis oli dateeritud 17. juuniga 1975 ning pühendatud Eesti ja Läti okupeerimise 35. aastapäevale,⁵⁶ ning Eesti demokraatide esindajate läkitus USA Kongressile 21. oktoobrist 1976.⁵⁷

Vangistatud Eesti demokraadid jätkasid võitlust vangilaagris, osaledes kollektiivsetes protestinäljastreikides ja muudes laagriaktsioonides.

Kiirend ja Juškevitš vabanesid vangistusest 1979. aasta detsembris, Mätik aasta hiljem. Vabanenud demokraadid lülitusid aktiivselt avaliku vastupanuliikumise tegevusesse, osaledes kollektiivsete märgukirjade aktsioonides ja inimõiguste rikkumisi käsitleva informatsiooni kogumises.

1981. aasta jaanuari algul vabanenud Soldatov emigreeris sama aasta kevadel Iisraeli viisa abil Saksamaa Liitvabariiki ja asus tööle Münchenis asuva raadio *Vaba Euroopa* toimetusse.

Eesti demokraatidega on seostatud nn. vaikiva pooltundi aktsioon Tallinnas 1981. aasta lõpus. Seetõttu on seda sündmust käsitletud käesoleva uurimuse 2. peatükis, kuigi kronoloogiliselt oleks selle koht järgnevas peatükis.

1981. aasta teisel poolel levitati Eestis lendlehtedena *Nõukogude Liidu Demokraatliku Rahvarinde* "Memorandumit", milles kutsuti kõiki töötajaid ja õpilasi pidama 1. detsembril vaikset pooltundi — katkestama pooleks tunniks töö või õpingud. Vaikset pooltundi kutsuti üles kordama iga kuu esimesel tööpäeval. Nende lendlehtede levitamise süüdistusel arreteeriti neli inimest. Viljandi KEK-i tööline Valdur Järve (s. 1960) ja Pärnu KEK-i tööline Peeter Kuum anti kohtu alla Viljandis. Viljandi Rahvakohus mõistis ENSV KrK § 194¹ (Nõukogude riiklikku või ühiskondlikku korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamine) alusel Järvele ühe aasta ja üheksa kuu ning Kuumale ühe aasta pikkuse vabadusekaotuse. Toiduainetetööstuse ministeeriumi tehnikaosakonna juhataja asetäitja Siim Sade (s. 1930) üle mõistis ko-

hut ENSV Ülemkohus ja karistas teda sama paragrahvi alusel üheaastase vabadusekaotusega.⁵⁸

Oktoobri keskel tegi KGB läbiotsimise Mustamäe haigla osakonnajuhataja dr. Endel Rose elukohas. Läbiotsimisele järgnes Rose töölt vallandamine ja arreteerimine 1981. aasta novembris. 1982. aasta aprillis mõistis ENSV Ülemkohus Rosele ENSV KrK § 194¹ alusel üks aasta vabadusekaotust.⁵⁹

Vangistusest vabanenud demokraadid kutsusid üles suhtuma vaikse pooltunni aktsiooni ettevaatusega. Selle korraldajaks peeti Läände emigreerinud Soldatovit, ent välistada ei saanud ka KGB provokatsiooni. Viimase võimaluse poolt rääkisid üleskutse liigne provokatiivsus ning reaalse olukorra ja inimeste psühholoogiaga mitteamestamine, sest sel ajal ei olnud rahvas Eestis sugugi valmis üldiseks streigi- või barrikaadivõitluseks. Kahtlusi süvendas manipuleerimine põrandaaluste organisatsioonide nimetustega: *Nõukogude Liidu Demokraatlik (Liikumine) + (Eesti) Rahvusrinne*.⁶⁰

Siiani pole keegi end selle aktsiooni otseseks korraldajaks tunnistanud. Samuti pole Eestis hiljem midagi sellesarnast korraldada üritatud. Seda enam, et vaikse pooltunni üritust nii 1. detsembril 1981 kui ka hiljem läbi viia ei õnnestunud.

*

Põrandaalused vastupanuliikujad jäid rahva enamikule tundmatuks. Tuntus ja tunnustus võis saabuda alles pärast aktiivse tegevuse lõppemist, s.o. pärast arreteerimist ja kohtuprotsessi.

Üldjuhul oli selline ka enamiku käesolevas peatükis käsitletud isikute saatus. Erandiks olid ehk mõned stiihilistest väljaastumistest osavõtnud, sest neil sündmustel oli sageli pealtnägijaid, mistõttu võimudel oli raske neid väljaastumisi maha vaikida. Sel juhul püüti juhtunule anda huligaanne varjund kompromiteerimaks nende protestiaktsioonide okupatsioonivastast suunitlust.

Käsitletaval perioodil olid aktiivses vastupanuliikumises tegevad profašistlikud noorterühmitused ja demokraatlikud liikumised. Neist esimeste tegevusel puudus vähimigi ühiskondlik kandepind. Rühmitused moodustusid enamasti sõprus- ja tutvuskondade alusel, mis näiteks ERP puhul oli puhtalt kriminaalse taustaga. Katsed liikmeskonda laiendada tulemusi ei andnud. Samu-

ti polnud neil rühmitustel sidemeid endiste poliitvangide, demokraatide ega teiste Eestis tegutsenud vastupanuliikujatega, rääkimata kontaktidest Lõunas, Idas või Läänes. Väärrib märkimist, et nende rühmituste liikmed ei ole mingil viisil osalenud hilisemas vabadusvõitluses, olgugi et enamik neist kandis karistust Mordva ja Permi poliitvangilaagrites koos vene inimõiguslaste, rahvuslike vastupanuliikumiste liikmete, EDL-i ja ERR-i liikmete ning teiste poliitvangidega.

Nendes nn. eriti ohtlike riiklike kurjategijate laagrites peeti kinni nõukogudevastase tegevuse eest süüdi mõistetuid üle kogu Nõukogude impeeriumi. Poliitvangilaagritest kujunes impeeriumi opositsioonijõudude kontsentratsioon, kus eri rahvuste esindajatel oli võimalus tutvuda, õppida tundma poliitilisi tingimusi impeeriumi eri osades, vahetada kogemusi ja kavandada ühist võitlustaktikat kommunistliku režiimi vastu.

Eesti demokraadid, vaatamata sellele, et nad samuti kasutasid oma tegevuses põrandaaluse võitluse taktikat, suutsid saavutada enamat kui ükski vastupanuliikumine Eestis enne neid. Kogu varajasem vastupanuliikumine oli olnud ülimalt eestikeskne. Nii näiteks ei olnud noorte põrandaalustel vastupanuorganisatsioonidel mitte mingisuguseid kontakte isegi Läti ja Leedu vastupanugruppidega. Demokraadid seevastu lähtusid eeldusest, et ükski ikestatud rahvas ei ole suuteline vabadust saavutama isoleeritult tegutsedes. Sellest põhimõttest juhindudes otsisid ja leidsid demokraadid kontakte Vene inimõiguslastega. Samuti olid demokraadid need, kes jõudsid tõdemuseni, et Eesti iseseisvuse taastamine ei ole Eesti ega mitte ka Nõukogude impeeriumi siseasi, vaid rahvusvaheline küsimus. ERR-i ja EDL-i poolt Eesti küsimuse viimine rahvusvahelisele areenile oli tõeliseks pöördepunktiks vastupanuliikumise ajaloos.

ÜRO Peaassambleele läkitatud memorandum nõudega taastada Eesti iseseisvus oli esimene okupeeritud Eestist maailma avalikkusele saadetud sõnum, mis näitas, et vaatamata okupatsiooni võimu repressioonidele ei ole eestlased minetanud soovi iseseisvusele ega kaotanud usku demokraatlikesse ideaalidesse. Ja kui gi see läkitus jäeti nii ÜRO kui ka pingelõdvenduse mesinädalate lummuses lääneriikide valitsuste poolt vähimagi tähelepanuta, oli memorandumil hindamatu tähtsus väliseestlastele.

Sõnum raudse eesriide tagant saabus just sel ajal, mil välisvõitlus oli mitmesugustel põhjustel hakanud ilmutama väsimu-

se märke. Memorandumi suurt rolli eesti pagulaste võitlusvaimu tõstmisel on rõhutanud ka teksti põhiautor Tunne Kelam:

Nagu praegu väliseestlased on rääkinud, oli 1974. a. memorandumil nende jaoks pööret tekitav tähtsus. Nemaadki olid tegelikult väga üksi. Balti küsimus oli peaaegu unustatud ja Helsinki konverents tundus hauakivina pagulaskonna iseseisvuspüüdlustele välismaal, kuna tunnustati ametlikeks sõjajärgse Euroopa piirid. Just sellel kriitilisel hetkel saabus kodumaalt organiseeritud arvamused avaldus. [...] Rahvusvaheliselt see dokument muidugi erilist mõju ei avaldanud, [...]. Tähtis oli ta aga just pagulaseestlaskonna senise kindluse ja võitlusvaimu tugevdamiseks.⁶¹

Memorandumi Läände jõudmisele järgnenud ERR-i ja EDL-i liikmete arreteerimine pälvis väliseestlaste pingsa tähelepanu ja vallandas arvukaid vastukajasisid kõikvõimalikel tasanditel. Eestist saabunud materjalide põhjal kirjutas rootsieestlasest kirjanik ja publitsist Andres Küng kuuldemängu Sergei Soldatovi ülekuulamisest Balti laevastiklaste süüasjas ja demokraatide kohtuprotsessist.⁶²

Memorandumi otsesel mõjul moodustati koostöös välisleedulaste ja välislätlastega organisatsioon, mis asus seda dokumenti levitama ÜRO-s (BATUN = *Baltic Appeal To United Nations*). BATUN on lisaks kolme okupeeritud Balti riigi eraldiseisvatele pagulasorganisatsioonidele aidanud vahendada Eesti, Läti ja Leedu probleeme USA ning ÜRO ringkondades aegadel, mil kolmel Balti riigil puudus seal täielikult iseseisev *lobby*. See omakorda aitas oluliselt kaasa, et USA, aga ka teiste lääneriikide valitsused ei taandanud kunagi Nõukogude Liidu okupatsiooni mittetunnustamise poliitikast Eestis, Lätis ja Leedus.

VASTUPANULIIKUMINE AASTAIL 1977–1985

1970. aastate lõppu ja 1980. aastate algust tuntakse Nõukogude Liidu ajaloos sügava stagnatsiooniperioodina. Impeeriumi raugastunud juhtide ülimaliks eesmärgiks oli kehtiva režiimi *status quo* säilitamine. Ideoloogilise pankroti ja üha süveneva majanduskriisi tõttu vältimatuid reforme püüti võimalikult kaugele edasi lükata. Nõukogude riiki juhtiti põhimõttel “pärast meid tulgu või veeuputus”. Odavate tooraineressursside ammendumine seadis impeeriumi tõsiste makseraskuste ette. Agressiivne välispoliitika (sisetung Afganistani 1979. aasta lõpul, Korea reisilennuki allatulistamine 1983. aasta septembris) tõi enesega kaasa Kremli rahvusvahelise autoriteedi languse, mille kõige selgemaks väljenduseks oli 1980. aasta Moskva olümpiamängude boikoteerimine enamiku lääneriikide (samuti Rumeenia ja Jugoslaavia) poolt. Nõukogude Liidu tuumaraketide SS-20 seadmine positsioonidele, mis võtsid kirebule Lääne-Euroopa riikide pealinnad ja tähtsamad keskused, sundis USA-d kurjuse impeeriumi taktikalise ülekaalu tasakaalustamiseks paigaldama Euroopasse keskulatusega raketid *Pershing-2* ja tiibraketid. Ühtlasi asus USA välja töötama nn. tähesõdade programmi (Strateegilise Kaitse Algatus), mis kujunes uueks etapiks relvastumise võidujooksus. Sellise võidurelvastumisega ei suutnud logisev nõukogude majandus enam sammu pidada, ehkki seda muude majandusvaldkondade arendamise arvel meeletult üritati. Tagajärjeks oli rahva elujärje silmanähtav halvenemine, pidev toiduainete ja tarbekaupade puudus. Märgatavalt halvenes elukeskkonna seisund, üha sagedamini tuli ette mitmesuguseid raudtee- ja õhutranspordi ning käitiste avariisid, mis viisid keskkonna ökokatastroofi lävele.

Välispoliitilise isolatsiooni ja sisemajanduslike kollapsite tingimustes muutus Nõukogude Liidu sisepoliitika veelgi karmimaks.

Järsult suurenes kontroll trükisõna ja muu loomingu üle, väheneti niigi nappe väliskontakte. 1979. aastal algasid teisitimõtlejate massilised arreteerimised, mis johtusid poliitbüroo tasemel vastu võetud otsusest teha lõpp dissidentlikule liikumisele. Aastail 1977–1978 arreteeris KGB kõik Nõukogude Liidus tegutsenud Helsingi-gruppide liidrid, mitmed aktivistid olid vahistamise ohu tõttu sunnitud emigreerima. 22. jaanuaril 1980 pagendati Moskvast tolelaegsesse Gorkisse (praegu Nižni Novgorod) akadeemik Sahharov. Viimane sündmus tähendas avaliku inimõiguste kaitse lõppu Venemaal.

Mittevene rahvaste jaoks töötati välja ulatuslik venestamisprogramm, mille esimeseks etapiks pidi olema nn. kakskeelsuse juurutamine kõigis mittevene liiduvabariikides.

1978. aastal vahetas Karl Vaino EKP I sekretäri ametikohal välja Ivan Kábini. Viimane viidi üle puhtdekoratiivsele Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe ametikohale. Suhteliselt alalhoidliku Kábini asendamine kõige eestiliku suhtes äärmiselt allergilise Karl Vainoga tähendas Eestile industrialiseerimise ettekäändel teostatava asustuskolonisatsiooni- ja venestamispoliitika järsku intensiivistamist, mis ähvardas jätta eestlased vähemusrahvaks oma kodumaal ja üritas eesti keelt ühiskonnaelust täielikult välja tõrjuda.

Ametlik venestamispoliitika sai seadusliku kuju 13. oktoobril 1978 vastu võetud NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega nr. 835 "Abinõudest vene keele õpetamise täiendamiseks liiduvabariikides". Selle määruse põhjal võttis EKP Keskkomitee büroo 19. detsembril 1979 vastu omapoolse salajase otsuse. Selle eesmärgiks oli muuta vene keel ametlikuks asjaajamise keeleks Eestis ja eestlased üleminekuperioodil esialgu kakskeelseks rahvaks. Kaugemas perspektiivis nähti ette eesti rahva sulatamist ühtsesse vene keelt kõnelevasse nõukogude rahvasse.

Parteisekretär Vaino isikliku järelevalve all hakkas Eesti NSV juhtkond Moskva korraldusi saksa täpsusega ellu viima. Koolides kuulutati vene keel õppeaineks number üks. "Tööraha soovile" toetudes asuti vene keelt õpetama 5-aastastele lastele lasteaedades. Vene keele õpetajatele anti 15% palgalisa. Oluliselt suurendati venekeelsete raamatute ja perioodika väljaandmist, seda niigi väikesearvulise eestikeelse trükisõna arvel. Kõrgkoolides kavandati hakata mõningaid aineid lugema vene keeles. Eestlastele tähendas see lisaks ohule jääda vähemuseks oma kodumaal veel

perspektiivi, et eesti keel kaotab lähitulevikus sellegi vähese rolli asjaajamisekeelena, mida seni okupatsiooni ja anneksiooni kiuste oli suudetud säilitada.

Okupatsioonivõimude poolt alustatud suurejoonelise venestuskampaania läbiviijad said külma duši 1979. aasta rahvaloendusel, kui tulemuste kokkuarvamisel selgus, et eestlaste vene keele oskus on 1970. aasta rahvaloendusega võrreldes langenud 29 protsendilt 24 protsendile.¹

Muidugi ei olnud eestlaste keeleoskus 9 aastaga 5% võrra vähenenud. Pigem oli tegemist eestlaste teadliku soovimatusega tunnistada rahvaloenduritele oma vene keele oskust, millega väljendati protesti okupatsioonivõimude venestamispoliitika vastu. Tekib küsimus, miks selline “negatiivne ilming” üldse avalikustati. Nõukogude statistika oskus andmetega manipuleerida oli üldteada. Kõige käepärasemaks näiteks võib siin tuua valimiste andmete võltsimisi, rääkimata muudest statistikalise mustkunsti saavutustest rahvamajanduse edusammude demonstreerimisel. Nähtavasti oli kellelegi kasulik rahvaloenduse andmete kaudu näidata eestlaste vene keele oskuse vähenemist, et sellega demonstreerida, kui halva olukorra ideoloogilise töö vallas on vastne kommunistliku partei I sekretär oma eelkäijalt pärinud, ning kaubelda Moskvast välja lisavahendeid internatsionaalse kasvatustöö (loe venestuskampaania) läbiviimiseks.

Eesti rahva eksistentsi ohustavaks teguriks oli muulaste üha suurenev sissevalgumine Eestisse, mida kohalikud kommunistlikud võimumehed igati soosisid. 1979. aasta rahvaloenduse andmeil oli Narvas, Sillamäel ja Paldiskis eestlaste osakaal alla 5%, Kohtla-Järvel alla neljandiku ning Tapal, Valgas ja pealinnas Tallinnas alla poole. Seda tendentsi võimendas ka eestlaste madal loomulik iive. Oma osa selles oli riiklikul korteripoliitikal: siserändajatele anti väga lühikese aja jooksul uus korter, noorel eesti perekonnal oli riigilt eluaseme saamine peaaegu võimatu.

Nende masendavate tulevikuperspektiivide kõrval oli ka helgemaid momente. Eestis jälgiti Poola sõltumatu ametiühingukondide *Solidaarsus* võitlust ja elati sellele kaasa. Poolakate saavutused läitsid ka eestlaste hinges vahepeal kustuma kippunud lootusesädeme, poolakad tõestasid kogu ikestatud Ida-Euroopa rahvastele, et kommunistlik režiim ei olegi nii võimas, kui väliselt paistab, ning et oma vabaduse ja õiguste eest on võimalik võidelda — ja võita. Tähtsusetu ei olnud ka Moskva olümpiamängude purje-

regati korraldamine Tallinnas. See sündmus tõi okupeeritud Eesti esmakordselt pärast Teist maailmasõda jälle maailma avalikkuse tähelepanu fookusesse.

Mõistagi tekitas üha süvenev venestuspoliitika ja järjest halvenev elukvaliteet eestlastes ühelt poolt masendust, teisalt aga trotsi. Viimast väljendasid kõige selgemini noorte spontaansed protestiavaldused. Ent erinevalt käesoleva uurimuse esimeses osas käsitletud noorte põrandaalustest vastupanuorganisatsioonidest ei saa vaadeldaval perioodil rääkida noorte organiseeritud vastupanust. Noorte rahvuslik meelsus väljendus peamiselt stiihilistes protestimeeleavaldustes, sinimustvalgete rahvuslippude heiskamises, Nõukogude Liidu ja Eesti NSV lippude maharebimises.

(Noorte meelsuse väljendusteks olid ka sagedased katsed põgeneda Läände ja kõrvalehoidmine teenistusest Nõukogude armees. Need nähtused kuuluvad pigem passiivse vastupanu valdkonda ja jäävad seetõttu käesolevas uurimuses vaatluse alt välja.)

Nii nagu varasematel perioodidel, olid noorte väljaastumised tihti tingitud võimude provotseerivast käitumisest. Juhuslikel asjaoludel tekkinud rahulolematusepuhangud muutusid peagi okupatsioonivõimu-vastasteks ja Eestile iseseisvust nõudvateks meelevaldusteks.

Käsitletava perioodi esimene suurem noorte väljaastumine puhkes 3. detsembril 1976 Tartus. EPA klubis toimuvale diskoõhtule oli müüdnud rohkem pileteid, kui saal mahutas. Nii jäeti osa piletiomanikke ukse taha, mis arusaadavalt kutsus esile tudengite meelepaha. Kui peokorraldajad hakkasid abi otsima miilitsalt, muutusid rahulolematuseväljendused stiihiliseks meelevalduseks ja demonstratsiooniks linnatännavail. Demonstrandid skandeerisid loosungeid Eesti iseseisvuse ja demokraatia toetuseks. Toimus ka väiksem kokkupõrge üliõpilaste ja miilitsate vahel. Teadaolevalt kedagi selle sündmuse eest kohtu alla ei antud ega ülikoolist välja ei heidetud. Juhtunust andis ülevaate ka Tartu ajaleht *Edasi*, kus kujutati meelevaldust kui tavalist huligaaniteismist.²

30. septembril 1979 kogunes kesköö paiku Tartu Raekoja platsile meelt avaldama umbes poolteistsada teismelist noorukit. Kanti loosungeid “Rohkem haridust, vähem poliitikat!”, “Vanemad, kasvatage meid ise, ärge andke meid kurjategijate kasvatada!”. Kõlasid hüüded: “Välja slaavlased, Eestis elame meie!”, “Elagu

Eesti Vabariik!” jne. Üks demonstrant kandis Brežnevi pilti, millel kompartei peasekretäri kujutis oli maha kriipsutatud. Ägedamad meelevaldajad peksid puruks partei- ja komsomolikomitee sildid.

Miilitsad rammisid rahvahulka autodega, püüdes seda laiali ajada. Kõigepealt topiti kongidesse loosungikandjad, seejärel ülejäänud, keda õnnestus tabada. Tabatud veeti miilitsaautodega linna äärde, mõned isegi umbes 20 km linnast välja, ja lasti siis ähvarduste saatel vabaks. Suurematest repressioonidest teated puuduvad.³

Sama aasta jõululaupäeva õhtul kogunes pärast jumalateenistust Tartu Peetri kirikus lähedalasuvale Raadi kalmistule umbes 400 inimest, kes suundusid Vabadussõja kangelase Julius Kuperjanovi hauale. Tavakohaselt süüdati küünlad ja asetati need haamonumendi jalamile. Keegi alustas tuntud rahvuslikku laulu, millega teised kohe liitusid. Kõlasid hüüded: “Elagu vaba Eesti!”, “Venelased Peipsi taha!”, “Iseseisvus Balti riikidele!” jne. Keegi noormees pidas umbes 10-minutilise kõne Eesti Vabadussõjast ja Kuperjanovist. Seejärel skandeeriti uuesti hüüdlauseid ja lauldi.

Aegamööda hakati laiali minema. Umbes 40–50 noorukit moodustasid kolonni ning asusid lauldes ja hüüdlauseid skandeerides kesklinna poole liikuma. Raekoja platsil jõuti ära pidada veel üks kõne, siis saabusid miilitsad, kes meelevaldajad laiali ajasid. Kinni võeti umbes 10–15 noort, kes kõik hiljem vabastati.⁴

Teiseks rahvusliku meelsuse demonstreerimise mooduseks oli sinimustvalgete Eesti rahvuslippude heiskamine. Lipud valmistati käepäraste vahenditega ja heisati Eesti Vabariigi aastapäeval 24. veebruaril, jõulude ajal või mõnel muul rahvuslikul tähtpäeval. Võimud püüdsid sellist isamaaliste tunnete väljendust käsitleda kriminaalkuriteona ja rahvuslippude ülespanemiselt tabatuid karistati huligaansuse süüdistusel. Nii mõisteti 15. mail 1980 Tartu Rahvakohtu poolt (eesistuja Uno-Peeter Rahi, riiklik süüdistaja Kiris) ENSV KrK § 195 lg. 2 alusel poolteiseks kuni kaheks aastaks üldrežiimiga vangilaagrisse Tallinna Polütehnikumi diplomandid Raivo Hermlin, Olev Tiitson, Vello Sõstar ja Viljo Vilba. Noormehi karistati selle eest, et nad heiskasid 24. veebruaril 1980 sinimustvalge rahvuslipu Tartu Toomkiriku torni tühimaks Eesti Vabariigi 62. aastapäeva.⁵

Tabatud lipuheiskajatega tegeles KGB, kuigi formaalselt viisid kriminaalasja läbi prokuratuuri uurijad. Kohtuprotsesse püüti pidada avalikkuse tähelepanu äratamata. Kui mõnel “kõrvalisel isikul” õnnestuski ametimeeste tähelepanematust ära kasutades kohtuistungile pääseda, siis keelati tal märkmete tegemine ja pärast vaheaega teda enam kohtusaali sisse ei lastud. Seetõttu on raske hinnata, kui palju võis olla rahvuslipu heiskamise eest karistatud.

Oma põlgust ja vaenu väljendasid noored okupatsioonivõimu sümbolite — Nõukogude Liidu ja Eesti NSV lippude — maharebimisega. Ka nende tegude eest karistati tabatud kui kriminaalkurjategijaid.

1980. aastate algul võis noorte seas uuesti täheldada neonatslikke meeleolusid. 2. septembril 1985 toimus Tallinna Oktoobri rajooni Rahvakohtus istung, kus kohtualusteks olid tallinlased Peeter Bötker (s. 1969), Kaido Siider (s. 1966), Toivo Paabu (s. 1968) ja Toomas Ild. Noormehi süüdistati selles,

[---] et nemad [---] ööl vastu 01.07.1984. a. kirjutasid avalikus kohas majade seintele, ustele, plankudele ja Harjumäel vabaõhukohviku seinale, põrandale, laudadele ja pinkidele eba-tsensuurseid, sündsusetuid ja nõukogude ühiskonnale solvavaid fraase ning Ild ja Siider kirjutasid natsionaalfašistlikku parteid propageerivad tähed “NF” mälestusmärgile “Linda kuju”, millise tegevusega irvitasid mälestusmärgi üle.

Ööl vastu 01.12.1984. a. süüitasid Bötker, Siider, Ild ja Paabu Tallinnas Šnelli tiigi pargis asuva 1. detsembri 1924. a. Eesti Tööraha Relvastatud Ülestõusule pühendatud mälestusmärgi.

Noormehed võtsid kohtus omaks seinakirjutiste tegemise, kuid eitasid mälestusmärgi süütamist. Sellele vaatamata mõistis rahvakohus nad süüdi mõlema teo eest ja neid karistati Eesti NSV KrK § 195 lg. 2 alusel. Bötkerile ja Ildile mõisteti kolm aastat, Siiderile kaks aastat vabadusekaotust. Kaheaastase vabadusekaotusega nuheldud Paabu kohtuotsuse täitmine lükati vastavalt Eesti NSV KrK §-le 47¹ edasi kaheks aastaks eeldusel, et ta ei soorita selle aja jooksul uut kuritegu.⁶

3. oktoobril 1985 noormeeste kassatsioonkaebust arutanud Eesti NSV kriminaalasjade kohtukolleegium (eesistuja V. Merka,

liikmed A. Paasma ja A. Seppik, prokurör J. Naaber) otsustas jätta rahvakohtu otsuse muutmata.⁷

Üheks passiivse vastupanu vormiks oli küünalde asetamine Vabadussõja kangelaste kalmudele. Kuperjanovi hauale Tartu Raadi kalmistul kogunes igal aastal jõulude ajal ja vabariigi aastapäeval palju rahvast, kes mälestasid Eesti vabaduse eest elu andnud sangareid. Nendest vaiksetest meelevaldustest võtsid noorte kõrval osa ka vanemad inimesed. KGB püüdis koos miilitsate ja rahvamalevlastega neid meelevaldusi igati takistada. Regulaarselt korraldati haaranguid, tabatuid ootasid mitmesugused karistused. Nii näiteks eksmatrikuleeriti 1982. aasta jõuluõhtul Kuperjanovi hauld käimise eest TRÜ I kursuse ajalooüliõpilased Aivar Reidla, Mart Sarapuu ja Indrek Tarand.⁸

Üsna levinud oli omakirjastuslike almanahhide väljaandmine. Analoogiliselt 1960. aastate lõpul alustanud omakirjastuslike almanahhide tegijatega, moodustusid noorte literaatide seas sõpruskonnad, kelle ühistöö tulemusena nägid trükivalgust peamiselt tegijate endi luuletused, arvustused ja lühemad proosapalad. Poliitika- ja rahvusküsimuste käsitlemisest üldjuhul hoiduti. Kuid omakirjastuslike väljaannete seas oli ka erandeid. Nii näiteks avaldati omakirjastusliku almanahhi “Vigilia” numbrites valdavalt rahvusküsimusi käsitlevaid artikleid. Suurt elevust tekitas Tartu haritlaste seas 1978. aasta oktoobrikuus üllitatud omakirjastuslik esse “Tartu sügis” (autorid kunstikriitik Ants Juske ning luuletaja ja kirjanduskriitik Linnar Priimägi), milles analüüsiiti sõjajärgseid põlvkondi ja anti selle põhjal küllaltki intrigeeriv tulevikuvision.⁹

Aastail 1978–1979 Tartus ilmunud laia levikuga omakirjastuslik ajaleht “Poolpäevaleht” oli väikeväljaanne, milles kultuuriküsimuste kõrval leiti ruumi ka ühiskonnaelu probleemidele. “Poolpäevalehe” esimene number ilmus 1978. aasta oktoobris. Kokku ilmus kahenädalase intervalliga seitse numbrit, neist viimane 1979. aasta jaanuaris. “Poolpäevaleht” trükiti kirjutusmasinal läbi mitmevärviliste kopeeride neljale A-3 formaadis paberile. Trükiarv oli tavaliselt 2–3 kirjutusmasinatäit, s.o. 15–20 eksemplari. Lisaks sellele paljundati ajalehe eksemplare fotokopeerimise teel. Levitati peamiselt Tartu ning Tallinna üliõpilaste ja haritlaste seas. Avaldati luulet, proosat, arvustusi, esseid ja intervjuusid mitmesuguste subkultuuri esindajatega. “Poolpäevalehe” juhtkirjad propageerisid taarasku. Üsna palju ilmus eri tasemel pila. Hili-

semates numbrites hakati üha rohkem avaldama poliitikateemalisi artikleid (“Rahvuslipust”, “60 aastat tagasi algas Vabadussõda”, arvustus Einar Sandeni raamatule *Mitme näo ja nimega*, milles on juttu TRÜ õppejõu Juhan Tuldava (*alias* Arthur Haman) spiooni-tegevusest Rootsist, jms.).¹⁰

“Poolpäevalehe” toimetaja, tollal TRÜ eesti keele ja kirjan-duse I kursuse üliõpilane Hubert Jakobs on väljaande politiseeru-mises süüdistanud endise poliitvangi Enn Tarto ümber koondunud seltskonda (Viktor Niitsoo, Arvo Pesti, Tõnn Sarv jt.):

*Nimetatud artiklid rahvuslipust ja Vabadussõja algusest pä-rinesid ilmselt ajaloolase Viktor Niitsoo sulest, Pesti panus oli “Vene filoloogia TRY’s”, Tõnn Sarve “Kas Enn Tarto on hullumajas?”. Nii kannab eelpoolnimetatud seltskond otsesest vastutust, et alternatiivse kultuurilehena mõeldud väljaanne suunda muutis ja tänu sellele KGB löögi alla sattus, selle-ga seoses suurele hulgale inimestele ebameeldivusi kaasa tõi ning sunnitud oli ilmumise lõpetama.*¹¹

1979. aasta veebruaris alanud KGB aktsioonid “Poolpäeva-lehe” vastu kulmineerusid aprillis-mais, kui KGB töötajad Viktor Kozlov, Anti Talur jt. kuulasid “vestluse” vormis Tartus ja Tal-linnas üle paarkümmend üliõpilast ja haritlast. Innukalt ja kõrge tšekistliku professionaalsusega töötles üliõpilasi TRÜ tolaeagne rektor Arnold Koop. “Vestluste” ja töötluste tulemusena eksmat-rikuleeriti TRÜ-st “nõukogude üliõpilasele sobimatu käitumise eest” vene filoloogia üliõpilane Arvo Pesti ja eesti filoloog Hu-berth Jakobs, inglise filoloogiat õppinud Doris Kareva oli KGB ta-gakiusamise tõttu sunnitud lahkuma “omal soovil”. Lisaks sellele heideti Jakobs välja komsomolist, tagandati Tartu Noorte Autorite Koondise esimehe kohalt ning tema juba kirjastuses olnud luule-kogu pealkirjaga “Hüpe läbi põleva akna” jäi ilmumata.

4–5. juunil 1979 toimetas miilits toomisega Tartu KGB-sse öövaht Jaan Isotamme, kunstikoguja Matti Miliuse, Kultuurimä-lestiste RPI vanemtehniku, ajalooüliõpilase Viktor Niitsoo ja Hu-berth Jakobsi, kellele kõigile tehti tolaeagse Tartu KGB ülema Heino Vallneri poolt Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 25. detsembrist 1972 pärit määruse alusel ametlik hoiatus nõu-kogudevastase tegevuse jätkamise eest. Hoiatuse tegemise ajal näidati Isotammele ja Niitsoole Jakobsi omakäelist seletust, mil-les Jakobs kirjeldas umbes paarikümne isiku osa “Poolpäevalehe”

väljaandmisel ning nende isikute nõukogudevastast meelsust ja tegevust.¹²

Mõni aeg hiljem tunnistas Jakobs avalikult, et 1976. aastal Kasahstanis sõjaväeteenistuses oli KGB töötaja Ants Viirsalu ta agendiks värvanud. Sõjaväest vabanedes asus Jakobs õppima TRÜ ettevalmistuskursusele. Õppimise kõrval tegeles ta KGB ülesandel Kalle Elleri, Viktor Niitsoo, Arvo Pesti, Tõnn Sarve ja Matti Miliuse järel nuhkimisega. Samal ajal andis ta välja omakirjastuslikku almanahhi “Tõlet”, mida ilmus kolm numbrit. Jakobsi sõnade kohaselt toimus see KGB teadmisel, sest nii oli tšekistide arvates noorel agendil lihtsam tutvuda KGB-le huvi pakkuvate inimestega. “Poolpäevalehte” andis Jakobs välja omal algatusel KGB teadmata, millest saidki alguse temavastased repressioonid. Lisaks ülestunnistusele tegi Jakobs avalduse, milles ta vabandas kõigi nende ees, kellele ta oma tegevusega oli ebameeldivusi põhjustanud, ning teatas, et loobub igasugusest koostööst KGB-ga.¹³

Tundub, et Jakobsi siiruses ei ole põhjust kahelda. Avalik ülestunnistus KGB agendiks olemise kohta ja lahtiütlemine kaastööst tšekistidega oli tolle aja kohta hulljulge samm. Järgnev elukäik — aktiivne tegevus usurühmituses *Elu Sõna*, väljaränd Rootsi, usust taganemine ja kultuuriantropoloogia doktorantuur Uppsala ülikoolis, selle poolelajätmise ja uus liitumine elusõnalastega — annab tunnistust Jakobsi püsimatust iseloomust ja mängurikalduvustest. Kahjuks tekitavad sellised isikud oma sekeldamistega palju pahandusi lähikondlastele. Jakobsi juhtumi põhjal tuleb nõustuda Kajar Pruuli seisukohaga, et nn. Jakobsi afäär halvas vähemalt osaliselt alternatiivse kultuuritegevuse ja külvas umbusaldust inimeste vahele.¹⁴

Mõistagi oli selline umbusaldusest tulvil õhkkond ülikoolilinna intelligentsi seas KGB-le väga meelepärane.

Omakirjastuslik ajakiri “Isekiri” oli aga kaanest kaaneni ühiskondlik-poliitilise sisuga. “Isekirja” andis välja Kohtla-Järve 1. Keskkooli õpilane Holger Kaljulaid. Üllitise esimene number nägi ilmavalgust 1983. aasta jaanuaris, kokku ilmus 10 numbrit. Ajakirja väljaandmine katkes Kaljulaidi sõjaväeteenistusse kutsumisega 1985. aasta kevadel.

“Isekiri” sisaldas peamiselt raadiojaamade *Vabadusraadio* ja *Ameerika Hääl* saatete ümberlindistatud tekstide mahakirjutusi, ent ka vastupanuliikumise dokumente, originaalkirjutisi, arvus-

tusi ja intervjuusid. Laiema leviku sai "Isekirja" teine number, milles avaldati intervjuu Afganistanis võidelnud eestlasest sõduriga. Noormees, kelle nimi arusaadavatel põhjustel oli jäetud nime tamata, viibis Afganistanis aastail 1981–1982, teenides Kandahari regioonis ja Kabuli ümbruses. Intervjuus käsitleti mitmesuguseid teemasid, nagu elutingimused Nõukogude armees Afganistanis, sõdurite lahingukogemused, deserteerimise ja mujaheddinidega koostöö võimalused, okupatsiooniar mee sõduri psüühiline seisund ja selle tagajärjed.¹⁵

Intervjuud sisaldava ajakirja eksemplar toimetati Läände, kus see sai suure tähelepanu osaliseks. Pääaegu kõik NSV Liidu rahvaste keeltes saateid edastavad Lääne raadiojaamad lugesid selle intervjuu teksti ette täies ulatuses.¹⁶

1980. AASTA NOORTERAHUTUSED JA "NELJAKÜMNE KIRI"

Kõige massilisemad noorte väljaastumised leidsid aset 1980. aasta septembris-oktoobris. Need olid esimesed väljaastumised, mis tõid enesega kaasa laiema ühiskondliku vastukaja, mistõttu on põhjust neid eraldi vaadelda.

22. septembril 1980 toimus Tallinnas Maarjamäe memoriaalkompleksis Tallinna "vabastamisele" pühendatud miiting, kuhu oli sunniviisiliselt kokku aetud suur hulk koolinoori. Miitingu lõppedes siirdusid noored Kadrioru staadionile, kus pärast Eesti TV 25. aastapäevale pühendatud telemeeste ja Eesti Raadio vahelist jalgpallivõistlust pidi esinema populaarne *punk-rock*-ansambel *Propeller*. Ehkki sissepääs oli eelreклаami järgi tasuta, otsustasid staadioni töötajad matši pealt teenida ja asusid piletite pähe müüma templiga paberitükke. Neid jätkus vaid 1500 soovijale. Ülejäänud trügisid niisama sisse. Kokku võis staadionil olla umbes 6000–7000 inimest.

Jalgpallimängu vaheajal *Propeller* mängiski, kuid pärast matši lõppu keelasid raadio ja TV juhid ansambli esinemise ära. Noored nõudsid tagajärjetult *Propat*. Lõpuks läks suurem osa noori laiali, teistest aga moodustus kolonn, mis hakkas liikuma kesklinna poole. Vihaste noorte suust kostsid hüüdlauseid "Maha Gretškina!" (tolleaegne ENSV haridusminister), "Brežnev pensionile!", "Sieg heil!" (*Propelleri* ühe laulu refräänis kordub väljend,

mis on sarnane “Sieg heil’iga”), nõuti rohkem lihasaadusi jne. Kolonnis oli umbes 400–500 noort. Miilitsaautod blokeerisid Narva maanteele suubuvad kõrvaltänavad. Noori filmiti ja pildistati. Enne Viru väravat ründasid miilitsad kolonni. Arreteeriti umbes 140 inimest, kellest paljud peksti julmalt läbi.

Umbes 70-pealine kolonn jõudis välja Toompeale, kus loobiti kividega valitsushooneid. Sealt liiguti tagasi kesklinna, kus noored demonstrandid miilitsate poolt sisse piirati ja paljud arreteeriti.

22. septembril alanud rahutused saavutasid kulminatsiooni 1. oktoobril. Sel päeval kogunesid noored kella 17–19 ajal Raekojaplatsile, kohvik *Moskva* ümbrusesse, Harjumäele ja A. H. Tammsaare monumendi juurde. Kokku tuli umbes 2000 noort Tallinna kesk- ja kutsekoolidest ning tehnikumidest. Kui 22. septembril oli olnud tegemist stiihilise väljaastumisega, siis 1. oktoobril tuldi juba ettekavatsetult meelt avaldama. Omavahel oli kokku lepitud, et kui satutakse miilitsate kүүsi, siis õigustatakse end sellega, et tuldi Kuuba kosmonauti tervitama.

Meeleavaldajad skandeerisid Eestile iseseisvust ja venelaste lahkumist nõudvaid hüüdlauseid ja hurjutasid merekooli kursante, kes koos miilitsatega “kaitsesid” A. H. Tammsaare monumendi. Paljudel demonstrantidel olid rinnas omavalmistatud sinimustvalged linnid, käes hoiti rahvusvärvides vimpleid. Esialgu piirdusid miilitsad meeleavaldajate filmimise ja pildistamisega (et pärast oleks lihtsam süüdistusi esitada), seejärel ründasid. Jällegi peksti arreteeritud julmalt.

3. oktoobril kogunes umbes 300-liikmeline noortegrupp Kadrioru staadionile, kuid miilitsad ja erariides tšekistid ajasid nad kiiresti laiali.¹

Ilmselt Tallinna sündmuste mõjul toimus 7. oktoobril ka Haapsalus noorte väljaastumine, mille käigus loobiti kividega puruks tänavavalgustuslampe, lõhuti istepinke ja prügiurne, hõigati natslikke hüüdlauseid, kisuti majadelt maha riigilippe (7. oktoober oli nõukoguliku konstitutsiooni päev). 13. mail 1981 mõisis Haapsalu rajooni Rahvakohus Eesti NSV KrK § 195 lg. 2 alusel süüdi järgmised isikud, kes kõik olid alaealised:

Kalevi Koppel — 2,5 aastat vabadusekaotust;

Alvar Tomonen — 1,5 aastat vabadusekaotust;

Heiki Hallmann, Kaido Einmann, Arne Lauri — 1 aasta vabadusekaotust;

Kalevi Lauri, Ivo Rosenblatt ja Alari Teesalu — 1,5 aastat vabadusekaotust, mis lükati Eesti NSV KrK § 481 alusel 1,5 aastaks edasi;

Jüri Raagmaa — 1 aasta vabadusekaotust tingimisi, kohustusega töötada 1 aasta kohtuotsust täitva organi määratud kohas.²

Noorte väljaastumiste jõhker mahasurumine vapustas sügavalt Eesti ühiskonda. 20. oktoobril 1980 pöördus 40 eesti haritlast — Priit Aimla, Kaur Alttoa, Madis Aruja, Lehte Hainsalu, Mati Hint, Fred Jüssi, Aira Kaal, Maie Kalda, Tõnu Kaljuste, Toomas Kall, Jaan Kaplinski, Peet Kask, Heino Kiik, Jaan Klõšeiko, Kersti Kreisman, Alar Laats, Aare Laht, Andres Langemets, Marju Lauristin, Peeter Lorents, Vello Lõugas, Endel Nirk, Lembit Peterson, Arno Pukk, Rein Põllumaa, Paul-Eerik Rummo, Rein Ruutsoo, Tõnis Rätsep, Ita Saks, Aavo Sirk, Mati Sirkel, Jaan Tamm, Rein Tamsalu, Andres Tarand, Lehte Tavel, Peeter Tulviste, Mati Unt, Arvo Valton, Juhan Viiding ja Aarne Üksküla — avaliku kirjaga ajalehtede *Pravda*, *Rahva Hääl* ja *Sovetskaja Estonija* poole. Selles üsna ettevaatlikult sõnastatud läkituses (kirja liigselt vaoshoitud sisu pärast keeldus sellele alla kirjutamast luuletaja Hando Runnel) väljendati muret vägivalda pärast noorte väljaastumiste mahasurumisel ja analüüsi noorterahutuste põhjusi. Kirjas tõdeti, et pole tõenäoline, et tuhandete noorte meelevalduse kutsus esile üksikute õhutajate tegevus, vaid selles väljendus võimendatult täiskasvanute, paljude Eesti elanike rahulolematus.³

“40 kirja” nime all tuntuks saanud läkitus oli eesti haritlaste esimene kollektiivne protestiavaldus, mis paraku jäi ka viimaseks. Selle koostajad püüdsid end vastupanuliikumisest igati distantseerida. Nii ei tehtud ühelegi vastupanuliikujale ettepanekut selle kirja ühineda. Läkituse koostajad on ise tunnistanud, et kirja suunamine parteiorganitele tähendas kolmanda tee otsimist. Et vastupanuliikumise avalikud kirjad olid suunatud abi otsimiseks väljapoole riiki, siis pöördumine ametivõimude poole tähendas kirja autoritele katset alustada võimudega dialoogi.⁴

Loodetud dialoog jäi ära, sest ajakirjanduses “40 kirja” ei avaldatud. Selle asemel said allakirjutanutele osaks mitmesugused repressioonid, nagu avaldamis- ja esinemiskeelud, töölt vallandamisest ja nn. ideoloogiline kasvatustöö. Kirja põhiautori Jaan Kaplinski kodus teostas KGB läbiotsimise, tegi talle ametliku hoiatuse nõukogudevastase tegevuse jätkamise eest ja nõudis tungivalt, et ta kirjutaks ajalehes *Kodumaa* kahetsuskirja.⁵

Sellisele survele ei suutnud kirjanik vastu seista ja ligi aasta pärast noorterahutusi, 19. augustil 1981 ilmuski Kaplinski kirjutis ajalehes *Kodumaa*.⁶

Allakirjutanute-vastaste repressioonide käigus vallandati looduskaitse ja metsamajanduse ministeeriumist Madis Aruja, Tallinna Botaanikaiaia teadusdirektori kohalt sunniti lahkuma Andres Tarand, konservatooriumi lavakunstikateedri juhataja ametist tehti lahti Aarne Üksküla, Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudist koondati Rein Ruutsoo.⁷

“40 kiri” levis laialt rahva hulgas. Paljudel tärkas lootus, et Eesti haritlased on lõpuks ometi võtnud südameasjaks muretse-da eesti rahva käekäigu pärast. Intelligents aga ei olnud selleks sugugi valmis. Samuti polnud kõik allakirjutanud huvitatud kirja laiemast levikust. Jaan Kaplinski on selle kohta kirjutanud järg-mist:

*Minu kujutluses oleks kiri pidanud olema konfidentsiaalne ja tema jõudmine “Vaba Euroopa” saadettesse ja mujale häiris mind, kuna ta sel kombel sai osaks tol ajal pidevalt käivas propagandasõjas kahe leeri vahel ja minu arusaamist mööda kaotas osa oma veenmisjõust ülemistes sfäärides.*⁸

Sama meelt oli nii mõnigi allakirjutanu. EKP KK ideoloogiasekretäri Rein Ristlaane koostatud salajasest informatsioonist “40 kirja” kohta nähtub, et ENSV Kirjanike Liidu sekretär Mati Unt ja TRÜ teaduslik töötaja Marju Lauristin kinnitasid viimase enda palvel toimunud kohtumisel Ristlaanega, et nad peavad õigeks kirja üksikuid seisukohti. Samas nõustusid Unt ja Lauristin, et tegid kirjale alla kirjutades vea, ning “teatasid kategooriliselt, et ei soovi kirja saatmist välismaale ja selle kasutamist nõukogu-devastastel eesmärkidel. Mõlemad teatasid oma valmisolekust vajaduse korral esineda ajakirjanduses ümberlukkava kirjutisega.” Sellest dokumendist selgub, et mõned allakirjutanud kahetsesid tehtud viga ning keeldusid kirjaliku avaldusega selles aktsioonis osalemast (Aira Kaal, Tõnu Kaljuste, Jaan Tamm). Oma allkir-jast keeldus kirjalikult ka Rein Ruutsoo, kuid Ristlaane arvates te-gi ta seda konjunktuursetel kaalutlustel, olles faktiliselt üks kirja autoreid.⁹

Pärast 1980. aasta sügissündmuse vaadeldaval perioodil noor-te massimeeleavaldusi enam aset ei leidnud. Küll aga tuli aeg-ajalt ette eesti ja vene noorte vahelisi veriseid kaklusi. Ühest sellisest

vaenupuhangust, mis leidis aset 1985. aasta septembri lõpupäevil Tartus, on konflikti põhjusi ja sündmuste käiku moonutava ülevaate andnud ajaleht *Edasi*.¹⁰

KIRIK VASTUPANULIIKUMISES

Käesoleva uurimuse esimeses osas käsitletud noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide dokumentidest nähtus, et mitte ühegi organisatsiooni programmilises dokumendis ei leidunud kohta kirikule ega religioonile. Demokraatlike liikumiste programmides oli küll suur osa pühendatud religioonile kui vaimse ja moraalse taassünni olulisele koostisosale, ent need ideed olid laenatud vene poliitilise mõtte kandjatelt, eelkõige Berdjajevilt. Nii nagu noorte vastupanuorganisatsioonidel, puudus ka demokraatidel koostöö kirikuringkondadega.

Vastupanuliikumise jahe suhtumine kirikusse oli tingitud järgmistest põhjustest. Alates 1950. aastatest oli eesti rahvas hakanud kirikust võõrduma. Ühest küljest oli selle põhjuseks Eesti kirikutegelaste alalhoidlikkus ja ühiskondlike probleemidega tegelemisest hoidumine. Teisalt olid eestlased kogu aeg suhtunud kirikusse kui võõrvõimu sümbolisse. Isegi omariikluse aastad ei olnud suutnud seda suhtumist oluliselt muuta. Seetõttu ei kujunenud okupatsioonivõimule ateistlik kasvatustöö eestlaste seas eriti raskeks ülesandeks.

Ülalmainitud põhjustel oli kiriku osa vastupanuliikumises üsna tagasihoidlik. Ekslik oleks arvata, nagu oleks sellise passiivsuse põhjuseks olnud valitseva luteri kiriku struktuur, mis ei tunnistanud mitteametlikke kogudusi ja oli allutatud riiklikule kontrollile (igal kirikuõpetajal oli registreerimistunnistus, mis andis talle loa jutlustamiseks ja mille KGB võis igal ajal ära võtta).¹

Üks Hruštšovi algatatud destaliniseerimisprotsessi vastuolulisi oli see, et vaatamata nõukogude režiimi mõningasele liberaalseerumisele, seda eelkõige kultuurielu valdkonnas, ei toimunud samasugust "sula" Nõukogude riigi suhetes kirikuga. 1960. aastate algul vallandus massiline ateistlik propaganda, mille eesmärgiks oli religioon täielikult välja juurida. Sel ajal suleti palju kirikuid ja likvideeriti kogudusi, tehti suuri pingutusi asendamaks kiriklike tavasid ilmalikega: noorte suvepäevad leeri asemel, ilmalikud matused, laulatused ja ristsed kiriklike asemel jne.²

Kogu Nõukogude impeeriumis suhtuti kirikutesse ja usuühingutesse ühesuguse mõõdupuuga. Vaatamata sellele oli kirikuid, mille vaimulikud ei võidelnud aktiivselt mitte ainult usuvabaduse ja usklike õiguste eest, vaid etendasid juhtivat osa ka rahvuslikes vastupanuliikumistes. Parimaks näiteks on Leedu katoliku kirik, mille väljaanne *Leedu Katoliku Kiriku Kroonika* täitis Leedu vastupanuliikumises sama rolli mis *Jooksvate sündmuste kroonika* Moskva inimõiguslastel.

Ka ei saanud Eesti luteri kirikule Stalini surma järgsel perioodil osaks kuigi suuri repressioone. Aastail 1955–1985 arreteeriti vaid üks luteri pastor, Harri Mõtsnik. Temagi vabanes tänu armuandmisele vahetult pärast kohtuprotsessi ja vangilaagrisse ei satunud. Samal ajal viibis poliitvangilaagrites okastraadi taga kümneid Leedu katoliku preestreid, vene õigeusu vaimulikke, uniaadi kiriku preestreid, baptiste, nelipühilasi, Jehoova tunnistajaid ning teistesse konfessioonidesse kuuluvaid vaimulikke ja usklikke.

Hoolimata okupatsioonivõimu küllaltki leebest poliitikast Eesti suurima ja mõjukaima kiriku, luteri kiriku vaimulike suhtes, langes usklikele siiski osaks mitmesuguseid repressioone. Iseäranis vaenulikud olid võimud baptistide, nelipühilaste ja Jehoova tunnistajate vastu. Mitmed nende usuorganisatsioonide liikmed vangistati. Nii näiteks mõisteti 13. veebruaril 1979 Põlva Rahvakohtu poolt sõjaväeteenistusest keeldumise eest vastavalt kaheks ning kaheks ja pooleks aastaks üldrežiimiga vangilaagrisse Jehoova tunnistajad Viktor Dudarev (s. 1958) ja Artur Mikit (s. 1958). Sama aasta 20. augustil mõisteti samasuguse süüdistusega Narva Rahvakohtu poolt kaheks aastaks üldrežiimiga vangilaagrisse baptist Viktor Matvejuk (s. 1960).³

17. juunil mõisteti Pärnu Rahvakohtus hulkurluse süüdistusel üheks aastaks vangilaagrisse noor usuaktivist, Pärnu metodistkoguduse üks juhtidest Herbert Murd (s. 1954). Vangistamise põhjus oli otsitud: Murd ei saanud tööle asuda, sest vanas töökohas keelduti talle tööraamatut kätte andmast. Kaadrite osakonna töötaja tunnistas kohtus, et Pärnu KGB töötaja oli keelanud Murdile tööraamatut väljastada. Murdi represseerimise tegelik põhjus oli tema aktiivne usualane tegevus noorte seas.⁴

1970. aastate lõpul hoogustus luteri kiriku noortetöö. Eriti populaarseks muutus Häädemeeste kristlike noorte suvelaager, millest aasta-aastalt võttis osa üha rohkem noori. See noorte usklike omaalgatuslik tegevus lõpetati võimude sunnil 1981. aastal. Laag-

ri peaorganisaator, Võru koguduse pastor Villu Jürjo suspendeeriti koguduse tööst Ministrite Nõukogu usuasjade voliniku Leopold Piibu korraldusega. (1983. aastal määras peapiiskop Edgar Hark Jürjo Petseri koguduse õpetajaks.)⁵

Esines ka usklikke sundpaigutamist vaimuhaiglasse. Tartu katoliku koguduse liikme Ivan Ikkoneni (s. 1960) juhtumit on kirjeldatud *Lisanduste*. . . II kogus. Ikkonen kirjutab oma kirjas, kuidas Tartu psühhiaatrid tema usklikkust “ravidid”:

*19. aprillil 1978. a. olin mina, Ivan Ikkonen, kutsutud Tartu sõjakomissariaati meditsiinilisse komisjoni. Enne arsti juurde sisenemist ma palvetasin. Ühele arstile tundus asi kahtlaseks, ta küsis, kellega ma olen rääkinud. Kui komisjon hakkas minu toimikut läbi vaatama, tehti üksmeelne otsus suunata mind psühhoneuroloogiahaiglasse, aadressil Staadioni 48. [---] Peale insuliinravi vestlesid minuga Michelson ja teised arstid. [---] Mulle öeldi, et ma olen ikka veel haige ja et mind on vaja saata invaliididekodusse, kuid enne tuleb kuu aja jooksul usk välja ravida. Nad otsustasid, et usk segab mind ja tegid järjekordse elektrišoki. [---] Med. öde andis mulle lugeda “Teaduslikku ateismi”. Ma keeldusin sellest. Öde nimega Elvi Ratas sõimas mind ja mu ema lollideks, sest me oleme usklikud. [---] Mulle lubati anda invaliidisusgrupp, juhul kui ma pole võimeline töötama. Arstid peavad mind ikka veel haigeks, sest nad teavad, et ma pole loobunud usust vaatamata kõigele, mis minuga tehtud on. Kokku tehti viis elektrišokki ja 60 insuliinikoomat.*⁶

Samamoodi koheldi ka Tartu Peetri koguduse liiget Sulev Us-tavit, kes selle tagajärjel saadeti Maarjamõisa invaliididekodusse.⁷

Üsna sagedasti tuli ette usulistel motiividel töölt vallandamisi ja kõrgkoolidest väljaheitmisi. 1979. aastal eksmatrikuleeriti TRÜ õigusteaduskonna III kursuse üliõpilane Illar Hallaste leeriskäimise ja kirikliku abielu sõlmimise eest, mis oli kommunistlikule noorele lubamatu.⁸

Sõjaväeteenistusest ei keeldunud mitte ainult religioosetel, vaid ka eetilisel-moraalsetel põhjustel. Nii mõistis Tartu Rahvakohus sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmise eest 25. augustil 1979 (eesistuja Peeter Jerofejev, riiklik süüdistaja Šapošnikov) ENSV KrK § 78 lg. 1 alusel EPA Ülenurme õppekatsemajandi põllumajandusmuuseumi katsetöölisele Teet Paponile (s. 1956) üks aasta

ja kuus kuud vabadusekaotust. 20. septembril 1979 mõisteti samal süüdistusel (eesistuja Peeter Jerofejev, riiklik süüdistaja Andrus Kozlov) Eesti Riikliku Etnograafiamuuseumi kunstnikule Annes Enehelmile (Hermann) (s. 1955) kaks aastat vabadusekaotust. Mõlemad noormehed end sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmises süüdi ei tunnistanud. Küll aga deklareerisid, et ei soovi eetilistel põhjustel teenida mitte üheski sõjaväes ja et nende arvates teenib see keeldumine rahu huve. Oma vaadetes toetusid mõlemad ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni 18. ja 19. artiklile.⁹

Üldise vastupropaganda raames intensiivistus ka võimude poolne ateistlik kihutustöö. 1982. aastal valmis venekeelne dokumentaalfilm *Kes on kes* (stsenarist Uno Maasikas), kus halvustavas valguses kujutati Ambla ja Järva-Madise kirikuõpetajat Vello Salumit, tuntud Valga baptisti Dmitri Menjakovi ja noort Pärnu usuaktivisti Herbert Murdi. Näidates ühekorruselist puudega ümbritsetud talumaja, kõneles Maasikas filmis pastor Salumi kohta mõnitavalt:

Paremat aeda ja maja soovida poleks vaja, kuid siiski kirjutas selle elanik pastor S. nn. töö ja eluruumi puudusest eestlastel (!?), mille lugesid ette erinevad välismaised häälled (ekraanil vilksatab raamat pealkirjaga Vello Salum. "The Church and the People.") Kui sensatsiooniar mastajad said teada, et 1960. aastast alates pastor S. töökabinet asub periooditi ühes selle asutuse korpuses (ekraanil Jämejala loss), kiirustasid nad kommuniste-ateiste süüdistama: vaadake, paigutasid terve hullumaja.¹⁰

1980. aasta novembris olid tšekistid pastor Salumi Tallinnas kinni pidanud ja toimetanud Jämejala vaimuhaiglasse. Põhjuseks oli sama aasta jaanuaris peetud ettekanne "Kirik ja rahvus", eriti aga selle eesti kiriku kui vaba rahvakiriku ja eesti rahva vahelisi suhteid lahkava ettekande teksti levitamine.¹¹

Oma ettekandes rõhutas Salum, et

vaba rahvakirik peab olema ligidalt seotud rahvaga, tema elu ja saatusega, tema igatsuste ja soovidega, tema pyyete ja eluliste nõuetega nii põhimõtteliselt kui ka tegelikult, oma korraldustes ja tegevuses orgaanilises sidemes rahvaga, rahva hingelise ning vaimse ja kõlbla elu a r e n d a j a rahva kõigekylgse arengu ja edu tähenduses ja suunas.

Neid omadusi arvas Salum Eesti Evangeelsel Luteri Kirikul vajaka jäävat.¹²

Salumist läks tunduvalt kaugemale Urvaste pastor Harri Mõtsnik, kelle kirjatööd — “Raport” (mälestused EELK Puškini koguduses töötamise päevilt), kirjutis “Vastamisi ateismiga” ja lõpetamata käsikiri “Vaimulikuna ateistlikus riigis” — tõid kaasa Mõtsniku arreteerimise KGB poolt 3. aprillil 1985. Sama aasta oktoobri algpäevil mõisteti ta ENSV Ülemkohtu (eesistuja H. Kiviloo, riiklik süüdistaja S. Kirsipuu) poolt süüdi nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas ning karistati kolmeaastase vabadusekaotusega.¹³

Mõni aeg hiljem, võttes arvesse Mõtsniku puhtsüdamlikku ülestunnistust ja siirast kahetsust, vabastati ta otse Patarei vanglast, ilma et teda oleks pärast kohtuistungit vangilaagrisse saadetud. Oma läbielamistest on Mõtsnik kirjutanud raamatu.¹⁴

1980. aastatel oli Mõtsnik Eestis üks vähestest, kes süüdimõistetuna nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas vabastati ennetähtaegselt. Lisaks ülestunnistusele ja kahetsusele kohtus kuulus vabaduse hinna juurde ka Mõtsniku avalik patukahetsus, mis avaldati ajalehes *Sirp ja Vasar*.¹⁵ Selles, et just vaimulik osutus teistest Eesti vangistatud vastupanuliikujatest vähem meelekindlaks ja asus võimude survele eitama oma endist tegevust, on teatud seaduspärasus. Mitmed uurijad on osutanud, et just vaimulikud, eriti aga vene õigeusu vaimulikud, kaldusid pärast arreteerimist tihti oma inimõigustealast tegevust kahetsema ja endistest vaadetest lahti ütleva. Nii toimusid näiteks nimekad vene õigeusu preestrid Dmitri Dudko, Viktor Kapitantšuk, Lev Regelzon jt.¹⁶

Üheks vaimulike sellise käitumise põhjuseks on peetud nende osavat kohtlemist KGB poolt. Vaimulikke ei sunnitud usulistest tõekspidamistest lahti ütleva ega ateistideks hakkama. Küll aga oli kergema karistuse saamise tingimuseks lahtiütlemine “nõukogudevastases tegevusest” ja “puhtsüdamlik kahetsus”.¹⁷

See KGB meetod töötas ka pastor Mõtsniku puhul laitmatult.

VASTUPANULIIKUMINE TULEB PÕRANDA ALT VÄLJA

30. juulist 1. augustini 1975 Helsingis toimunud Euroopa Julgeoleku- ja Koostöö nõupidamise lõppaktile kirjutasid alla 35 Euroopa riigi ning Ameerika Ühendriikide ja Kanada riigipead, teiste hulgas ka Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei peasekretär Leonid Brežnev. Üldiste julgeolekupoliitiliste deklaratiivsuste ja sõjajärgsete riigipiiride vääramatuse kinnitamise kõrval oli iseäranis tähelepanuväärne Helsingi lõppakti nn. kolmas korv, mis kohustas allakirjutanud riikide valitsusi austama inimõigusi ja poliitilisi vabadusi, sealhulgas sõna-, trüki-, koosolekute, poliitilistesse organisatsioonidesse kuulumise, väljarännu, perekondade taasühinemise jm. õigusi ning vabadusi.¹

Helsingi konverentsil oli suur mõju ja tähendus nii Nõukogude Liidus kui ka teistes Varssavi pakti riikides tegutsenud opositsiooniliikumistele. Nõukogude inimõiguslased, kelle põhitaktikaks oli seni olnud siseriigis kehtivate seaduste täitmise nõudmine, hakkasid pärast Helsingi lõppaktile allakirjutamist võimudele survet avaldama, et need täidaksid ka Helsingi lõppakti sätteid.

12. mail 1976 korraldas akadeemik Sahharov Moskvast pressikonverentsi, kus professor Juri Orlov teatas *Helsingi Lepete Täitmise NSV Liidu Järelevalvegrupi* (Moskva Helsingi-grupp) moodustamisest. Asutavale dokumendile kirjutasid alla 11 inimõiguslast: Ljudmila Aleksejeva, Mihhail Bernštam, Jelena Bonner, Aleksandr Ginzburg, Pjotr Grigorenko, Aleksandr Kortšak, Malva Landa, Anatoli Martšenko, Juri Orlov, Vitali Rubin ja Anatoli Štšaranski. Avalduses öeldi, et grupi tegevus piirdub Helsingi lõppakti humanitaarsete sätete täitmise jälgimisega ning grupp hakkab inimestelt koguma materjale nende rikkumistest, koostama selle kohta dokumente ja levitama neid üldsusele ning riikidele, kes on alla kirjutanud Helsingi lõppaktile.²

Moskvalaste algatust järgiti ka mujal Nõukogude Liidus. Juba 25. novembril 1976 moodustati *Leedu Helsingi Komitee*, kuhu kuulusid preester Karolis Garuckas (suri 6. aprillil 1979), endine poliitvang Viktoras Petkus, poetess ja endine poliitvang Ona Lukauskaite-Poskiene, kirjanik ja tõlkija Tomas Venclova ning juudi aktivistist füüsikadoktor Eitan Finkelštein.³

9. novembril 1977 loodi Ukrainas samasugune grupp, mida asus juhtima Ukraina Kirjanike Liidu esimees Mõkola Rudenko. Grupi liikmeteks olid valdavalt endised poliitvangid.⁴

14. jaanuaril 1977 moodustati Gruusia Helsingi-grupp ja 1. aprillil 1977 Armeenia Helsingi-grupp.⁵

Helsingi-grupid asusid välja selgitama ja avalikustama inimõiguste rikkumise juhtumeid Nõukogude Liidus. Et riigi sees puudus võimalus Helsingi-gruppide materjale ametlikult avaldada, suunati need lääneriikide massiteabevahenditesse.

Inimõiguslased andsid endale aru, et Nõukogude Liit oli Helsingi lõppaktile alla kirjutanud kavatsuseta hakata kunagi täitma selles dokumendis sisalduvaid inimõigustealaseid sätteid. Samuti oli selge, et võimud ei kavatse kaua taluda Helsingi-gruppide tegevust. Sellele vaatamata otsustati tegutseda täiesti avalikult, sest ainult avaliku tegevusega oli võimalik anda oma nõudmistele maailma avalikkuse silmis arvestatavat kaalu.

Võimude vastulööki ei tulnud kaua oodata. Juba 1977. aasta algul arreteeriti kõigi Helsingi-gruppide juhtisikud. Seejuures ei pööratud mingit tähelepanu maailma avalikkuse teravale hukkamõistule. Rahvusvahelised inimõiguste kaitse organisatsioonid eesotsas *Amnesty International*' iga astusid välja vangistatud inimõiguslaste kaitseks. Lääneriikides moodustati mitmeid inimõiguste kaitse organisatsioone, mis võtsid oma hoolduse alla Nõukogude vangilaagrites ja eripsühhiaatriaiglates kinni peetavaid poliitvange ning algatasid ulatusliku kampaania nende vabastamiseks.

Eesti vastupanuliikumise tuumikusse kuulusid 1970. aastate teisel poolel peamiselt endised poliitvangid. Mart Nikluse, Erik Udami, Enn Tarto ja Endel Ratase vabadusvõitlejate oli alanud 1950. aastate keskpaiku. Kõik nad olid osa võtnud põrandaaluste noorteorganisatsioonide tegevusest ning olid selle eest pidanud viibima Gulagi vangilaagrites, kus peeti okastraadi taga poliitvange.

USA inimõiguste kaitse organisatsioon *The U.S. Helsinki Watch Committee* on Nõukogude Liidu poliitvangi mõistet defineerinud järgmiselt:

Poliitvangideks või süümevangideks Nõukogude Liidus loetakse neid isikuid, keda peetakse vanglas, vangilaagris, psühhiaatriaiglas või kes on saadetud sisepagendusse karistuseks nende vägivallatu võitluse eest nende õiguste kaitsel, mis

on sätestatud Nõukogude konstitutsioonis ja rahvusvahelistes inimõigustealastes lepetes, nagu ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon ja Helsingi lepped. Need õigused kätkevad endast sõna-, koosoleku-, trüki-, rahvusliku enesemääramise ja usuvabadust.⁶

Tsaari-Venemaal hakati poliitvangide ja kriminaalvangide vahel vahet tegema juba alates 1839. aastast. Poliitvangidel oli võrreldes kriminaalvangidega silmanähtavaid privileege. Vahetult pärast 1917. aasta oktoobripööret kohtlesid enamlased poliitvangidena revolutsiooniliste parteide (esseeerid, menševikud) vangistatud liikmeid, keda koondati Solovetsi saarel asunud vangilaagrisse. Kuid juba sama aasta lõpul loobuti poliitvangi nimetusest ja vangistatud režiimivastaseid hakati tituleerima mitmesuguste nimetustega: alates 1917. aastast kuni 1940. aastate alguseni — kontrevolutsionäär, 1926. aastast kuni 1959. aastani — viiekümne kaheksad (1926. aastal vastu võetud kriminaalkoodeksi kontrrevolutsioonilise tegevuse eest karistava paragrahvi numbri järgi) ja 1930. aastatest kuni 1980. aastate lõpuni — nõukogudevastane element. Samuti ei sätestanud Nõukogude kriminaalseadustik poliitvangi staatust ja võimud kohtlesid poliitilise tegevuse eest süüdi mõistetud isikuid kui kriminaalkurjategijaid.⁷

Ometi eristas kriminaalkoodeks ülejäänud kuritegudest eriti ohtlikke riiklikke kuritegusid: kodumaa reetmine, spionaaž, terroristlik akt, terroristlik akt välisriigi esindaja vastu, diversioon, kahjurlus, nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda, sõjapropaganda, eriti ohtliku riikliku kuriteo toimepanemiseks suunatud organisatsiooniline tegevus ja osavõtt nõukogudevastase organisatsiooni tegevusest.⁸ Vabadusekaotuslikku karistust pidid nende paragrahvide alusel süüdimõistetud isikud kandma teistest vangidest eraldi.⁹

1950.–1960. aastatel koondati eriti ohtlike riiklike kuritegude eest süüdi mõistetud isikud Mordva ANSV-s paiknenud vangilaagritesse. Need laagrid kuulusid Dubravlagi süsteemi. 1960. aastate algul oli Dubravlag suurim nõukogudevastase tegevuse eest vangistatute koondamispaik Nõukogude Liidus. Sinna toodi põhjapiirkonna laagritest üle neid vange, keda pärast Stalini surma toimunud süüasjade ümbervaatomist vangistusest ei vabastatud. Väljapoole Dubravlagi süsteemi jäi Vladimiri linnas asunud kinnine vangla mitmesaja poliitilise kinnipeatavaga.

1970. aastate algul rajati režiimiga vastuollu sattunute jaoks veel neli uut vangilaagrit (kolm range režiimiga ja üks erirežiimiga) Permi oblasti Tšussovoi rajooni, kuhu viidi üle paljud Mordva vangilaagrites kinnipeetavad.¹⁰

Mordva pealinn Saransk asub Moskvast umbes 400 km kaugusel, Perm seevastu kolm korda kaugemal. Vangilaagrid viidi kaugemale itta arvatavasti sellepärast, et teha poliitvangide sugulastele laagrite külastamise teekond võimalikult pikaks ja kulukaks. Olid ju poliitlaagriteasukad peaaegu sajabrotsendiliselt päritlimesid Euroopa-osast. Nii näiteks veetis 1974. aastal vangistatud *Eesti Demokraatliku Liikumise* ja *Eesti Rahvusrinde* liikmetest kogu karistusaja Mordva laagris vaid Sergei Soldatov. Artjom Juškevitš viidi Mordvast üle Permi laagrisse. Mati Kiirend ja Kalju Mätik aga veetsid kogu karistusaja Permi laagrites. Ka 1980. aastatel vangistatud Eesti vastupanuliikujad (v.a. Lagle Parrek, kes viibis naistelaagris Mordvas) suunati Permi vangilaagritesse.¹¹

Eestlastest poliitvangidel tekkisid tihedad koostöösidemed lätlaste ja leedulastega, aga ka vene opositsionääridega. Vangistuses tekkinud suhted säilisid ka pärast vabanemist. Käidi üksteisel külas, vahetati informatsiooni, jagati kirjandust ja kogemusi ning kavandati ühist võitlustaktikat. Kontakte Vene demokraatidega pidasid ka *Eesti Demokraatliku Liikumise* ja *Eesti Rahvusrinde aktivistid*, kes saatsid oma materjale Läände tihtipeale Vene *samizdat*'i vahendusel.¹²

Eestlastel, lätlastel ja leedulastel põhimõttelistes küsimustes erimeelsusi ei olnud. Küll aga tekkisid need vene teisitimõtlejatega. Erinevalt Eesti vastupanuliikumisest tegutses Vene dissidentlikes ringkondades hulk tippharitlasi, kes kuulusid Nõukogude Liidu privilegeeritud eliidi hulka. Vene inimõiguste kaitse liikumise vaieldamatuks liidriks oli kolmekordne sotsialistliku töö kangelane, arvukate riiklike preemiate laureaat, Nõukogude vesinikupommi looja akadeemik Andrei Sahharov. Juhtivate dissidentide hulka kuulusid veel Armeenia Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliige, Moskva Helsingi-grupi juht Juri Orlov, Teise maailmasõja veteran kindral Pjotr Grigorenko, Aleksandr Jessenin-Volpin ning teisi silmapaistvaid teadlasi ja kultuuritegelasi.

Vene dissidentide programmilised sihid ei ulatunud kaugemale taotlustest demokratiseerida nõukogude süsteemi. Silmanähtavaks eeskujuks oli neile Alexander Dubčeki algatatud kommu-

nistliku süsteemi liberaliseerimise üritus Tšehhoslovakkias. See suruti küll Nõukogude Liidu ja tema vasallide poolt sõjalise jõuga maha, ent selle juhtmõtted leidsid viljakat pinda vene dissidentide seas. Inimõiguslased lootsid, et lääneriigid suudavad sundida Nõukogude Liidu juhte tagama oma kodanikele inimõigused ja poliitilised vabadused. Samal ajal võtsid dissidendid harva kõne alla sotsiaalsete, majanduslike ja poliitiliste ümberkorralduste vajaduse.¹³

Erandiks võib pidada vaid akadeemik Sahharovi, kes teoses *O strane i mire* (Riigist ja maailmast) tegi katse sõnastada ka riigi majandus-, sotsiaal- ja poliitilise elu sihte:

1. 1965. aasta majandusreformide süvendamine. . . — ettevõtete täielik majanduslik, tootmis- ja kaadrialane ning sotsiaalne iseseisvus.

2. Majandus- ja sotsiaaltegevuse osaline denatsionaliseerimine, välja arvatud tõenäoliselt rasketööstus, rasketransport ja side. . .

3. Täielik amnestia kõigile poliitvangidele. . .

4. Streigivabaduse seadus.

5. Sari seadusandlike akte, mis kindlustaksid tegeliku veendumuste-, südametunnistuse-, informatsiooni levitamise vabaduse. . .

6. Seadustega tagatud avalikkus ja ühiskondlik kontroll tähtsamate otsuste vastuvõtmise üle. . .

7. Seadus elu- ja töökoha valiku vabadusest riigi piires.

8. Riigist väljasõidu. . . ja sinna tagasipöördumise õiguse seaduslik garanteerimine.

9. Parteiliste ja teenistuslike privileegide kõigi vormide keelamine, kui need ei ole vahetult seotud teenistuskohustuste täitmise vajadustega. Kõigi kodanike võrdõiguslikkus riikliku printsipiina.

10. Liiduvabariikide eraldumise õiguse ning selle küsimuse arutamise õiguse kinnitamine seadusega.

11. Mitmeparteisüsteem.

12. Valuutareform — rubla vaba vahetamine välismaise valuuta vastu.¹⁴

Vene dissidendid, kes kuulusid nõukogude eliidi hulka ja olid tööülesannete tõttu sagedastes kokkupuudetes kõrgemate võimukandjatega, uskusid, et Nõukogude Liidu juhte on võimalik mõ-

jutada liberaliseerima ühiskonda, vabastama poliitvange, lubama väljarändu neile, kes seda soovisid jne. Akadeemik Sahharov pidas oma inimõigusliku tegevuse algperioodil valitsustelefoni kasutades sagedasi telefonikõnesid KGB esimehe Juri Andropoviga, püüdes teda mõjutada kergendama ühe või teise poliitvangi saatust.¹⁵

Sama veendumust kinnitavad akadeemik Sahharovi ja kirjanik Solženitsõni korduvad avalikud pöördumised Nõukogude Liidu juhtide poole.

Eesti vastupanuliikumise eesmärgid ulatusid ühiskonnakorra demokratiseerimisest tunduvalt kaugemale. Sellal kui vene inimõiguslased ei pidanud end mitte poliitilisteks, vaid moraalseteks võitlejateks, ning nende eesmärgid ei läinud kaugemale ühiskonna liberaliseerimisest ja demokratiseerimisest sel teel, et sundida võime täitma omaenda seadusi ning rahvusvahelisi kohustusi, nõuti Eesti vastupanuliikumiste programmilistes dokumentides Nõukogude Liidu okupatsiooni ja anneksiooni lõpetamist Eestis, okupatsioonivägede väljaviimist ja Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist. Selle nimel olid valanud verd metsavennad, sama aate eest vaevlesid vangilaagrites eesti noored metsavendlusejärgsel ajastul. *Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde* 1972. aastal ÜRO-le saadetud läkitustes juhiti tähelepanu Eesti Vabariigi jätkuvale okupeerimisele Nõukogude Liidu poolt ja üha süvenevale venestamisprotsessile Eestis. Läkitusele lisatud memorandumis nõuti Eesti Vabariigi taastamist ja vabade valimiste läbiviimist ÜRO egiidi all. Eeltoodust lähtudes oleks ekslik seada ühele pulgale vene inimõiguslased ehk dissidendid ning Balti riikides tegutsenud vastupanuliikujad.

Hollandlased S. P. de Boer, E. J. Driessen ja H. L. Verhaar on välja pakkunud viis dissidenti iseloomustavat kriteeriumi:

— dissident on olnud vangistuses või sundravil psühhiaatriaiglas;

— dissident on vähemalt ühe omakirjastusliku publikatsiooni autor;

— dissident on või on olnud dissidentliku "partei" või grupi liige;

— dissidendil on või on olnud tähtis sotsiaalne positsioon;

— dissidendi juhtumit saab ühel või teisel viisil pidada erandlikuks.¹⁶

Eesti vastupanuliikujatest vastas “dissidendi standardile” kõige rohkem TRÜ keemiateaduskonna dotsent Jüri Kukk, kellel oli üsna kõrge ühiskondlik positsioon ja kes oli olnud NLKP liige ning soovis välismaale elama asuda. Vastupanuliikumisega liitus Kukk 1979. aastal ning et ta arreteeriti juba 13. märtsil 1980, jäi tema tegutsemisaeg väga üürikeseks.

Teistel eesti vastupanuliikujatel ei olnud isegi sellist positsiooni, sageli jäi neil ka kõrgem haridus saamata. Erinevalt vene dissidentidest ei olnud eesti vastupanuliikujad elitaarne seltskond, vaid inimesed rahva seast. See on ka põhjuseks, miks Eesti vastupanuliikujate seas ei leidunud Václav Haveli taolist karismaatiliselt isikut, kes pärast Eesti taasiseseisvumist oleks tõusnud tippoliitikute hulka.

Tuleb nõustuda koguteose *Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani* autorite seisukohaga, et tavamõiste *erimeelne* ehk *dissident* kasutamine Eesti vastupanuliikujate puhul pole sobilik, sest nende arvamus jagas suur osa eesti rahvast, kes aga ei julgenud aktiivsemalt tegutsema asuda.¹⁷

Helsingi lõppakt ei tekitanud Eesti vastupanuliikujate seas suuremaid illusioone. Erilist ärevust põhjustas asjaolu, et Helsingi lõppaktiga fikseeriti muu hulgas ka Euroopa sõjajärgsete piiride vääramatus ja riikide territoriaalne terviklikkus, millega taaskinnitati 1945. aastal Jaltas Teise maailmasõja võitjariikide poolt kehtestatud mõjusfäärid Euroopas. Väga skeptiliselt suhtuti väljavaatesse, et Nõukogude Liit hakkab täitma lõppaktis sätestatud inimõigusi. See skepsis väljendus eriti selgelt Eesti demokraatide kirjas USA Kongressile 21. oktoobril 1976. aastal, kus rõhutati, et vaid kaks ja pool kuud pärast Helsingi kokkuleppele allakirjutamist toimus Helsingist 80 km lõuna pool asuvas Tallinnas suurim poliitiline kohtuprotsess Eestis Stalini-järgsel perioodil.¹⁸

Eesti rahvast ähvardav oht hääbuda oma kodumaal vähemusrahvusena ja katastroofilised mõõtmed võtnud elukeskkonna reostamine seadsid Eesti vastupanuliikumise silmitsi vajadusega muuta võitlustaktikat. Seni oli kogu tegevus olnud pörandaalune ja selle tulemused olid KGB ennetava tegevuse tõttu sageli olematud. Tihti läkitati Läände avaldusi ja memorandumeid, millele olid alla kirjutanud kõlava nimega organisatsioonid. Nii näiteks saatis 10. veebruaril 1975 *Eesti Patriootlik ja Demokraatlik Liikumine* kirja teadmiseks kaaseestlastele ja avaldamiseks Lääne ajakirjanduses. Selles kirjeldati rahvusprobleeme Eestis ja soome-ugri rah-

vaste hävitamist või assimileerimist NSV Liidus. Samas osutati Välis- ja Kodu-Eesti vahelisele sügavale isolatsioonile ning tehti järeldus, et tuleb luua tihedam koostöö ja side välis- ja kodueestlaste vahel. Tõdeti, et parimaks sidemeks on *Ameerika Hääle* igapäevased raadiosaated, ent kahjuks pühendatakse 1-tunnilisest saateajast Eesti teemadele ainult umbes 15 minutit. Kodu-Eesti kuulaja ootab neist saadetest infot, mida ta muidu kätte ei saa. Vajalik oleks pool või kolmveerand tundi pühendada Eesti teemadele. Kirjas soovitati ka rohkem kirjandusteoste täielikku ettelugemist raadios, eriti Solženitsõni, Maksimovi jt. omi. Väliseestlasi kutsuti üles mitte jääma passiivseks meie rahvuslike nõuete suhtes ja avaldama mõju *Ameerika Hääle* saadete sisule ning kaasa aitama koostööle Välis- ja Kodu-Eesti vahel.¹⁹

30. juunil 1977 saatsid *Eesti Rahva Iseseisvuserakond* ja *Eesti Rahva Noorsoo Assotsiatsioon* USA presidendile Carterile ning Belgradis toimuvale Euroopa Julgeoleku- ja Koostöökonverentsile avaliku kirja, milles juhtiti tähelepanu Eesti, Läti ja Leedu okupeeritud staatusele ning nõuti Balti riikide iseseisvuse taastamist.²⁰

Okupatsioonivõimude teostatavale Eesti loodusrikkuste röövmajandamisele, mille tulemusena reostus ohtlikul määral elukeskkond, juhtisid avaliku kirjaga tähelepanu 18 loodusteadlast ENSV Looduskaitseühingust, ENSV Teaduste Akadeemiast, TPI-st ja TRÜ-st. Kirjas toodi esile ohud, mida loodusele põhjustab põlevkivi ebamajanduslik kaevandamine ja kasutamine. Samas hoiatati Moskva plaanide eest rajada Toolsesse hiiglaslik fosforiidimurd, mis tähendanuks peale rikutud maastiku tuhandete vene immigrandide sissetoomist.²¹ See kiri oli eelakordiks kümme aastat hiljem toimunud üldrahvalikule protestiliikumisele fosforiidikaevandamise vastu. Paraku jäi selle anonüümse läkituse vastukaja nii Eestis kui ka välismaal peaaegu olematuks.

Lisaks ülalnimetatud läkitustele on Lääne avalikkuse poole pöördunud veel mõningad organisatsioonid, mis on end tituleerinud järgmiste nimetustega: *Eesti Tehnilise Intelligentsi Esindajad*, *Grupp Eesti Patrioote*, *Mõtlevate Eestlaste Ühendus*.²²

Paraku ei pärvinud sellised avaldused maailma avalikkuse suuremat tähelepanu. Enamasti ei olnud võimalik kontrollida, kes tegelikult seisis nende märgukirjade taga. Ei saanud ka välistada, et nende "avalike kirjade" puhul võis tegemist olla blufiga, kus käputäis ambitsioonikaid isikuid üritas esineda suurearvulise ja mõjuka põrandaaluse organisatsiooni nimel. Samuti ei saa kõrvale jät-

ta võimalust, et nii mõnigi läkitus võis olla KGB provokatsioon. Selguse nende avalduste kohta saaksid tuua vaid koostajad, ent seni pole keegi veel autorlusele pretendeerinud. KGB tegevusse selles vallas võib selgust tuua repressiivorgani kõigi Eestit puudutavate arhiivimaterjalide avalikustamine. Kahjuks võimaldas Hardo Aasmäe juhitud KGB likvideerimiskomisjoni saamatus 1991. aastal jätta KGB-l Eestile üle andmata operatiivtoimikud jm. repressiivorgani tegevust valgustavad materjalid.

Põrandaaluste organisatsioonide tegevusest sai üldsus teada ainult juhul, kui KGB need paljastas ja kui nende liikmed sattusid vangi. Vangilaagrites viibis alates 1960. aastate lõpust pidevalt suur hulk avalikult tegutsenud teisitimõtlejaid, kes saatsid andmed laagrisse sattunud põrandaaluste organisatsioonide liikmete kohta oma vabadusse jäänud kaaslastele, viimased omakorda Lääne inimõiguste kaitse organisatsioonidele ja massiteabevahenditele. Seetõttu võib täie kindlusega väita, et ülalnimetatud põrandaaluste organisatsioonide poolt Läände saadetud arvukatest läkitustest oli saajaprotsendiliselt ehtne vaid *Eesti Demokraatliku Liikumise* ning *Eesti Rahvusrinde* avaldus ja memorandum ÜRO-le, sest 1975. aasta oktoobris ENSV Ülemkohtus toimunud kohtuprotsessil mõisteti nende liikumiste aktivistid ülalmainitud läkituste koostamise eest pikkadeks aastateks vangilaagrisse. Ülejäänud anonüümsete läkituste autorluse kohta saab selguse tuua vaid aeg.

Pärast Helsingi lepete allakirjutamist oli oluliselt muutunud välispoliitiline olukord. Jätkus Ida ja Lääne vaheline pingelõdvenduspoliitika, mis Kremlile tähendas 1970. aastate keskpaigaks kättevõidetud mõjualade tunnustamist lääneriikide poolt ja võimalust uusi alasid juurde vallutada. Lääneriigid aga olid peale relvastuse mõlemapoolse vähendamise siiralt huvitatud ka inimõiguste ja poliitiliste vabaduste olukorrast Nõukogude Liidus ja selle satelliitriikides. 1976. aastal ametisse valitud USA president Carter kuulutas inimõiguste kaitse USA poliitika lahutamatuks koostisosaks. Helsingi-grupid muutusid Läänes autoriteetseteks valitsusvälisteks inimõiguste kaitse organisatsioonideks, mida hakkasid laialt toetama nii lääneriikide ühiskondlikud organisatsioonid kui ka valitsused. Helsingi-gruppide tegevuse ning Läänes avaldatud Aleksandr Solženitsõni, Abdurahman Avtorhanovi, Andrei Amalriki, Anatoli Martšenko, Aleksandr Zinovjevi, Valeri Tšalidze jpt. kirjanike teoste kaudu teadvustus maailma

avalikkusele nõukogude režiimi inimvaenulik ja kuritegelik olemus. Maailm oli valmis uuesti meelde tuletama neid rahvaid, kelle traagiline saatus oli natsismi üle saavutatud võidu joovastuses kergekäeliselt unustatud. Nende unustatud rahvaste seas olid erilisel kohal eestlased, lätlased ja leedulased, ainsad endise Rahvasteliidu liikmesmaad, kelle iseseisvus oli Teise maailmasõja käigus hävitatud.

Alates Eesti okupeerimisest olid pagulasorganisatsioonid viisalt üritanud tõstatada maailma avalikkuse ees Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise küsimust. Paraku ei ulatunud enamiku lääne-riikide reaktsioon kaugemale Nõukogude okupatsiooni formaalsest mittetunnustamisest. Seetõttu oli äärmiselt tähtis, et pagulaseestlaste püüdlustele lisanduks a v a l i k toetus okupeeritud Eestist. See oleks võtnud nõukogude propagandalt argumendid, nagu pooldaks eesti rahvas nõukogude korda ja peaks seda seaduslikuks. Eesti vastupanuliikumise ette kerkis ülesanne organiseeruda avaliku struktuurina. Kõige sobilikumaks organiseerumise vormiks tundus olevat Helsingi-grupi tüüpi inimõiguste kaitse organisatsioon, mis oleks olnud autoriteetne foorum juhtimaks maailma avalikkuse tähelepanu Eesti okupeeritud staatusele ja Eestis aset leidvatele inimõiguste rikkumistele.

HELSINGI-GRUPI LOOMISE KATSE. EESTI—LÄTI—LEEDU RAHVUSLIIKUMISTE PEAKOMITEE

Samal ajal Helsingi lepete täitmise ühiskondlike järelevalvegruppide moodustamisega Moskvas, Ukrainas, Gruusias ja Armeenias vaeti samasuguse grupi loomise võimalusi Eestis. Tihedas kontaktis oldi Läti ja Leedu vastupanuliikujatega ning Moskva inimõiguslastega. Suuri kõhklusid tekitas teadmine, et Nõukogude Liidus tegutsenud Helsingi-grupid hoidusid rangelt tegelemast valdkondadega, mis väljusid ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioonis sätestatu raamest. Ühiskondliku korra muutmise ja rahvaste enesemääramisõiguse realiseerimise nõudeid nad põhimõtteliselt ei esitanud.

Teisalt oli Helsingi-grupp sobiv foorum, mille kaudu oleks avanenud võimalus teavitada maailma avalikkust Balti riikide okupeeritusest ja inimõiguste rikkumisest ning taotleda Helsingi lõpp-

aktile alla kirjutanud riikidelt toetust Balti riikide iseseisvuse taastamise nõuetele. Just see asjaolu sai määravaks, et 1976. aasta lõpul algasid Eestis ettevalmistused Helsingi-grupi loomiseks.

Et Helsingi-grupid kaitsesid üldisi inimõigusi, pidi loodava grupi ühiskondlik alus olema võimalikult lai. Selleks konsulteerisid grupi loomise initsiaatorid Erik Udam ja Enn Tarto mitmesuguste ühiskondlikult aktiivsete ringkondadega. Grupi tegevusse üritati kaasata rahvusmeelseid haritlasi, usuaktiviste ning vähemusrahvuste, peamiselt juutide ja sakslaste esindajaid.¹

Siinkohal oleks kohane selgitada vastupanuliikujate ja haritlaste vahelisi suhteid. Üldlevinud on arusaam vastastikusest võõrastamisest, mida kordab oma mälestusteraamatus ka endine poliitvang Tiit Madisson:

Haritlased ei tahtnud end teisitimõtlejatega siduda, sest nad pidasid neid liiga radikaalseteks, kelle vastu julgeolek pidevalt huvi tundis. Dissidendid omakorda kartsid, et KGB võib intelligente liialt kergesti murda. See kartus oli osaliselt ka õigustatud. 40 kirja ühe "isa" Jaan Kaplinski murdmine julgeolekulaste poolt ruineeris paljus ka teiste vastupanu.²

Madissoni väitega saab nõustuda siiski vaid osaliselt. Eesti haritlaskonna võib tinglikult jagada kaheks. Üks osa võttis nõukogude korra vähemalt väliselt omaks, oli okupatsioonirežiimile lojaalne ning teostas end nõukogulike mängureeglite raames, mille juurde kuulus ka kommunistlikku parteisse astumine. Selliste hulka kuulus enamik "40 kirjale" allakirjutanutest. Mõistagi hoidusid need haritlased kontaktidest vastupanuliikujatega, mida kinnitab näiteks tõsiasi, et "40 kirja" initsiaatorid said Jüri Kuke surmast teada surmakuulutuse kaudu ajalehest *Edasi*.³

Ent oli ka teistsuguseid haritlasi. Need püüdsid oma loomingu ja eraelus olla võimalikult sõltumatud ning mitte teha kompromisse okupatsioonivõimuga. Kommunistlikku parteisse astunud kolleegidesse ja tuttavatesse suhtuti parimal juhul kui konformistidesse, halvemal juhul kui reeturitesse. Vabadusvõitlejate suhtes tunti suurt poolehoidu ja püüti neid igati toetada. Samas ei olnud sellised haritlased valmis otseselt liituma vastupanuliikumise ja olid poliitiliselt äärmiselt passiivsed. Isegi sahtlisse kirjutamist või oma loomingu avaldamist omakirjastuslikes väljaannetes või *tamizdat*'is tuli üliharva ette. Erandiks olid siin omakirjastuslikud almanahhid, kuid nendes võeti sõna peamiselt kultuuri-

küsimustes. Pealegi oli almanahhide koostamine valdavalt algajate autorite pärusmaa ja väljakujunenud loomeinimesed avaldasid nendes haruharva oma töid. Neil polnud selleks ka erilist vajadust, sest näiteks mitmetes küsimustes äärmiselt Moskva-meelsed (sisseränne, nn. kakskeelsus, industrialiseerimine jne.) Eesti NSV juhid teostasid teiste liiduvabariikide juhtidega võrreldes üllatavalt paindlikku kultuuripoliitikat, mis andis igale loomeinimesele võimaluse leida endale loominguline nišš ega seadnud peaaegu mitte kedagi meeleheitliku valiku ette. Muidugi tuli ette üksikuid avaldamis- ja esinemiskeelde, kuid need olid ajutise iseloomuga. Vaadeldaval perioodil ei heidetud ka kedagi välja loomeliitudest, välja arvatud muidugi need, kes olid Läände emigreerinud. Sellise suhteliselt leebe kultuuripoliitika tulemuseks oli, et 1980. aastate lõpul riikliku tsensuuri likvideerimise järel leidis vaid mõni üksik kirjanik, kellel oli avaldada sahtliloomingut.

Ilmselt samal põhjusel ei tekkinud Eesti haritlaste esindajaist emigratsiooni nn. kolmandat lainet, nagu näiteks venelastel või ukrainlastel. Vähesed erandid, nagu Neeme Järvi, Arvo Pärt, Rein Rannap, Toivo Kurmet, Vladimir-Georg Karasjov-Orgussaar, Riho Mesilane, Ilmar Taska jt., ei suutnud anda uut hingust stagneerunud pagulasühiskonnale. Kõnekas on tõsiasi, et vaadeldaval perioodil ei rännanud Eestist Läände ühtegi arvestatavat kirjanikku ega ajakirjanikku. Lahkusid peamiselt muusikud ja filmiinimesed.

Nähtavasti oligi ülalkirjeldatud olukord põhjuseks, miks ükski haritlane, kellele sellekohane ettepanek tehti, ei andnud nõusolekut ühinemaks loodava Eesti Helsingi-grupiga. Gruppi ei olnud nõus tulema ka usuaktivistid. Juudid ja sakslased aga eelistasid omi probleeme, mis seonduisid peamiselt emigreerimisega, lahendada Moskvast asuvate organisatsioonide vahendusel.

Sellega jäid Helsingi-grupi loomise katsed soiku. Leiti, et ainult endistest poliitvangidest koosneva Eesti Helsingi-grupi ühiskondlik kandepind oleks jäänud ahtaks.

Sellesarnaste probleemidega olid silmitsi ka lätlased. Neilgi jäi Helsingi-grupp moodustamata.

Erinevalt oma põhjapoolsetest naabritest suudeti Helsingi-grupp moodustada Leedus. Sellal kui Eestis ja Lätis kandsid vastupanuliikumist peamiselt endised poliitvangid, oli Leedu rahvusliku vastupanu toetuspind katoliku kiriku toel tunduvalt laiem. Samuti suudeti seal grupi tegevusse kaasata juudi aktiviste. Kui-

Heiki Ahonen ja Viktor Niitsoo
J. Kuperjanovi haual Tartus Raadi kalmistul
1979. a. suvel.

Jüri Kukk koos abikaasa Silviga
kodus Tartus.

Jüri Kuke nimeta haud
Vologda vanglakalmistul
1981. a. suvel.

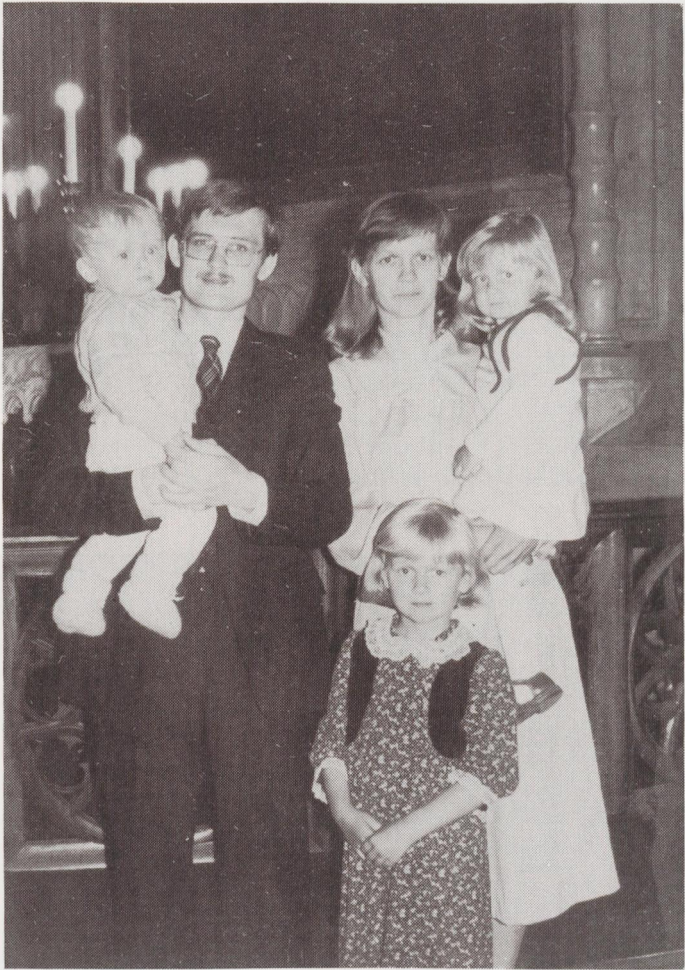
Vologda vanglakalmistu
1981. a. suvel.

Eve Pärnaste (seljaga), Erik Udam, Mati Kiirend ja Rein Arjukese Sinisalu matkakodus 1982. a. juunis.

Arvo Pesti, Erna Tarto (seljaga), Eve Pärnaste ja Lagle Parek (istuvad), Urmas Inno, Enn Tarto ja Karin Inno Sinisalu matkakodus 1982. a. juunis.

Hubert Jakobs perega.

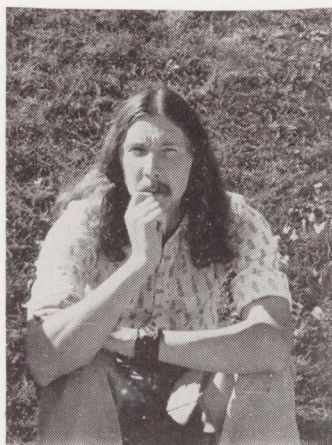

Viktor Niitsoo 1983. a. märtsis pagenduses Burkandja alevikus
Kolõmal kullakaevanduse mäetehnikaremonditsehhi ees,
kus ta töötas lukksepana.

Tiit Madisson
asumisel Kolõmal
Zõrjanka alevis
1986. a. veebruaris.

Tiit Madisson pagenduses Jakuutias
1986. a. veebruaris.

Arvo Pesti

Viktor Niitsoo
Tartus 1980. a. suvel.

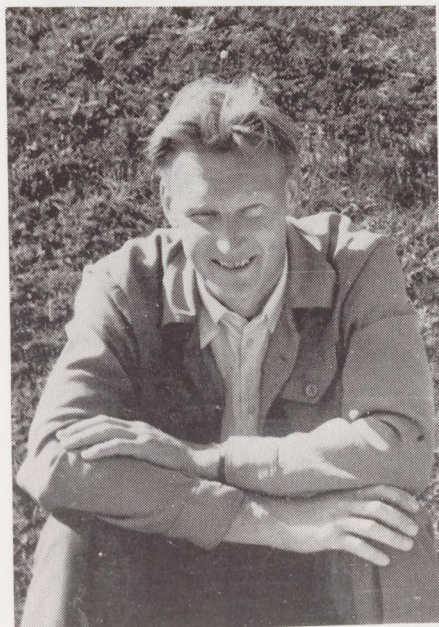

Arvo Pesti (vasakul), Lagle Parek ja Heiki Ahonen
pärast vangistusest vabanemist 1987. a.

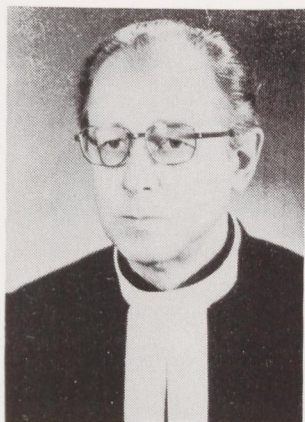

Lagle Parek

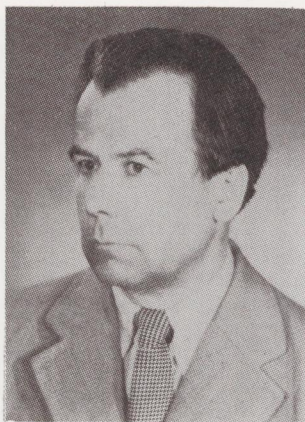
Viktoras Petkus

Veljo Kalep

Harri Mõtsnik

Mart Niklus

Vangistusest naasnud Enn Tarto vastuvõtt Tartu raudteejaamas 1988. a. sügisel.

Viktor Niitsoo, Valdur Raudvassar, Jüri Adams ja Arvo Pesti
Enn Tarto ema Linda Tarto matustel
1988. a. kevadel.

Vello Salum kõnelemas Tartus Raekoja platsil
23. augustil 1988. a.

Vangistusest saabuva Mart Nikluse ja ukrainlase Grigori
Prihhodko vastuvõtt Tartu raudteejaamas
1988. a. suvel (Tõnu Krünvaldi foto).

Vangistusest saabuva Mart Nikluse ja ukrainlase Grigori
Prihhodko vastuvõtt Tartu raudteejaamas
1988. a. suvel (Tõnu Krünvaldi foto).

gi Leedu grupp tegi oma esimesel pressikonverentsil Moskvast 1976. aasta detsembris avalduse, et Helsingi lõppaktile allakirjutanud riigid ei käsitleks Leedut mitte kui Nõukogude Liidu vabariiki, vaid Nõukogude Liidu poolt 15. juunil 1940 okupeeritud territooriumi,⁴ hakkas üsna peatselt rahvuslaste ringkondadest kostma teravat kriitikat grupi tegevuse kohta. Rahvuslastele tundus, et grupp pühendas liiga palju tähelepanu juutide väljarännuga seonduvale, jättes samal ajal unarusse rahvuslike huvide ja katoliku kiriku õiguste kaitse.⁵

1977. aasta kevadel, kui oli lõplikult selge, et Helsingi-gruppi Eestis ei moodustata, aktiviseerus Eesti KGB tegevus. Seni olid tšekistid sekkumata jälginud Helsingi-grupi loomise katseid, seda nähtavasti põhjusel, et Eesti KGB-le oli kõrgemalt poolt antud korraldus infiltreeruda loodavasse gruppi. Kui aga grupi loomise katsed lõpetati, asus repressiivorgan oma kaugeleulatava plaani päästmiseks omal käel Helsingi-gruppi moodustama. Selle kohta on Erik Udam kirjutanud järgmist:

4. aprillil 1977 helistas mulle major Molok ja ütles, et ta tahab minuga rääkida. Me kohtusime kolm korda 4., 11., 14. aprillil vastavalt KGB majandusosakonnas Lai tänav 40, "Palace" hotellis ja erakorteris Lomonosovi t. 5. Jutuajamised kestsid iga kord vähemalt kaks tundi. Major Albert Molok tegi mulle ettepaneku saada suurekaliibriliseks dissidentiks ja organiseerida dissidentide grupp. Organisatsioonilisteks vajadusteks lubas ta mulle raha anda. Summa suuruseks nimetas ta 4. aprillil 200–500 tuhat rubla. 14. aprillil aga 150–200 tuhat rubla. Moloki ettepaneku kohaselt pidid dissidendid välismaa ajakirjanikele oma nimel ja KGB ettekirjutusel andma informatsiooni. Grupi koosseisu oleksin ma võinud ise valida, seda eelnevalt KGB-ga kooskõlastades. Minu väitele, et niisugune pettus tuleb varsti välja ja et ma satun piinlikku olukorda, lubas Molok kindlustada, et mitte keegi ei saaks teada minu koostööst KGB-ga ja et nad võivad mind näilikuse huvides isegi kergelt jälitada. Mina tegin omalt poolt Molokile ettepaneku, et ma organiseerin Helsingi leppimuste täitmist jälgiva grupi koos soomlaste ja teiste Läänemeremaade rahvaste esindajatega ning et selle grupi tegevus oleks avalik. Molok mu ettepanekut heaks ei kiitnud ja ütles, et pole mingit mõtet end soomlastega siduda. Ühendus tulevat võtta ameeriklastega, ütles ta, kuna nendel olevat raha dissidentide jaoks ja seda

raha tuleb neilt välja meelitada. Kui see sul õnnestub, ütles Molok, saad 50% rahast sina ja 50% saab riik. Jutuajamise käigus nimetas Molok mind natsionalistiks ja ütles, et mina ja KGB võime leida aluse koostööle, kuna me mõlemad soovime eesti rahva hüvanguks töötada. . . . Kui ma Moloki ettepaneku tagasi lükkasin, küsis ta, kas ei oskaks ma talle soovitada niisugust inimest, kes ta ettepaneku vastu võtaks. Ma ütlesin, et ei soovita kellelegi niisugust pettust. 14. aprillil me leppisime kokku, et kohtume nädala aja pärast uuesti, kuid KGB minuga enam ühendust ei võtnud.⁶

Millised võisid olla KGB eesmärgid seoses fiktiivse Helsingigrupi loomisega? Esmapilgul tundub, et gruppi moodustades loodeti, et sinna koondub kogu vastupanuliikumise tuumik, mis seejärel oleks arreteeritud kui nõukogudevastane organisatsioon. Samal ajal on teada, et mujal Nõukogude Liidus olid KGB repressioonid Helsingigruppide liikmete suhtes väga valikulised. Tavaliselt arreteeriti 1–2 juhtisikut, mille järel osa liikmeid oli sunnitud vangistamise ohu tõttu emigreerima. Allesjäänud liikmed, peamiselt vanemas eas naised, keskendusid võitlusele arreteeritute vabastamise eest ja nende perekonnaliikmete toetamisele. Ja kuigi Ukrainas arreteeriti kõik sealse Helsingigrupi liikmed, ei ole alust arvata, et niisama toorelt oleks toimunud küllaltki paindliku taktikaga Eesti KGB.

Tundub, et tšekistide tegelikuks sihiks oli kogu Helsingigruppide liikumise kompromiteerimine. Major Moloki plaani õnnestumise korral oleks sobival hetkel avalikustatud Eesti Helsingigrupi moodustamise tegelikud asjaolud. Selline "paljastus" oleks kindlasti pannud kahtluse alla kõigi Nõukogude Liidus tegutsenud Helsingigruppide reputatsiooni. Eesti vastupanuliikumisele oli selles tšekistide planeeritud kõrges mängus ette nähtud etendada Trooja hobuse osa.

1970. aastate lõpul hakkas Eesti, Läti ja Leedu vastupanuliikujate seas idanema mõte senise koostöö institutsionaliseerimisest. Kolme Balti riiki sidus ühine lähiajalugu ja vastupanu okupandile. Ühise vastupanuliikumiste katusorganisatsiooni loomine oleks aidanud koordineerida tegevust, muutnud selle efektiivsemaks ja taotlused kaalukamateks. See ühisorganisatsioon pidi kindlasti olema avalik. Suund võeti vastupanuliikumiste üleballiikumilise organisatsiooni loomisele. Erilist aktiivsust ilmutas siin

leedulane Viktoras Petkus, kes oli ka Leedu Helsingi-grupi liider. Ta käis 1977. aastal korduvalt Eestis ning arutas ühisorganisatsiooni loomise küsimusi endiste poliitvangide Mart Nikluse, Erik Udami, Enn Tarto, Jaan Isotamme, Endel Ratase ja Jüri Pertmaniga.⁷ Mitmeid nõupidamisi peeti Lätis ja Leedus. Augusti lõpuks oli uue organisatsiooni kondikava välja töötatud.

Balti riikide vastupanuliikumiste ühisorganisatsioon *Eesti—Läti—Leedu Rahvusliikumiste Peakomitee* otsustati avalikult välja kuulutada 25. augustil Moskvas välisajakirjanikele korraldataval pressikonverentsil.⁸ Peakomitee väljakuulutamise kohaks valiti Moskva sel põhjusel, et sinna olid akrediteeritud lääneriikide ajakirjanikud, kes sattusid okupeeritud Balti riikidesse haruharva. Pressikonverentsil oli kavas avalikustada peakomitee resolutsioon, mis väljendas organisatsiooni eesmärke ja struktuuri. See Vilniuses 20. augustil 1977 koostatud lakooniline dokument sätestas, et igast Balti riigist valitakse neljaks ja pooleks aastaks peakomitee esimees. Juhul kui peakomitee avalik tegevus osutub repressioonide tõttu võimatuks, nähti ette kanda volitused üle järgmistele pagulasorganisatsioonidele: *Ülemaailmne Eesti Kesknõukogu, Vabade Lätlaste Maailmaliit ja Leedu Vabastamise Peakomitee*.

Organisatsiooniga liitumiseks auliikme staatuses kavatseti teha ettepanek järgmistele isikutele: Edgārs Andersons (USA), Jurgis Baltrušaitis (Prantsusmaa), Pjotr Grigorenko (NSVL), Andres Küng (Rootsi), Czeslaw Milosz (USA), Ernst Öpik (Inglismaa), Arnolds Lūsis (USA), Juri Orlov (NSVL), Olaf Palme (Rootsi) ja Andrei Sahharov (NSVL).⁹

Ulatuslikumat programmi ega organisatsiooni põhikirja ei koostatud. Ühe asjaosalise, Enn Tarto sõnul välditi teadlikult komitee põhidokumentide koostamist. Pikaajalised kogemused põrandaalustes organisatsioonides osalemisel olid näidanud, et enamasti kulus organisatsiooni loomisel lõviosa ajast ja energiast organisatsiooni olemust ja eesmärke tutvustavate dokumentide koostamiseks. Selle tõttu oleks kannatanud praktiline tegevus.¹⁰

KGB-l õnnestus *Eesti—Läti—Leedu Rahvusliikumiste Peakomitee* avalik väljakuulutamine nurjata. 23. augustil 1977. aastal arreteeriti Vilniuses Viktoras Petkus hetkel, kui ta oli astumas Vilniuse—Moskva rongile. 25. augustil peatasid KGB-lased Põlvas Moskva rongile astuva Mart-Olav Nikluse ja konvoeerisid ta Tartusse. Nikluse elukohas Vikerkaare tn. 25 korraldati põhja-

lik läbiotsimine. Eestis, Lätis ja Leedus vallandus läbiotsimiste ja ülekuulamiste laine.¹¹

Kuigi tol ajal tavatsesid võimud igasuguse poliitilise opositsiooni olemasolu Eestis maha vaikida, avaldati 17. jaanuaril 1978 Tartu ajalehes *Edasi* Voldemar Soolepa paskvill pealkirjaga “Intrigaan”, milles Niklusele ja tema sugulastele sai osaks kõige räigem mustamine.¹²

Niklusel õnnestus laimuartikli autor kindlaks teha — selleks osutus ajalehe *Kodumaa* toimetaja asetäitja, endine KGB töötaja Vladimir Raudsepp. Selgus, et artikli käsikiri oli saadetud toimetusest mööda minnes *Edasi* sekretariaati korraldusega avaldada see muutmata kujul 17. jaanuaril.¹³

Kuigi selle kirjatöö eesmärk oli ässitada elanikke Nikluse vastu, ei ole siiani selge, kas järgnev episood oli KGB provokatsioon või kellegi omaalgatuslik tegevus. Nimelt ilmus sama päeva õhtul Nikluse elukohta tundmatu mees, kes ütles end olevat julgeoleku kontrolli, ja nõudis Niklust. Niklust ennast sel ajal kodus ei olnud. Seda kuulnud, haaras tundmatu põuest pika noa ja ähvardas Niklust tappa. Nikluse isal õnnestus pussitaja uksest välja tõugata. Hiljem tunti noakangelane tänaval ära — selleks osutus NLKP liige Nikolai Maksimi p. Raide (elukoht Tartu Kooli tn. 7–9). Tartu siseasjade osakond keeldus Raide vastu kriminaalasja algatamast. Huligaanitseja pääses 25-rublase rahatrahviga, mis oli kuriteo ohtlikkust arvesse võttes sümboolne karistus.¹⁴

10.–13. juulini 1978 toimus Leedu NSV Ülemkohtus kohtuprotsess Viktoras Petkuse üle, keda süüdistati nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas. Viktoras Petkus (s. 1929) vangistati esimest korda 1947. aastal kuulumise eest Leedu katoliku noorteorganisatsiooni *Ateitis* (Tulevik) ja karistati 10-aastase vabandusekaotusega. Vabanes 1953. aastal Stalini surmale järgnenud amnestiaga. 1954. aastal asus Vilniuse ülikoolis õppima leedu keelt ja kirjandust, kuid varsti heideti poliitilise tegevuse pärast sealt välja. Uuesti arreteriti 1957. aastal ja juulis 1958 mõisteti Leedu NSV Ülemkohtu poolt nõukogudevastase kirjanduse levitamise eest kaheksaks aastaks vangilaagrisse. Sealt vabanes Petkus detsembris 1965.¹⁵

See kohtulavastus oli arveteõiendamine katse eest luua eestlaste, lätlaste ja leedulaste rahvusliikumisi ühendav organisatsioon. Eestlastest olid tunnistajatena välja kutsutud Mart Niklus, Erik

Udam ja Enn Tarto, lätlastest Ints Cālitis, Jūris Ziemelis ja Ivars Žukovskis, kes olid samuti peakomitee liikmed.¹⁶

Igaüks neist oleks võinud olla Petkuse kõrval süüpingis, kuid üksnes tema arreteerimisest oli küllalt, et halvata peakomitee teiste liikmete tegevus. Nähtavasti oli KGB-l peakomitee moodustamise käigust nii hea ülevaade, et tšekistid võisid julgelt oodata kuni komitee väljakuulutamiseni, et vahetult enne seda komitee siiski purustada. Samuti oli KGB-le täpselt teada, kes oli peakomitee loomise eestvedaja.

Viktoras Petkus mõisteti Leedu NSV Ülemkohtu poolt 10 aastaks erirežiimiga vangilaagrisse koos sellele järgneva 5 aastaks asumisele saatmisega. Karistuse kolm esimest aastat tuli ära kanda kinnises vanglas.¹⁷

ÜHEMEHEAVALDUSTEST KOLLEKTIIVSETE MÄRGUKIRJADENI

Helsingi-grupi moodustamise nurjumise ja *Eesti—Läti—Leedu Rahvusliikumiste Peakomitee* purustamise järel loobusid Eesti ja Läti vastupanuliikujad organisatsioonide loomise katsetest. Jällegi oli erandiks Leedu, kus 22. novembril 1978 moodustati viie katoliku preestri algatusel *Usklike Õiguste Kaitse Katolik Komitee*.¹

Eesti vastupanuliikumine pühendus inim- ja rahvusõiguste rikkumise juhtumite väljaselgitamisele, dokumenteerimisele ja avalikustamisele. Informatsiooni levitamiseks kasutati Nõukogude Liitu akrediteeritud välisajakirjanike abi. Nende vahendusel saadeti teavet pagulasorganisatsioonidele, kes omakorda informeerisid maailma avalikkust olukorrast Eestis.

Seejuures polnud vähetähtis, et 1976. aastal oli kirjastus "Eesti Raamat" avaldanud õigusteaduste professori Abner Uustali raamatu *Ühinenud Rahvaste Organisatsioon*, mille lisades oli ära trükitud muu hulgas ka ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon, rahvusvaheline pakt kodaniku- ja poliitiliste õiguste kohta, rahvusvaheline pakt majanduslike, sotsiaalsete ja kultuurialaste õiguste kohta, koloniaalmaadele ja -rahvastele iseseisvuse andmise deklaratsioon jm. dokumendid. Tänu sellele oli inimõiguslastel oma läkitustes võimalus viidata ametlikule üllitisele.

1978. aastal asutati Stockholmis Ants Kippari (1912–1986) eestvedamisel *Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus* (EVVA). EVVA seadis endale eesmärgiks nõuda Nõukogude Liidu vangilaagrites ja vaimuhaiglates kinnipeetavate eesti poliitvangide vabastamist, toetada majanduslikult nende perekonnaliikmeid ja juhtida maailma avalikkuse tähelepanu inimõiguste rikkumistele okupeeritud kodumaal. Koostati poliitvangide nimekirju, peeti kontakte vabadusvõitlejatega Eestis, teavitati Lääne infoagentuure olukorrast Eestis. Eesti poliitvangide ja nende perekondade heaks hakkas tegutsema 115 toimkonda, hooldusgruppi ja hooldajat Austraalias, Belgias, Hollandis, Inglismaal, Kanaadas, Prantsusmaal, Rootsis, Saksamaal, Šveitsis ja USA-s. Kaksikümmend adaptatsioonigruppi töötas Eesti poliitvangide vabastamise nimel *Amnesty International*'i juures. Väliseestlased suutsid võitlusse kaasata ka oma asukohamaade elanikke. Eesti poliitvangide hooldamise lülitus paarkümmend austraallast, üle kümne ameeriklase ning üle kahekümne norralase, rootslase, soomlase ja taanlase. Eesti poliitvangide kaitseaktsioonide raames esitati Helsingi konverentsi järelkonverentsidele Madridis, Belgradis ja Stockholmis memorandumeid koos poliitvangide küsimust selgitava materjaliga. Inimõiguste küsimustega tegelevatele organisatsioonidele ja Lääne teabeagentuuridele vahendati informatsiooni vastupanuliikujate läbiotsimistest, ülekuulamistest, arreteerimistest ja poliitilistest kohtuprotsessidest.²

EVVA oli esimene pagulasorganisatsioon, kes otsis ja leidis kontakti Eesti avaliku vastupanuliikumisega. Seni oli enamik pagulasorganisatsioone hoidunud kontaktidest kodumaaga. Nad vältsid ka Eesti küllastamist, pidades seda okupatsioonivõimu tunnustamiseks. Toomas Hendrik Ilves on seda olukorda almanahhis *Põrp!* iseloomustanud järgmiselt:

Selle põlvkonna nooremate väliseestlaste hulgas hoomame uut tendentsi, mis on omamoodi seotud ka Eestis toimunuga: Eesti küllastamine, tagasivaadates eesti kultuurile väga kasulik tegur, mis tollal aga tekitas suurt lõhet väliseestlaste seas — lõhet, mis alles nüüd on paranemas. Need, kes hakkasid 60. aastail Eestit küllastama, sattusid vastuollu nendega — üldiselt vanemate pagulastega — kes pidasid küllastamist nõukogude võimu tunnustamiseks. Vastuolud tõukasid mõningaid tolleaegseid noori pahempoolsusse, tekitasid teatud irdumist

paguluses elavaist kultuurikujudest ning ka teatud naiivsust, vahest koguni pimedust eesti olude suhtes, eriti Riikliku Julgeoleku Komiteele alluva VEKSA suhtes.³

Loomulikult hoidusid KGB filiaalina tegutsenud *Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühingu* (VEKSA) vahendusel Eestit külastanud pagulased igasugustest kontaktidest vastupanuliikujatega. EVVA oli esimene pagulasorganisatsioon, kes suutis luua tegusad koostöösidemed paguluses ja okupeeritud kodumaal tegutsenud vabadusvõitlejate vahel.

1978. aastal hakkas vastupanuliikumine välja andma põrandalust kroonikat *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis* (Lisandused). Kogud trükiti kirjutusmasinal õhukesele paberile ja köideti kiirköitja kaante vahele. *Lisandusi* paljundati peamiselt fotografeerimise teel. Kogudes trükiti ära kõik tähtsamad avaldused, memorandumid ja apellatsioonid, kirjeldati poliitilisi kohtuprotsesse, anti teavet inim- ja rahvusõiguste rikkumistest Eestis jne. Sisult erinesid *Lisandused* dissidentide poolt Moskvas väljaantavast *Jooksvate sündmuste kroonikast* selle poolest, et faktide ja sündmuste kiretute kirjelduste kõrval avaldati kogudes mitmesuguseid poleemilisi artikleid Eesti ajaloost, samuti olukorrast naaberriikides Lätis ja Leedus ning Ida-Euroopas, esmajoones Poolas.

Lisandustele tegi kaastööd peaaegu kogu tolleaegse vastupanuliikumise tuumik. Esimese kogu toimetas Jüri Adams, tema loobumise järel võttis teatepulga üle Viktor Niitsoo, kes pani kokku kogud II–IX. Niitsoo vangistamise järel toimetas kogud X–XVII Arvo Pesti. Pärast Lagle Pareki, Heiki Ahoneni ja Arvo Pesti aresteerimist tekkis *Lisanduste* väljaandmisel pikem vaheaeg. Kogud XVIII–XXV, mida toimetas Mati Kiirend, trükiti ainult ühes eksemplaris ja saadeti kohe Läände, ilma et neid oleks Eestis levitatud.

Tehniliste vahendite nappuse ja konspiratsiooni tõttu oli kogude väljaandmine seotud suurte raskustega. Samal põhjusel oli ka levik Eestis üsna väike. Ometi suudeti tagada väljaandmise regulaarsus ja iga nelja kuu tagant ilmunud kogu uus väljaanne oli oodatud sündmus nii vastupanuliikumise kui ka rahvuslikult ja demokraatlikult meelestatud haritlaskonna seas.

Lisandusi püüti toimetada Läände lootuses, et need seal õhukesele paberile ümbertrükituna taskuformaadis kogudena Eestis-

se tagasi toimetatakse. See oleks suurendanud kogude levikut nii Kodu- kui ka Välis-Eestis. Samuti loodeti, et raadiojaamad *Ameerika Häääl* ja *Vaba Euroopa* loeksid ette kogudes sisalduvad olulisemad materjalid või vähemalt refereeriksid oma saadetes nende sisu. Paraku jõudsid *Lisanduste* kogud EVVA vahendusel trüki alles 1984. aastal. Aastail 1984–1988 trükiti Stockholmis ära kõik Eestis välja antud kogud. Kahjuks olid need paksul kriitpaberil ja suureformaadilised pehmekeanelised köited, mille lehed kippusid pärast esimeste lugejate käest läbi käimist liimist lahti tulema. Seetõttu olid need tollaegsetes Eesti oludes levitamiseks vähesobilikud. Ka oli kogudes sisalduv materjal trüki andmise ajaks jõudnud vananeda. Kas oli siin tegemist rahaliste või korraldamisraskustega, jääb siin vastamata. Samuti ei suutnud EVVA korraldada *Lisanduste* väljaandmist ingliskeelses tõlkes.

Ameerika Hääle ja *Vaba Euroopa* eestikeelsete saadete toimetused ei ilmutanud samuti mingit huvi Eesti vastupanuliikumise kroonika vastu.

Vastupanuliikumise üks tähtsamaid tegevusvaldkondi oli okupatsioonivõimude poolt keelatud kirjanduse paljundamine ja levitamine. Tallinnas, Tartus ja mujal Eestis tegutses pörandaaluseid lugemisringe, kus liikus iseseisvuse ajal või paguluses välja antud kirjandust, vene või mõnes muus keeles *samizdat*'i ja *tamizdat*'i väljaandeid, masinakirjas või fotokoopiatena paljundatud omakirjastuslikke materjale. Jaan Isotamme, Jüri Adamsi ja Enn Tarto ühistööna koostati "Omakirjastuse kasutaja meelepea", milles anti juhtnööre, kuidas vältida kirjanduse sattumist KGB kätte.⁴

Selleks et õpetada inimesi säilitama oma väärikust kokkupuudetes KGB-ga, koostas Tõnn Sarv juhendi "Kuidas käituda ülekuulamisel".⁵ Selle aluseks oli võetud Jessenin-Volpini kirjutis "Juriidiline meelepea neile, kel seisab ees ülekuulamine", ning see selgitas, kuidas saab seadust rikkumata jätta vastamata KGB-lastele küsimustele nii ametlikel kui ka mitteametlikel ülekuulamistel.

1977. aastal oli Eestis vaid kaks isikut, kes söandasid inimõiguste küsimuses avalikult välja astuda. Tartu Võõrkeelte Kursuste õpetajat Mart-Olav Niklust (s. 1934) oli 1959. aasta jaanuaris ENSV Ülemkohus karistanud kümneaastase vangistusega koos sellele järgneva kolmeks aastaks asumisele saatmisega (vt. ptk. 1). 1961. aastal hakkas Eesti NSV-s kehtima uus kriminaalkoodeks. Selle järgi sai Nikluse sooritatud süüteo maksimaal-

se karistuse pikkuseks olla seitse aastat. Pikaajalise võitluse tulemusena saavutas Niklus oma kohtuasja uuesti läbivaatamise. Tema karistust vähendatigi seitsme aastani. Niklus vabanes, olles viibinud vangilaagris ligi kaheksa aastat.⁶

Niklus säilitas sidemed kunagiste vangikaaslastega. Need külastasid teda Tartus ja ta ise sõitis neid suviti vaatama Riiga, Vilniusse ja Kiievisse.

1976. aastal lõppes kümme aastat kestnud suhteliselt rahulik periood Nikluse elus. 30. septembril 1976 ta arreteeriti süüdistatuna Tartu prokuratuuri uurijale Vavrenjukile vastuhakkamises. Tegelikult seisnes vastuhakk selles, et Niklus protesteeris oma kodus läbi viidud ebaseadusliku läbiotsimise vastu.⁷

Patarei vangla eeluurimiskambris alustas Niklus näljastreiki ja kaks kuud hiljem olid võimud sunnitud ta vabastama.⁸

Arvukate pöördumiste hulgas, mida Niklus mitmesugustele ametiisikutele ja -asutustele saatis, väärib erilist tähelepanu avalik kiri professor Jüri Saarmale. 1977. aastal oli Honolulu rahvusvaheline psühhiaatriaalne kongress, kus mõisteti resoluutselt hukka Nõukogude Liidus praktiseeritav psühhiaatria kuritarvitamine repressiivmeetmena poliitiliste erimeelsete vastu. Kongressist võttis Nõukogude delegatsiooni koosseisus osa ka TRÜ professor Jüri Saarma. Honolulu tagasi jõudnud, asus Saarma ajalehtedes ja raadioesinemistes õigustama nõukogude psühhiaatriat. Selle peale saatis Niklus professor Saarmale avaliku kirja, milles, toetudes isiklikele kogemustele, tõestas veenvalt, kuidas režiimikriitikuid psühhiaatria abil represseeritakse. Hiljem inkrimineeriti seda kirja Niklusele kui laimu Nõukogude riikliku ja ühiskondliku korra suhtes.⁹

Teine isik, kes sel ajal riskis oma poliitilisi vaateid avalikult demonstreerida, oli samuti endine poliitvang, Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse elektriinsener Erik Udam. 1978. aasta algul avaldati Nõukogude Liidus USA Kommunistliku Partei publikatsioon, mis kandis pealkirja *Položenije v oblasti prav tšeloveka v SŠA* (Olukord inimõiguste alal USA-s), autoriteks USA KP peasekretär Gus Hall ja Henry Winston. Selles väideti, et 1940. aastal valis Eesti, Läti ja Leedu elanikkonna enamus demokraatlikul teel oma valitsused, mis esinesid palvega võtta need riigid võrdsete vabariikidena Nõukogude Liidu koosseisu. Udam saatis Gus Halli-

le avaliku kirja, milles kirjeldas Eesti jt. Balti riikide Nõukogude Liitu liidendamise tegelikke asjaolusid.¹⁰

Kollektiivse avaliku kirjani jõudis Eesti vastupanuliikumine alles 23. augustil 1979. aastal, mil 45 eestlast, lätlast ja leedulast saatsid avaliku kirja NSV Liidu, Saksamaa LV ja Saksa DV valitsusele, Atlandi hartale allakirjutanud riikide valitsustele ning ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile (vt. *Lisa 4*). Kirja saatmine oli ajastatud stalinliku Nõukogude Liidu ja hitlerliku Saksamaa vahelise mittekallaletungilepingu (Molotovi—Ribbentropi pakt) 40. aastapäevale. Läkitusel kutsuti üles asjaosaliste riikide õigusjärglasi Nõukogude Liitu ja kahte Saksamaad avalikustama pakti salajast lisaprotokolli mõjusfääridest Ida-Euroopas, tunnistama see kehtetuks pakti allakirjutamise hetkest alates ja likvideerima pakti tagajärjed.¹¹

Eestlastest kirjutasid sellele läkitusele alla endised poliitvandid Mart Niklus, Endel Ratas, Enn Tarto ja Erik Udam.

45 eestlase, lätlase ja leedulase kiri, mis laiemale avalikkusele sai tuntuks “Balti apelli” nime all, osutas Eestis, Lätis ja Leedus kehtiva režiimi kõige tundlikumale kohale — selle ebaseaduslikkusele. Asjaolu, et tegemist oli avaliku kirjaga, mille taga seisis konkreetset isikud, avaldas suurt mõju ka maailma avalikkusele. Balti apelli otsese tulemusena võttis Euroopa Parlament Otto von Habsburgi algatusel 13. jaanuaril 1983 98 poolt- ja 6 vastuhääle ning 8 erapooletuga vastu resolutsiooni, milles mõisteti hukka Balti riikide okupeerimine Nõukogude Liidu poolt ning nõuti nende iseseisvuse taastamist.¹²

Balti apellil oli suur vastukaja ka okupeeritud Eestis. Selle mõjul liitusid vastupanuliikumisega mitmed rahvuslikult mõtlevad isikud, nagu Jüri Kukk, Veljo Kalep, Tiit Madisson jt. Viimane organiseeris Saaremaal Balti apelli levitamiseks organisatsiooni *Balti Apelli Levitamise Komitee* (BALK). BALK-i liikmed paljundasid ja levitasid raadiojaama *Ameerika Hääle* saatest lindistatud Balti apelli teksti.¹³

Balti apellile jägnesid mitmed avalikud kirjad. Olulisemad neist koostati ja allkirjastati koos lätlaste ja leedulastega.

17. jaanuaril 1980. aastal saatsid kolme Balti riigi vastupanuliikujad avaliku kirja NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele, ÜRO peasekretärile ja Afganistani rahvale (vt. *Lisa 5*). Kirjas protesteeriti Nõukogude vägede Afganistani sissetungimise

vastu ja nõuti Nõukogude väekontingendi viivitamatut ja tingimusteta väljaviimist Afganistanist. Sealjuures rõhutati Afganistani sündmuste analoogiat 1940. aasta sündmustega Balti riikides. Neljale eestlasele, kes olid alla kirjutanud Balti apellile, oli lisanud Tartu teadlane Jüri Kukk.

1980. aasta Moskva olümpiamängude purjeregati läbiviimise kavandamine okupeeritud Eesti pealinnas Tallinnas tõi Eesti maailma spordihuviliste tähelepanu keskpunkti. 28. jaanuaril 1980 saadeti Rahvusvahelisele Olümpiakomiteele (ROK) ning USA, Kanada, Suurbritannia ja teiste Balti riikide NSV Liitu inkorporeerimist mittetunnustavate riikide olümpiakomiteedele eestlaste, lätlaste ja leedulaste kollektiivne avaldus, milles juhiti tähelepanu nõukogude süsteemi inimvaenulikkusele ja anneksioonipoliitikale, mida Nõukogude Liit on teostanud Baltimaades (vt. *Lisa 6*). Avalduses kutsuti ROK-i ja rahvuslikke olümpiakomiteesid boikoteerima Moskva olümpiamänge, mis teenivad diktatuurirežiimi propagandistlikke eesmärgi.

11. septembril 1980 saadeti Poola sõltumatu ametiühingukondise *Solidaarsus* liidri Lech Walesale kahekümne eestlase ja leedulase avalik kiri, milles õnnitleti teda ja kogu poola rahvast, kes on alustanud demokraatlikke reforme (vt. *Lisa 8*).

10. oktoobril 1981 saadeti Nõukogude Liidu, Islandi, Norra, Taani, Rootsi ja Soome valitsusjuhtidele eestlaste, lätlaste ja leedulaste avalik kiri Põhja-Euroopa tuumavaba tsooni rajamise küsimuses. Selles juhiti tähelepanu vajadusele täiendada Põhja-Euroopa tuumavaba tsooni Läänemere ja Balti riikidega.¹⁴

1. oktoobril 1982 läkitati kolmeteistkümne eestlase poolt avalik kiri Soome Vabariigi kodanikele (vt. *Lisa 9*). Kirjas käsitleti Tallinna Uussadama ehitusega kaasnevat muutusi Tallinna demograafilises situatsioonis. Prognoositi võõrtöajõu massilist sisetoomist Nõukogude Liidust, mille tagajärjel eestlased jääksid oma pealinnas tuntavasse vähemusse. Avaldati lootust, et Soome ei abista Nõukogude Liitu Eesti rahvuslikke huvisid ohustava suursadama väljaehitusel.

Kollektiivsetest avalikest kirjadest sai käsitletaval perioodil Eesti rahvusliku vastupanuliikumise peamine võitlusvahend. Järgjulgult suurenes kirjadele allakirjutanute hulk, ulatudes kuni 19 isikuni. Eestlaste kõrval oli allakirjutanute seas ka Eestis elavaid muulasi, nagu Boriss Gasparov, Irina Paperno jt.

Siinkohal on vajalik korrigeerida *40 kirja loo* autorite seisukohta, nagu oleks 40 haritlase avalik kiri ENSV-st ajalehtedele *Pravda*, *Rahva Hää* ja *Sovetskaja Estonia* loonud taas avaliku kollektiivse protestikirja pretsedendi. Samas väideti, et allakirjutatud terroriseerimine võimaldas edaspidi hästi seletada, miks teistele teravatele pöördumistele enam nimesid alla ei pandud.¹⁵

Jääb arusaamatuks, kas *40 kirja loo* autorid on sihilikult püüdnud maha vaikida vastupanuliikujate koostatud avalikke kollektiivseid protestikirju või on lihtsalt tegemist lähiajaloo puuduliku tundmisega. Nähtavasti ei olnud raamatu autorid isegi 1990. aasta algul, mil raamat trükkis anti, midagi kuulnud Balti apellist ja teistest avalikest kirjadest, mis olid koostatud vastupanuliikujate poolt aastail 1980–1984.

Kollektiivsete avalike kirjade läkitamine katkes mõneks ajaks seoses Lagle Pareki, Heiki Ahoneni, Arvo Pesti ja Enn Tarto areteerimisega 1983. aastal. Kuid juba 24. detsembril 1984 läkitati ÜRO peasekretärile ja tuumarelvide omavate riikide valitsustele “Avalik kiri tuumarelvade likvideerimise küsimuses” (vt. *Lisa 10*), millele seitsme eestlase kõrval oli alla kirjutanud vangistatud läti vastupanuliikuja Ints Cālitise abikaasa Ināra Serdāne. Läkituses kutsuti tuumarelvide omavaid riike neid likvideerima, tooma ära teiste riikide territooriumidelt kõik väeüksused, välja arvatud ÜRO rahukaitseüksused, tagama kõikjal opositsioonile tegevusvabadus koos opositsioonilise ajakirjanduse tegutsemise õigusega, amnesteerima kõik poliitvangid, likvideerima kunstlikud kitsendused Ida ja Lääne vahel, lõpetama raadiosaadete segamine, tagama emigreerimis- ja turismivabadus, samuti ajakirjanduse ja kirjanduse levitamise vabadus riigipiiridest sõltumata. Arenenud riike kutsuti üles piirama relvade müüki arengumaadele.

Paraku jäi see ka vastupanuliikujate viimaseks avalikuks kollektiivkirjaks sel perioodil.

POLIITILISED KOHTUPROTSESSID

California ülikooli professor Rein Taagepera on Jüri Kuke saatust käsitlevas raamatus võrrelnud vastupanuliikujaid vene ruleti mängijatega. Selles mängus asetatakse revolvi trumliasse ainult üks padrun, lastakse trumlil keerelda juhuslikku asendisse, pannakse püstolitoru vastu pead ja vajutatakse päästikule. Tõenäosus

on suur, et midagi ei juhtu. Siis võib uuesti proovida, kuni enam eluga ei pääse.¹

Sellise kujundiga on väliseestlasest politoloog üritanud kujutada vastupanuliikujaid surmapõlglike märtrikrooni ihaldajatena. Ookeani taha asi ehk niiviisi paistiski, eriti kui arvesse võtta, et vastupanuliikumise kandva jõu moodustasid poliitilise tegevuse eest varem vangilaagrites viibinud Mart Niklus, Erik Udam, Enn Tarto ja Endel Ratas. Tegelikult olid nad tavalised eesti mehed, lihtsalt keskmisest eestlasest natuke ausamad, suurema õiglustundega, tundlikumad oma rahva kannatuste suhtes ning julgemad rääkima, kui kõik teised vaikisid. Nad pidasid oma rahva saatust olulisemaks isiklikust heaolust ja turvalisusest.

Vale on ka Jüri Kuke juhtumi näite varal Eesti avalike vastupanuliikujate ühte ritta asetamine IRA aktivisti Bobby Sandsi või Aafrika Rahvuskongressi sissi Steve Bikoga.² Terrorismi eest vanglakaristust kandnud Sands hukkus nagu Jüri Kukki nälgjastreigi tagajärjel, ent midagi muud nende tegevusmeetodites ühist polnud. Niisamuti on Lõuna-Aafrika politseinike poolt surnuks pekstud Bikoga. Ka tema organisatsioon võitles oma eesmärkide eest vägivaldsete vahenditega ja ega Bikogi olnud patsifistlikke meetodeid propageeriv erand. Kui soovitakse otsida analoogiaid, võiks Jüri Kuke ja tema kaaslaste võitlust pigem võrrelda Mahatma Gandhi juhitud vägivaldatu vabadusvõitlusega.

Niisamuti on meelevaldne vastupanuliikujaid iseloomustada kui vene ruletti harrastavaid fanaatikuid. Vastupanuliikujad püüdsid igati vältida äärmuslikke väljaastumisi, mis oleksid andnud võimudele ettekäände repressioonideks. Tähelepanelikult jälgiti ja analüüsiti repressiivorganite aktsioone režiimikriitikute vastu mujal Nõukogude Liidus ja püüti naabrite kogemusi arvesse võttes korrigeerida oma tegevust. Balansseerides poliitilise tegevuse lubatu-keelatu nähtamatul piiril, püüti omapoolse survega võimudele neid piire avardada.

Loomulikult tuli arvestada kõikvõimalike repressioonidega. Igähte võidi igal ajal arreteerida. Selleks oldi valmis, ehkki vangilaagrisse sattumine ei olnud kellelegi eesmärk omaette. Anti enesele selgelt aru, mille peale oldi välja mindud ja millised võivad olla tagajärjed. Ette rutates olgu märgitud, et mitte ühelgi käsitletaval perioodil peetud kohtuprotsessil avalike vastupanuliikujate üle ei õnnestunud KGB-l sundida vangistatud vabadusvõitlejaid reetma kaaslasi, lahti ütlema vaadetest ja kahetsema tehtut. Kahet-

susväärseks erandiks oli vaid Urvaste kirikuõpetaja Harri Mõtsnik, kes tegutses omal käel ja kellel puudusid sidemed vastupanuliikujatega.

KGB taktikat teisitimõtlejate vastu iseloomustas sel perioodil küllaltki vähene repressioonide hulk ja ulatuslik ennetustegevus. See seisnes kogu ühiskondliku elu totaalses allutamises KGB kontrollile, kõikjale ulatuvas tsensuuris, režiimi silmis ebalojaalsete isikute väljaselgitamises jne. Mustadesse nimekirjadesse sattunud isikud suruti ühiskondliku paaria seisundisse. Nende pärisosaks jäeti kõige ebatasuvamad ja ebaprestiižikamad ametid, nagu katlakütja, öövaht, kojamees, metsavaht jne. Võimude silmis ebasoosingusse sattunud isik ei võinud unistadagi neist vähestest nõukogulikest privileegidest nagu välisreis, sõiduauto ostu luba, korteritingimuste parandamine, rääkimata ametikõrgendusest või oma loomingu avaldamisest. Niisugused KGB meetodid avaldasid eriti tõhusat toimet eesti haritlaskonnale, kes parimal juhul looritas ühiskonnakriitika peitesõnadesse või jäi poliitiliselt täiesti passiivseks. 40 haritlase kiri oli erand, mis jäi eesti haritlaste ain-saks avalikuks etteasteks poliitika vallas.

Tabavalt on seda repressioonipoliitikat iseloomustanud Tiit Madisson:

Ainult kõige kangekaelsemate ja murdumatute jaoks, kelle puhul tavalised mõjutusvahendid ei toimunud, olid Gulagi laagrid oma kartsakongide ja stolõpinitega.³

Üks põhjus, miks repressiivorganid püüdsid vältida avalikke repressioone teisitimõtlejate vastu, oli maailma avalikkuse teravdatud huvi inimõigustealase olukorra vastu Nõukogude Liidus. Teated arreteerimistest, läbiotsimistest ja ülekuulamistest jõudsid Lääne ajakirjanduse veergudele ning kahjustasid Nõukogude Liidu mainet ka Euroopa riikide kommunistlike parteide silmis. Iseäranis ebamugavalt tundsid võimud end siis, kui nad represserimiseks olid sunnitud rikkuma omaenese seadusi. Seda silmas pidades püüdsid Eesti vastupanuliikumises osalejad piinliku täpsusega täita kehtivaid seadusi, et mitte anda okupatsioonivõimudele ettekäänat repressioonideks. Omakirjastuslike materjalide valmistamisel, paljundamisel ja levitamisel peeti rangelt kinni konspiratsioonireeglitest. Pealtkuulamise ohu tõttu peeti tähtsamad nõupidamised vabas õhus või ruumides, kus võis olla kindel, et nende pealtkuulamine on tehniliselt võimatu. Samal põh-

jusel välditi olulise informatsiooni edastamist telefoni teel. Seejärest ei olnudki käsitletaval perioodil ühtegi tõsist sissekukumist omakirjastusliku materjali valmistamisel, paljundamisel ja levitamisel. Avastada ei suudetud ka vastupanuliikumise arhiivi. KGB-l luhtusid kõik katsed peatada *Lisanduste* väljaandmist. Pareki, Ahoneni ja Pesti kohtutoimikust nähtub, et *Lisandusi* oli trükitud kümnel erineval kirjutusmasinal. Ometi ei suutnud KGB arvukatele läbiotsimistele vaatamata ühtegi neist kirjutusmasinaist leida.⁴

Aastail 1981–1985 toimus Eestis kuus kohtuprotsessi avalike vastupanuliikujate üle, kus nõukogudevastase tegevuse eest mõisteti vangilaagrisse ja asumisele üheksa isikut. (Veel mõistis 19. märtsil 1985 ENSV Ülemkohus (eesistuja M. Lõiv, rahvakaasistujad R. Tomingas ja R. Kanarbik, riiklik süüdistaja K. Luiga) ENSV KrK § 68 lg. 1 alusel tallinlasele Jan Kõrbile (s. 1955) neli aastat vabadusekaotust ühes sellele järgneva asumisele saatmisega neljaks aastaks. Kõrb tunnistati süüdi selles, et ta aastail 1982–1983 saatis Jüri Linale Stockholmi grupiviisilises vägistamises süüdi mõistetud Raimond Rosenfeldti süüasja materjale, mille tagajärjel Lina saavutas Rosenfeldti lülitamise EVVA poliitvangide nimekirja. Peale selle levitas Kõrb Lina raamatut *Õised päevad*, Juhan Talve artiklit “Venestuspoliitika eile ja täna”, artikleid Välis-Eesti ajakirjandusest jm. materjale.)⁵

5.–8. jaanuarini 1981 toimus ENSV Ülemkohtus kohtuprotsess Mart-Olav Nikluse ja Jüri Kuke (s. 1940) üle (eesistuja Asta Tooming, rahvakaasistujad Kangust ja Luhar, riiklik süüdistaja Siim Kirsipuu). Niklust süüdistati selles, et ta oli valmistanud ja levitanud järgmisi väidetavalt nõukogudevastase sisuga kirjutisi: “Avaldus vangistusest vabanemise puhul kõigile hea tahtega inimestele”, “Avalik kiri Tartu Riikliku Ülikooli rektorile”, “Elulookirjeldus”, “Aruanded”, “Prof. Jüri Saarma”, “Kohtuprotsess Vilniuses eestlase pilguga”, “Rahupooldamise eest jällegi poolteist aastat vangistust”, “Vilnius ja vilniuslased dissidendi pilguga”, “Inimesed olge valvsad”, mis olid avaldatud nõukogudevastastes illegaalsetes väljaannetes. Samuti oli ta hoidnud levitamise eesmärgil Andres Küngi raamatut *Eesti kui näide*, 45 isiku pöördumist NSV Liidu, Saksa FV, Atlandi harta riikide valitsuste, Saksa DV ja ÜRO peasekretäri poole, tekste pealkirjaga “Mõningaid sündmusi NSV Liidu ajaloo 1937–1939”, Antanas Terleckase kirjutist “Veel kord juutidest ja leedulastest”. Veel pandi Nikluse-

le süüks, et ta oli korraldanud 1979. aasta sügisel oma elukohas Tartus, Vikerkaare tn. 25 radiojaama *Ameerika Hääli* saatete kollektiivset kuulamist. Niklus end süüdi ei tunnistanud. Talle kui varem samalaadse süüte eest karistatud isikule mõisteti ENSV KrK § 68 lg. 2 alusel kümme aastat erirežiimiga vangilaagrit ühes sellele järgneva viieks aastaks asumisele saatmisega. Samuti tunnistati Niklus eriti ohtlikuks retsidivistiks.⁶

Jüri Kukele pandi süüks tema väidetavalt Nõukogude riikliku ja ühiskondlikku korda teadvalt laimavaid ja valesid sisaldavaid avaldusi NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile ja seda, et ta oli 1980. aasta jaanuaris andnud Moskvast välismaa ajakirjanikele üle venekeelsed Nõukogude tegelikkust laimava sisuga tekstid: “Avalik kiri NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile, ÜRO peasekretärile ja Afganistani rahvale” ning “Avaldus Rahvusvahelisele Olümpiakomiteele, USA, Kanada jt. maade Rahvuslikele Olümpiakomiteedele”. Peale selle oli Kukk koostanud ja levitanud halvustavaid, teadvalt valet sisaldavaid NSV Liidu partei- ja riigivalitsusorganitele 1979. aastal adresseeritud dokumente, avaldades neid illegaalses väljaandes. Kukk mõisteti ENSV KrK § 1941 alusel kaheks aastaks üldrežiimiga vangilaagrisse.⁷

Jüri Kuke saatus kujunes traagiliseks. Pikaajalisest näljastreigist tingitud kurnatuse tõttu katkes tema elutee 27. märtsil 1981 Vologda vanglas. Ametlikuks surma põhjuseks toodi mao laiendumine, sellest tingitud südamepuudulikkus ja kopsuturse. 30. märtsil 1981 toimus matus. Eestist olid koos Jüri Kuke abikaasa Silvi Kukega Vologdasse sõitnud Lagle Parek, Enn Tarto, Arvo Pesti, Rünno Vissak ja Eve Pärnaste. Jüri Kukk maeti nimetusse hauda, mille laudadest kokkuklopsitud tähis kandis numbrit 23781. Kõledat hauda ehtisid kodumaalt toodud leinalintidega pärg ja lilled.⁸

Kodumaa mulda ümbermatmiseks avanes võimalus alles pärast ENSV Ülemkohtu Presiidiumi otsust 13. detsembril 1988, millega Jüri Kuke kriminaalasi lõpetati “süü tõendamatuses tõttu” ja Kukk rehabiliteeriti postuumselt. Alles seejärel said sugulased ja sõbrad hakata taotlema Kuke põrnu ümbermatmist kodumaa mulda. Tsinkkirst säilmetega saabus Eestisse 19. novembril 1989 ja 25. novembril pärast jumalateenistust Kursi kirikus maeti Jüri Kukk Kursi kalmistule.⁹

16. ja 17. märtsil 1981 toimus ENSV Ülemkohtus kohtuprotsess Pärnu KEK-i ehitusinseneri Veljo Kalepi (s. 1934) üle. Kalep arreteeriti 20. oktoobril 1980 üheaegselt kaaslinlase Tiit Madisso-

niga. Sama kriminaalasjaga seoses arreteeriti 4. detsembril 1980 ka tartlane Viktor Niitsoo. Eeluurimisel ei suutnud KGB Kalepi, Madissoni ja Niitsoo vahelisi “kuritegelikke sidemeid” tõestada ja nii peeti kohtuprotsessid nende üle eraldi.

Kalepit süüdistati nõukogude korda laimavate ja halvustavate seitsme emigreerimisavalduse ja kirjutise “Põhiseadus ja kutsealade keeld” koostamises ning nende saatmises mitmesugustele riigi- ja valitsusasutustele, samuti väidetavalt nõukogudevastaste plakatite ülespanemises oma töölauale. Kalep võttis kohtuistungil omaks emigreerimisavaldused ja plakatite valmistamise, kuid eitas nende dokumentide koostamisel nõukogude võimu õhnestamise ja nõrgendamise tahtlikkust.

Ülemkohus (eesistuja V. Merka, riiklik süüdistaja Leedu) mõistis Kalepi ENSV KrK § 68 lg. 1 alusel neljaks aastaks range režiimiga vangilaagrisse.¹⁰

23. ja 24. aprillil 1981 toimus ENSV Ülemkohtus kohtuprotsess Kultuurimälestiste RPI vanemtehniku ja tartlase Viktor Niitsoo (s. 1952) üle, keda süüdistati selles, et ta

[---] 16. aprillil 1980 Tartus Noortemaja “Sõprus” kohvikus korraldatud õhtul levitas osavõtjate hulgas laimavaid väljamõeldisi Nõukogude riigi ja ühiskonna kohta, kutsus üles vägivaldale kommunistide suhtes ja nõukogude võimu kukutamisele ning kodanliku korra kehtestamisele Eestis.

Niitsoo 22. oktoobril oma töökohas [---] levitas telefonikõnes teiste isikute juuresolekul väljamõeldud ja moonutatud andmeid ühiskonnavastaste väljaastumiste toimumise kohta Tartu linnas. Peale selle Niitsoo hoidis levitamise eesmärgil Tartus oma töökohas masinkirjas kirjutisi “Suur mäng Afganistanis” ja “Nõuanne Läänele ülima ohu tunnil” ning kahte magnetofonilinti Rootsi raadio ja Münchenis asuva raadiojaama “Vabadus” eestikeelsete saadete lindistusi 1980. aastast, milledes sisalduvad nõukogude riiklikku ja ühiskondlikku korda halvustavad laimavad väljamõeldised.¹¹

Niitsoo end nõukogudevastases tegevuses süüdi ei tunnistanud. Põhisüüdistuseks kujunenud noortemajas *Sõprus* 16. aprillil toimunud intsident Niitsoo ja TRÜ komsomolijuhtide Madis Kallioni, Mart Raigi, Valev Plato ja Andres Eesmaa ning noortemaja *Sõprus* direktori Riho Illaku vahel oli KGB-le sobiv ettekääne Niitsoo arreteerimiseks. Seda kinnitab ka asjaolu, et Niitsoo ar-

reteriti alles 4. detsembril 1980, s.o. peaaegu kolmveerand aastat pärast vahejuhtumit. Niitsoo repressioonide tegelikku põhjust (omakirjastusliku kirjanduse levitamine, *Lisanduste* toimetamine jm. tegevus) kohus tõestada ei suutnud.

Ülemkohus (eesistuja Asta Tooming, rahvakaasistujad Lauter ja Luhtonen, riiklik süüdistaja Adolf Kessler) mõistis Niitsoo kaheks aastaks range režiimiga vangilaagrisse ühes sellele järgneva kaheks aastaks asumisele saatmisega.¹²

14. ja 15. mail 1981 toimus ENSV Ülemkohtus kohtuprotsess Pärnu ERV ehitus-remonditöölise Tiit Madissoni (s. 1950) üle, keda süüdistati selles, et

[---] 1980. a. alguses Madisson kirjutas 80 lehel oma elukohas käsitsi ümber illegaalse, nõukogude tegelikkust laimavate kirjutiste kogumiku "Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis" V kogu 1. ja 2. vihiku ning VI kogu 1. 2. ja 3. vihiku. Sama aasta aprillikuus saatis posti teel V kogu 2. vihiku, mis kannab alapealkirja "Täna 40 aastat tagasi" Viljandi elanikule Hugo Leevolile, kellele hilisemal kokkusaamisel seletas, et saatis kirjutise tutvumiseks ning teistele isikutele näitamiseks. 1980. a. maikuu algul käis Madisson Viljandis, kus andis eelnimetatud kirjutiste kogumiku Laine Zirki kätte kirjutusmasinal paljundamiseks.

Lisaks sellele pandi Madissonile süüks mitme avaliku kirja, nagu "Läkitus eesti rahvale", "Lisa Rahufondile", "Protest", kirjutise "Päevi Tiit Madissoni elust" koostamist ja levitamist.¹³

Ülemkohus (eesistuja Heino Tammisto, riiklik süüdistaja Siim Kirsipuu) mõistis Tiit Madissoni neljaks aastaks range režiimiga vangilaagrisse ühes sellele järgneva kaheks aastaks asumisele saatmisega.¹⁴

Uus repressioonidelaine puhkes 1983. aastal. 5. märtsil areteeriti Tartus Kultuurimälestiste RPI vanemtehnik Lagle Parek (s. 1941), 13. aprillil Tallinna Tuletõrjeühingu korstnapühkija Heiki Ahonen (s. 1956) ja Tartu Tuletõrjeühingu pottsepp Arvo Pesti (s. 1956). 13. septembril vahistati endine poliitvang, tartlane Enn Tarto.¹⁵

13.–16. detsembrini 1983 toimus ENSV Ülemkohtus (eesistuja Asta Tooming, rahvakaasistujad A. Käpa ja I. Kangust, riiklik

süüdistaja Siim Kirsipuu) kohtuprotsess Pareki, Ahoneni ja Pesti üle.

Parekit süüdistati selles,

[---] et tema nõukogude võimu õõnestamise ja nõrgendamise eesmärgil, olles kuritegelikus ühenduses Rootsis asuva nõukogudevastase emigrantliku organisatsiooniga, nr. "Eesti vangistatud vabadusvõitlejate abistamiskeskusega" ja selle peamehe A. Kippariga ning saades sellelt organisatsioonilt materiaalselt toetust koos A. Pesti ja H. Ahoneniga ning teistega, paljundas ja levitas illegaalselt väljaantavat nõukogude riiklikku ja ühiskondlikku korda halvustavaid laimavaid väljamõeldisi sisaldavat kogumikku nimetusega "Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis".

Lisaks sellele süüdistati Parekit selles, et ta:

— 1980–1981. a. koos Pesti ja Ahoneniga ning teiste isikutega osales laimavate kirjutiste — 11. sept. 1980. a. "Solidaarsust" ülistava kirja ja 10. okt. 1981. a. nn. "Avaliku kirja NSV Liidu, Islandi, Norra jt. valitsusjuhtidele Põhja-Euroopas tuumava-ba tsooni loomise küsimuses" — koostamises, millised paigutati illegaalse kogumiku "Lisandusi. . ." nr. 9 ja nr. 14;

— 1980. a. sügisel andis Tartus U. Nagelile andmed ja teigi ülesandeks koostada laimava sisuga kirjutis "Koolinoorte väljaastumised Eestis 1980. a. oktoobris", mis paigutati illegaalsesse kogumikku "Lisandusi. . ." nr. 14;

— 1980. a. andis Tartus U. Nagelile paljundamiseks fotokopeerimise teel illegaalse kogumiku "Lisandusi. . ." nr. 11 ja sai need tagasi mõne aja pärast;

— 1981. a. kevadel andis Tartus U. Nagelile paljundamiseks laimava sisuga trükise, A. Afterhanovi "... jõud ja jõuetus" [Tegemist on tuntud sovetoloogi Abdurahman Avtorhanovi teosega *Sila i bessilije Brežneva* (Brežnevi jõud ja jõuetus). Nähtavasti tundsid ENSV Ülemkohtu liikmed NLKP KK peasekretäri Leonid Iljitš Brežnevi vastu nii suurt aukartust, et ei söandanud kohtuotsuses ära märkida tema nime, mida kõnealuse teose pealkiri seostas jõu ja jõuetusega. — V. N.] ning sai temalt need materjalid hiljem tagasi;

— 1981. a. veebruaris-märtsis andis Tartus U. Nagelile illegaalse kogumiku "Lisandusi. . ." ühe väljaande (nr. 8 või 9)

USA ajakirjaniku D. Willise kaudu välismaale A. Kipparile toimetamiseks;

— 1981. a. mais L. Parek koos U. Nageliga kohtus Moskvas Rootsi ajakirjaniku H. Nilssoniga, andis viimasele üle illegaalse kogumiku “Lisandusi. . .” ühe väljaande (nr. 10 või 11) välismaale A. Kipparile kättetoimetamiseks;

— 1982. kevadel andis Tartus U. Nagelile illegaalse kogumiku “Lisandusi. . .” väljaande nr. 14 käsikirja paljundamiseks ja sai paljundatud eksemplariid tagasi;

— 1982. a. märtsis andis L. Parek Tartus U. Nagelile illegaalse kogumiku “Lisandusi. . .” nr. 14 kolm eksemplari koos enda, Pesti, Ahoneni jt. elulookirjeldustega omakäelise kirjaga A. Kippari jaoks toimetamiseks Eva Ahoneni kaudu välismaale. Viimase käes olnud materjalid aga avastati 1982. a. novembris kod. J. Lahesalu tööruumis;

— 1981. a. sügisel andis L. Parek Tartus U. Nageli kätte illegaalse kogumiku “Lisandusi. . .” ja kirjutise “Koolinoorte väljaastumised Eestis 1980. a. oktoobris” ning korraldas H. Ahoneni ja U. Nageli sõidu Moskvasse kohtumiseks Rootsi ajakirjaniku M. Dixeliusega, kellele nad andsid need materjalid A. Kipparile kättetoimetamiseks;

— 1982. a. algul andis L. Parek Tartus U. Nagelile illegaalse kogumiku “Lisandusi. . .” nr. 1–13 sisukokkuvõtte selle toimetamiseks Leningradi;

— 1982. a. sügisel osales L. Parek väljamõeldud nn. eesti vastupanuliikumise nimel laimava kirjutise “Eesti rahvuslaste avaliku kirja India Vabariigi peaministrile pr. I. Gandhile” koostamises; koos A. Pesti ja H. Ahoneniga osales laimavate kirjutiste 1. okt. 1982. a. “Avaliku kirja Soome Vabariigi kodanikele” ja “Kirja maailma avalikkusele” koostamises, milles L. Parek alla kirjutas ja need paigutati illegaalsesse kogumikku “Lisandusi. . .”, väljaandesse nr. 16 1982. a. ning korraldas nende kirjutiste välismaale saatmise koos illegaalse kogumiku “Lisandusi. . .” nr. 2, 7, 13, 15 ja 17;

— 1979–1980. a. koos A. Pesti ja H. Ahoneni jt. osales kirjutiste “Protest” organisatsioonile “Amnesty International” jt. 3. veebr. 1980. a., avaliku kirja organisatsioonile “Amnesty International” jt. 1980. a., kirja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile ja avalduse NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile

8. nov. 1979. a. laimava sisuga tekstide koostamises, mis paigutati illegaalsesse kogumikku "Lisandusi..." nr. 5, 6, 7, 8. Peale selle L. Parek hoidis oma elukohas Tartus, Tähe 82–7 levitamise eesmärgil ühiskonda laimava sisuga tekste "Võitluse tee" ja "Punane hüdra".¹⁶

Arvo Pestit ja Heiki Ahoneni süüdistati lisaks Parekiga koostöös sooritatud süütegudele veel "laimavate kirjutiste valmistamises ja levitamises NSV Liidu territooriumil ja välismaal" (peaaegu kõik levitamise ja valmistamise episoodid leidsid tõestamist, nagu ka Pareki puhul, Urmas Nageli kaudu — V. N.), nõukogudevastase sisuga kirjutiste hoidmises levitamise eesmärgil ja veel järgmistes kuritegudes.

Arvo Pesti:

— 1981. a. sügisel andis Tartus A. Pesti U. Nagelile tutvumiseks nn. "Nõukogude Liidu demokraatliku rahvarinde memorandumid" ja sai samal ajal U. Nagelilt kolm tuhat (3000) rubla nn. "Solženitsõni fondist" nõukogudevastase tegevuse eest karistatud isikute toetamiseks;

— 1981. a. võttis osa illegaalse kogumiku "Lisandusi..." nr. 13 valmistamisest ja sinna "Poola mudeli ajaloo õppetunnid" ja "Rünno Vissaku lugu" ettevalmistamisest;

[---]

Peale selle hoidis A. Pesti oma elukohas Tartus, Riia mnt. 110–2 levitamise eesmärgil mitmesuguseid nõukogudevastase sisuga kirjutisi ja neist fotokoopiaid üldpealkirjaga "Dokumentide Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Balti riikide kaasaegse olukorra kohta", sealhulgas A. Kippari kirjutist "Balti riigid Nõukogude haardes" jt., mis sisaldavad üleskutseid nõukogude võimu likvideerimiseks Eestis ja tema eraldamiseks NSV Liidu koosseisust;

— kassettmagnetofonilinti raadiojaama "Vabadus" 26. aprilli 1982. a. saate salvestusega nõukogudevastase propaganda eest karistatud A. Juškevitši elust ja tegevusest;

— kogumikku "Lisandusi..." nr. 16; fotokoopiaid laimavatest trükistest: V. Tšalidze "Inimõigused ja Nõukogude Liit", A. Solženitsõn "Lenin Zürichis", H. Moskovit "Metapoliitika", "Kristlus, ateism ja kaasaeg".¹⁷

H. Ahonen:

— 1980. a. novembris koostas ise halvustavasisulise kirjutise ülekuulamisest 13. nov. 1980. a. V. Kalepi ja T. Madissoni kriminaalasjas ja selle kirjutise sõnasõnaline tekst on paigutatud illegaalse kogumiku "Lisandusi. . ." nr. 9;

— 1981. a. novembris kokkuleppel L. Pareki ja koos U. Nageliga kohtus Moskvas Rootsi ajakirjaniku M. Dixeliusega, kellele andis edasitoimetamiseks A. Kippari kätte illegaalse kogumiku "Lisandusi. . ." ühe väljaande ja artikli kirjutisest "Koolinoorte väljaastumised 1980. a. oktoobris". Samal ajal sai H. Ahonen Moskvas 3000 rubla nn. "Solženitsõni fondist" nõukogudevastase tegevuse eest süüdi mõistetud isikute toetamiseks.¹⁸

Parek, Ahonen ja Pesti end süüdi ei tunnistanud. Ülemkohus karistas Lagle Parekit ENSV KrK § 68 lg. 1 alusel kuueaastase vabadusekaotusega range režiimiga vangilaagris koos sellele järgneva kolmeks aastaks asumisele saatmisega. Heiki Ahoneni ja Arvo Pestit karistati sama paragrahvi alusel viieaastase vabadusekaotusega range režiimiga vangilaagris koos sellele järgneva kaheks aastaks asumisele saatmisega.¹⁹

Lagle Parek kuulus nende vähem kui tosina naise hulka, kes Nõukogude Liidus 1980. aastatel mõisteti nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda süüdistusel vangilaagrisse.²⁰

Vahetult enne Pareki, Ahoneni ja Pesti kohtuprotsessi tegi KGB nõukogudevastase tegevuse eest ametliku hoiatuse järgmistele isikutele:

— 7. detsembril KGB töötajate Kozlovi, Otsa ja Hektori poolt tartlastele Karin ja Urmas Innole mitmetele kollektiivsetele kirjadele allakirjutamise eest, võimaldades sellega nende ärakasutamist Lääne infoteenistuste poolt nõukogudevastase propaganda tegemiseks, samuti ebasiira käitumise pärast, kuna Innod keeldusid Pareki, Ahoneni ja Pesti vastu tunnistusi andmast;

— 7. detsembril Paide rajooni KGB ülema Urbi ja sama rajooni prokuröri Persidski poolt Rein Arjukesele natsionalistlikust koosolekust osavõtu eest Simisalu matkakodus ning kahele avalikule kirjale allakirjutamise eest;

— 8. detsembril KGB töötajate Taluri ja Kozlovi poolt Lagle Pareki abikaasale Lembit Rästale aastail 1980–1983 välismaiste

vaenulike raadiosaadete kuulamise, tõlkimise ja levitamise eest, millega aitas kaasa abikaasa kuritegelikule tegevusele ning tekitas sellega suurt kahju Nõukogude Liidu riiklikele huvidele ja julgeolekule. Abikaasa asja eeluurimisel käitus Rästa ebaseiiralt ja keeldus tunnistusi andmast;

— 8. detsembril KGB töötajate Taluri ja Kozlovi poolt Ülle Einastole nõukogudevastastest tegevusest osavõtu eest ja ebaseiiraste tunnistuste andmisel Pareki, Ahoneni ja Pesti süüasjas;

— 8. detsembril KGB töötajate Kruusmaa ja Lartsevi poolt Eve Pärnastele kollektiivsetele kirjadele allakirjutamise eest ning nõukogudevastaste materjalide hoidmise ja paljundamise eest;

— 10. detsembril KGB töötajate Pääsukese ja Kallase poolt Erik Udamile kahe avaliku kirja koostamise ja allakirjutamise eest;

— 12. detsembril KGB töötaja Dogadko poolt Mati Kiirendile Mart Nikluse kaitseks ja Jüri Kuke surma puhul kollektiivsetele kirjadele allakirjutamise eest ning soosiva suhtumise eest Pareki, Ahoneni ja Pesti isikusse ning nende nõukogudevastasesse tegevusse;

— 12. detsembril KGB töötajate Kruusmaa ja Milderi poolt Eva Ahonenile ja Ilse Heinsalule avalikele kirjadele allakirjutamise eest;

— 24. detsembril (varem ei suutnud KGB Ratast üles leida) KGB töötaja Markovi poolt Endel Ratasele avalikele kirjadele allakirjutamise eest ja nõukogudevastase sisuga telefonikõnede pidamise eest.²¹

18.–19. aprillini 1984 toimus ENSV Ülemkohtus (eesistuja Lõiv, rahvakaasistujad Käpa ja Kleppenbergr, riiklik süüdistaja Kessler) kohtuprotsess Enn Tarto üle. Tartot süüdistati nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas aastail 1962–1983. Kogumikus *Lisandusi* nr. 19 avaldatud Tarto kohtuprotsessi ülevaate kohaselt seisnes süü kokkuvõttes järgnevas:

— tema rahvuslikus ja nõukogudevastases meelsuses, mis vaadeldaval perioodil pole põrmugi muutunud;

— selle meelsuse varjamatus avaldamises teistele, millega ta tõmbas ja ässitas ka teisi nõukogudevastasele kuritegevusele; see kuritegevus seisnes allkirjade andmisel igasugustele avaldustele ja protestidele; nende avalduste sattumises-paigutamises illegaalsesse väljaannetesse;

— igasuguse tendentsliku informatsiooni kogumises ja avalikustamise püüetes, konspiratiivses tegevuses, mis sellega kaasnes;

— sidemete pidamises väliseestlastega ja eriti Ants Kippariga;

— informatsiooni sattumises välismaale ja sealt materiaalse toetuse saamises.²²

Nagu tema kaaslased, ei tunnistanud ka Tarto end talle esitatud süüdistustes süüdi. Ülemkohus mõistis Enn Tarto ENSV KrK § 68 lg. 2 alusel kümneks aastaks erirežiimiga vangilaagrisse koos sellele järgneva viieks aastaks asumisele saatmisega. Nii nagu Niklus, tunnistati ka Tarto eriti ohtlikuks retsidivistiks.²³

Kõikidel kohtuprotsessidel, mis toimusid KGB dirigeerimisel, rikuti kehtivaid seadusi. Nii näiteks olid Nikluse ja Kuke kohtuprotsessile tunnistajatena välja kutsutud Tartu telefonikaugejaama töötajad Maie Tomera, Mare Lõbu ja Tatjana Matvijenko, kes avaldasid kohtus, et Niklus ja Kukk olevat pidanud nõukogudevastase sisuga telefonikõnesid välismaale.²⁴ Viktor Niitsoo kohtuprotsessil kasutas kohus, tõestamaks, et Niitsoo hoidis oma töökojas nõukogudevastaseid materjale levitamise eesmärgil, väga originaalset argumenti: et tema töölaua sahtel ei olnud lukustatav, oli sinna juurdepääs ka kõrvalistel isikutel, kes võisid nende nõukogudevastaste materjalidega tutvuda (!).

Et neil kohtuprotsessidel tõepoolest tegeldi valgustkartvate asjadega, kinnitab see, et avalikele kohtuistungitele lubati vaid süüaluste lähemaid sugulasi. Ülejäänud kohad kohtusaalis täideti vanemas eas umbkeelsete isikutega, kellest võis oletada, et tegemist on pensionipõlve pidavate KGB veteranidega. Kõik poliitilised kohtuprotsessid viidi läbi ENSV Ülemkohtu kabinetis nr. 74, mis asus kohtuhoone IV korrusel. Tavaliselt puudus teadetetahvil informatsioon selliste kohtuprotsesside toimumise kohta. Protsessidele kogunenud kohtualuste sõpradel takistas KGB pääsu kohtusaali ettekäändel, et seal ei ole vabu kohti. Kaaslastel õnnestus vaid mõne silmapilgu jooksul näha kohtualuseid, kui neid konvoeriti läbi miilitsa ja KGB spaleeri.²⁵

Torkab silma, et võrreldes 1981. aasta kohtuprotsessidega oli aastatel 1983–1984 peetud kohtuprotsessidel leidnud aset teatud evolutsioon süüdistuse kriteeriumide osas. Nii näiteks ei süüdistatud Niklust, Kukke, Niitsood, Kalepit ja Madissoni allkirja andmises kollektiivsetele avalikele kirjadele. Kaks-kolm aastat hil-

nüüd aga oli propagandistidele tehtud ülesandeks anda vaenulikele ilmingutele vääriline vastulöök. Tuntud sovetoloog Peter Reddaway on seda vastupropagandat iseloomustanud kui võimude eesmärki esile kutsuda elanikkonnapoolset dissidentide vihkamist ja heidutada dissidentide võimalikke toetajaid, et ära hoida teiste samalaadset tegevust.²⁸

Tähistamaks Enn Tarto arreteerimise aastapäeva ilmus ajalehes *Edasi* 12. ja 13. septembril 1984 *Jaak Kalju* pikem kirjutis pealkirjaga “Paradoksides puntras”, mis oli kirjutatud täpselt Reddaway kirjeldatud reeglite järgi. Selles följetonilaadses suletöös püüti Enn Tartot, Lagle Parekit, Arvo Pestit ja Heiki Ahone ni kujutada suurushullustuse käes vaevlevate hädavarestena, kes iga hinna eest püüavad välja paista ja kuulsaks saada. Tavalisel teel tunnustust saavutada ei luba neid puudulik haridus ja kasinad võimed. Et aga kuidagi silma paista, üritatakse nõukogude tegelikkust laimates pakkuda oma teeneid reaktsioonilistele pagulasringkondadele, eelkõige Stockholmis asuvale Ants Kippari juhitalvate *Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskusele*. Seda tehakse Läänest saadetud pakkides sisalduva kohvi ja hilpude eest. Nendele heidikutele vastandati Nõukogude armees aega teeninud endine TRÜ ajalooüliõpilane Urmas Nagel, kes oma süüst kodumaa ees oli KGB abiga aru saanud.²⁹

Sama nime all kirjutanud isik oli seda teemat käsitletud ka veidi varem *Edasis* ilmunud artiklis “Omas kodus võõras”.³⁰

Mõni aeg hiljem tuli avalikuks salapärase sulesepa tegelik nimi. 1991. aasta augustis Tartu KGB hoone ülevõtmisel leiti muude materjalide seas ka ülalmainitud kahe kirjatöö mustandid. Ei puudunud ka autori nimi, kelleks osutus toona vastselt *Edasi* peatoimetajaks ülendatud noor Tartu ajakirjanik Mart Kadastik.³¹

Enn Tarto vangistamine tähendas Eesti vastupanuliikumise avaliku perioodi lõppu. Vabadusse jäänud kaaslased peatasid aktiivse tegevuse. Lakkas avalike kirjade ja avalduste läkitamine (1984. aasta detsembris läkitatud avalik kiri tuumarelva keelustamise kohta jäi üksikuks väljatuseks). Tähelepanu keskendus vangistatud kaaslaste ja nende perekonnaliikmete toetamisele. Samuti katkes *Lisanduste* väljaandmine. Vabadusse jäänud kaaslased ei riskinud välja anda juba toimetatud *Lisanduste* XVIII kogu.³² (Mõne aja pärast kogumiku väljaandmine jätkus, kuid järgmised numbrid suunati valmimise järel kohe Läände, ilma et neid oleks Eestis levitatud.)

Vastupanuliikumise liidrite arreteerimise kõrval oli avaliku võitluse raugemise põhjuseks ka järjest karmistuv sisepoliitiline olukord. 1982. aasta 10. novembril surnud NLKP KK peasekretäri Leonid Brežnevi mantlipärija, KGB endise ülema Juri Andropovi otsesel initsiatiivil võeti vastu mitu kriminaalkoodeksi muudatust, mis andsid repressiivorganeile veelgi vabamad käed režiimikriitikute tagakiusamiseks. 1984. aastal muudeti nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda paragrahvi (ENSV KrK § 68). Enam ei olnud karistatav üksnes nõukogudevastase kirjanduse valmistamine, paljundamine ja levitamine, vaid ka nõukogudevastase süüga heliplaatide ja -lintide, videosalvestuste, fotode ja joonistuste valmistamine, paljundamine ja levitamine. Teine oluline muudatus oli sama paragrahvi teise lõike lisandus, mille järgi mõisteti endise 7 aasta asemel 10 aastat vabadusekaotust isikule, kes oli saanud abi ja toetust välismaistelt organisatsioonidelt ja üksikisikutelt või isikuil, kes tegutsesid nende organisatsioonide heaks. See muudatus võimaldas määrata maksimaalse karistuse esmakordselt nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda eest kohtu alla antud isikule, kes oli saanud paki oma Läänes elavatel sugulastelt.

Kõige drastilisem aga oli kriminaalkoodeksi parandus (ENSV Krk § 177³), mis võimaldas vangilaagri administratsiooni äranägemisel mõista 2–4 aastat vabadusekaotust neile süüdimõistetuile, “kes rikkusid süstemaatiliselt parandusliku töö asutuse sisekorra reegleid ega asunud paranemise teele”. Selle paragrahvi abil võis KGB tegelikult lõpmatuseni pidada vangistuses neid režiimikriitikuid, keda ei õnnestunud murda või emigreerima sundida.³³

Vastupanuliikumine siiski ei lakanud, vaid läks sügavale põrandale alla. Endiselt koguti informatsiooni inim- ja rahvusõiguste rikkumise kohta Eestis ja teavitati EVVA vahendusel sellest maailma avalikkust. Jätkus kirjanduse levitamine ja lugemisringide tegevus. Ometi oli üks etapp Eesti vastupanuliikumise ajaloos lõppenud. Hirvepargi miitinguni, mis oli üldrahvaliku vabadusliikumise alguse tähiseks, jäi ligi neli aastat.

*

Nii nagu põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide liikmed, jäid ka avalikud vabadusvõitlejad eesti rahva valdavale enamikule tundmatuks. Okupatsioonivõimud tegid kõik, et maha vaikida mistahes opositsiooni olemasolu Eestis. Kui see ei õnnestunud, püüti ajakirjanduses avaldatud laimuartiklites kujutada vastupanuliikujaid end võltskuulsuse ja välismaa hilpude eest Lääne luureagentuuride teenistusse müünud äbarikena. Et vastupanuliikumises osalenute seas ei olnud üldrahvalikult tuntud isikuid, oli nende avalikel kirjadel Eestis tunduvalt kitsam levik ja väiksem mõju kui näiteks “40 kirjal”, millele olid alla kirjutanud enamasti tuntud kultuuritegelased. Seetõttu pole alust arvata, et vastupanuliikumise aktsioonid oleksid vaadeldaval perioodil oluliselt mõjutanud Eesti sisepoliitilist arengut. Ent Eestist Läände jõudnud kollektiivsed avalikud kirjad ja memorandumid juhtisid maailma avalikkuse tähelepanu kolme okupeeritud Balti riigi olukorrale ning andsid tunnistust eestlaste, lätlaste ja leedulaste kustumatutest vabaduspüüdlustest. Nende läkituste mõjul muutus maailma avalikkuse hoiak seni unustuse hõlmas viibinud Balti riikide suhtes. Üha valjemaks muutus nende ühiskondlike organisatsioonide hääl, kes nõudsid inimõiguste rikkumise lõpetamist Balti riikides ning sammude astumist Eesti, Läti ja Leedu iseseisvuse taastamiseks. Euroopa Parlament võttis Nõukogude Liidu okupatsiooni tauniva ja Balti riikide iseseisvust nõudva resolutsiooni vastu eelkõige avalike vastupanuliikujate koostatud *Balti apelli* mõjul. 1984. aastal kuulutas president Reagan 14. juuni — päev, mil 1941. aastal viidi okupeeritud Balti riikides läbi suurküüditamine — Balti vabaduspäevaks.

Eesti vastupanuliikujad ütlesid avalikult välja juba 1970. aastatel, et Eesti riiklik iseseisvus tuleb taastada õigusliku järjepidevuse alusel. Veel 1988. aastal tundusid need seisukohad liiga radikaalsetena; toona leidis veel küllaldaselt liidulepingu ja kodakondsuse nullvariandi pooldajaid. Ometi pääsesid laulva revolutsiooni aegses taasiseseisvumise protsessis võidule just vastupanuliikumise poolt esimesena avalikult välja öeldud ja Eesti Kongressi poolt laiadesse rahvahulkadesse viidud põhimõtted, millel rajaneb Eesti põhiseaduslik kord ja taastatud riiklus.

1980. aastatel vangistatud avalikest vastupanuliikujaid kandis oma karistuse täies ulatuses ära vaid Viktor Niitsoo ja Tiit Madisson. Ülejäänud eestlastest poliitvangid vabanesid ennetähtaeg-

selt. Veljo Kalep vabanes 1984. aasta kevadel ligi kaheksa kuud pärast armuandmispalve kirjutamist. Harri Mõtsnikku vangilaagrisse ei saadetud. Tema vabanes otse Patarei vanglast pärast armuandmispalvet ja avalikku patukahetsust ajakirjanduses.

NLKP peasekretäri Mihhail Gorbatšovi algatatud poliitvangide vabastamise kampaania tulemusena vabanesid ennetähtaegselt Arvo Pesti (1986. aasta lõpul), Lagle Parek, Heiki Ahonen ja Jan Kõrb (1987. aasta algul).

Mart Nikluse ja Enn Tarto vabastamisega võimud ei kiirus-tanud. 1. juulil 1988 algas *ERSP Tartu Algatuse* ja *MRP-AEG* liikmete initsiatiivil Eesti NSV Ülemkohtu hoone piketeerimine. Nõuti Nikluse ja Tarto viivitamatut ning tingimusteta vabastamist. Piketi tulemusena vabanes Niklus juba 8. juulil 1988, ent Tarto viibis veel pikka aega vangistuses. Piketeerimine jätkus kuni 1988. aasta sügiseni, mil Tarto viimaks vabastati ja Eestisse tagasi jõudis.

Vabanenud poliitvangidest emigreerisid Mõtsnik Rootsi ja Kalep Kanadasse. Teised jäid kodumaale ja jätkasid võitlust Eestis. 23. augustil 1987, Molotovi—Ribbentropi pakti 48. aastapäeval, korraldas endiste poliitvangide eestvedamisel moodustatud *Molotovi—Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp* (MRP-AEG) ajaloolise Hirvepargi meelevalduse, mis sai Eesti taasiseseisvumise nimel toimunud üldrahvaliku vabadusliikumise avasignaaliks. Samade inimeste eestvõttel asutati 20. augustil 1988 Piliistveres *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei* (ERSP), mis oli esimene avalikult tegutsev poliitiline erakond nii okupeeritud Eestis kui ka kogu impeeriumis. Avalikud vastupanuliikujad tegutsesid aktiivselt kodanike komiteede liikumises ning olid kandvad jõud Eesti Kongressi ja Eesti Komitee tegevuses. Põhiseaduse Assambleel võeti põhiseaduse aluseks Jüri Adamsi eelnõu. I Riigikogu koosseisu osutused valituks endised vastupanuliikujad Jüri Adams, Rein Arjukese, Tunne Kelam, Viktor Niitsoo, Mart Niklus ja Enn Tarto. ERSP juht Lagle Parek kandideeris 1992. aasta presidendivalimistel, hiljem sai temast Mart Laari valitsuse sise-minister. Jüri Adams oli Andres Tarandi valitsuse justiitsminister. II Riigikogu koosseisu osutused valituks vaid Jüri Adams, Tunne Kelam ja Enn Tarto.

VIITED

VASTUPANULIIKUMINE AASTAIL 1955–1962

1. Laar, Mart. *Metsavennad*. Tallinn, 1993. Lk. 183.
2. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 361. L. 80, 91–92.
3. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 393. L. 27.
4. Samas. — L. 72–73.
5. ERA PA, F. 129. S. 18 443. Kd. 1. L. 6, 34.
6. Samas. — L. 72.
7. Samas. — L. 72.
8. Samas. — L. 72.
9. Samas. — L. 72.
10. Samas. — L. 233–235.
11. ERA PA, F. 130. S. 12 641. Kd. 1. L. 4–6.
12. Samas. — L. 101–111.
13. Samas. — L. 32.
14. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 361. L. 8.
15. ERA PA, F. 129. S. 22 855. Kd. 1. L. 4.
16. Samas. — L. 48.
17. ERA PA, F. 130. S. 12 986. Kd. 1. L. 177.
18. ERA PA, F. 130. S. 6926. Kd. 1. L. 10, 123.
19. Samas. — Kd. 3. L. 255–257.
20. Samas. — L. 291–292, 294–295.
21. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 393. L. 80–81.
22. ERA PA, F. 129. S. 26 746. Kd. 1. L. 7, 52, 86.
23. Samas. — L. 55–58.

KOTKAD

1. Uiibo, Taivo. Rindel ja tagalas. — *Vikerkaar*, nr. 5/1991. Lk. 65.
2. Samas. — Lk. 65.
3. Samas. — Lk. 66.
4. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 360. L. 101.
5. ERA PA, F. 129. S. 22 854. Kd. 1. L. 34.
6. Samas. — L. 12.
7. Samas. — L. 158–159.
8. Samas. — L. 167.
9. Samas. — L. 167.
10. Uiibo, *op. cit.* 1991. Lk. 66.
11. ERA PA, F. 129. S. 22 859. Kd. 1. L. 3.
12. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 360. L. 40.
13. Samas. — L. 40–43.
14. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 361. L. 27.
15. ERA PA, F. 129. S. 22 859. Kd. 1. L. 55.
16. ERA PA, F. 129. S. 22 859. Kd. 1. L. 227–241.
17. Uiibo, *op. cit.* 1991. Lk. 73.
18. Samas. — Lk. 74.
19. Samas. — Lk. 75.

EESTI VABARIIGI
NOORTE PARTISANIDE PÕRANDAALUNE KOMITEE

1. ERA PA, F. 130. S. 12 913. Kd. 1. L. 8.
2. Samas. — Kd. 2. L. 181.
3. Samas. — L. 185.
4. Lehtmets, Lembit. Eesti Vabariigi Noorte Partisanide Põrandaalune Komitee. — *Eesti koolinoored vabadusvõitluses. 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid*. Tartu, 1993. Lk. 44–45.
5. ERA PA, F. 130. S. 12 913. Kd. 2. L. 226–227.
6. Samas. — L. 228.
7. Samas. — L. 258–259.
8. Samas. — L. 275–285.

KUPERJANOVLASTE SALK

1. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 361. L. 14.
2. ERA PA, F. 129. S. 22 203. Kd. 1. L. 246–247.
3. Samas. — L. 35.
4. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 361. L. 14.
5. ERA PA, F. 129. S. 22 203. Kd. 1. L. 4.
6. Samas. — L. 177.

NOORTE KUPERJANOVLASTE SALK

1. *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. Kogud I–VII.* Stockholm, 1984 (*Lisandusi*. . . 1984a). Lk. 150.
2. ERA PA, F. 129. S. 25 850. Kd. 1. L. 6.
3. Samas. — L. 14.
4. Samas. — L. 36.
5. Samas. — Kd. 2. L. 100.
6. Samas. — L. 106.
7. Samas. — L. 210–217.

EESTI NOORTE MALEV

1. *MRP-AEG Infobülletään*, nr. 7/1987. Lk. 6.
2. ERA PA, F. 130. S. 11 271. Kd. 5. L. 49–50.
3. Samas. — L. 56–58.
4. Samas. — L. 62.
5. Samas. — L. 62.
6. Samas. — L. 84.
7. Samas. — L. 87.
8. *MRP-AEG Infobülletään*, nr. 7/1987.
9. ERA PA, F. 130. S. 11 271. Kd. 6. L. 201–202, 239.
10. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 375. L. 56–58.

VABAD EESTLASED

1. ERA PA, F. 129. S. 23 227. Kd. 1. L. 218.
2. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 375. L. 90.
3. ERA PA, F. 129. S. 23 227. Kd. 1. L. 19.
4. Samas. — L. 336.
5. Samas. — L. 236.

ROHELINE KOLMNRUK

1. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 375. L. 86.
2. ERA PA, F. 130. S. 23 529. Kd. 1. L. 2.
3. Samas. — L. 23–25.
4. Samas. — L. 96.

ÜHINENUD EESTIMAA POJAD

1. ERA PA, F. 130. S. 15 277. Kd. 2. L. 144.
2. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 375. L. 80.
3. ERA PA, F. 130. S. 15 277. Kd. 1. L. 9.
4. Samas. — Kd. 3. L. 37.
5. Samas. — L. 55.
6. ERA PA, F. 131. N. 1. S. 375. L. 118.
7. Samas. — L. 82.

EESTI VABADUSVÕITLEJATE LIIT

1. Mets, Tõnis. Eesti Vabadusvõitlejate Liit Lihula Keskkoolis 1956–1959. — *Eesti koolinoored vabadusvõitluses. 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid*. Tartu, 1993. Lk. 45.
2. ERA PA, F. 129. S. 27 562. Kd. 6. L. 17.
3. Mets, *op. cit.* 1993. Lk. 46.
4. ERA PA, F. 129. S. 27 562. Kd. 6. L. 31.
5. Samas. — L. 39–40.
6. Samas. — L. 141.
7. Samas. — L. 142.
8. Mets, *op. cit.* 1993. Lk. 46.
9. ERA PA, F. 129. S. 27 562. Kd. 1. L. 1.
10. Samas. — Kd. 7. L. 22.
11. Samas. — L. 190.
12. Samas. — L. 289.

KESKSTAAP

EESTI VABADUSRINDE OLEMASOLU EEST

1. ERA PA, F. 129. S. 28 147. Kd. 1. L. 2.
2. Samas. — L. 2.
3. Samas. — L. 2.

4. ERA PA, F. 129. S. 26 972. Kd. 1. L. 134–141.
5. ERA PA, F. 129. S. 28 147. Kd. 1. L. 212.
6. Samas. — Kd. 2. L. 143.

EESTI RAHVUSLASTE LIIT

1. Uibo, Taivo. Olen alati ausaks jäänud. — *Eesti Aeg*, 17. mai 1995.
2. Uibo, *op. cit.* 1991. Lk. 67.
3. ERA PA, F. 129. S. 28 660. Kd. 1. L. 166.
4. Uibo, *op. cit.* 1991. Lk. 67.
5. Samas. Lk. 68.
6. Samas. Lk. 69.
7. Pensionär olla ei ole eriti meeldiv. (Intervjuu Harri Kärtneriga.) — *Postimees*, 23. juuli 1994.
8. Uibo, *op. cit.* 1991. Lk. 69.
9. ERA PA, F. 129. S. 28 660. Kd. 4. L. 3.
10. ERA PA, F. 130. S. 11 188. Kd. 1. L. 21.
11. ERA PA, F. 129. S. 28 660. Kd. 4. L. 22.
12. Uibo, *op. cit.* 1991. Lk. 70.
13. ERA PA, F. 129. S. 28 660. K. 1. L. 12.
14. ERA PA, F. 129. S. 28 660. Kd. 6. L. 295.
15. Pertmann, Jüri. Kirjutati veebruar 1955. — *Memento*, nr. 2 (65), veebruar 1995.
16. ERA PA, F. 131. S. 360. N. 1. L. 127.
17. Samas. — L. 128.
18. Isotamm, Jaan. Mõni sõna eelneva täienduseks. — *Vikerkaar*, nr. 5/1991. Lk. 74.
19. Uibo, *op. cit.* 1991. Lk. 66.
20. Taivo Uibo suuline teade 12. juunil 1994.
21. Bukovski, Vladimir. *I vozvraššajetsa veter.* New York, 1978. Lk. 108.
22. Žigulin, Anatoli. *Tšornõje kamni.* Moskva, 1990. Lk. 25–26.
23. Bukovski, *op. cit.* 1978. Lk. 108.

VASTUPANULIIKUMINE
AASTAIL 1968–1975

1. Raun, Toivo U. *Estonia and the Estonians*. Stanford, California, 1991. Lk. 190, 209.
2. *Märtsivapustused*. Koostanud Mart Arold. Tartu, 1995. Lk. 4.
3. *Resistant Movement in Latvia*. By Mag. iur. Ādolfs Silde. Stockholm, 1985. Lk. 29.
4. *The Baltic States 1940–1972. Documentary Background and Survey of Developments Presented to the European Security and Cooperation Conference*. Stockholm, 1972. Lk. 89–90.
5. *Resistance Movement in Latvia*. . . 1985. Lk. 35–49.
6. Shlapentokh, Vladimir. *Public and Private Life of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia*. New York, 1989. Lk. 29.
7. Aasalo, Lembitu. Viimane sööst Eesti avalikkusesse. — *Eesti Aeg*, nr. 6 (182)/1995.
8. Shlapentokh, *op. cit.* 1989. Lk. 173.
9. Elav ajalugu (intervjuu Toomas Suti ja Peeter Vihalemmaga). — *Vikerkaar*, nr. 1/1988. Lk. 81–84.
10. Allik, Jaak; Vihalemm, Peeter. Noorus ja tema ühing. — *Looming*, nr. 10/1968. Lk. 1562.
11. *Tartu Riiklik Ülikool*, nr. 13 (698), 19. aprill 1968.
12. Allik, Vihalemm, *op. cit.* 1968. Lk. 1562–1563.
13. *Tartu Riiklik Ülikool*, nr. 32 (717), 1. november 1968.
14. Sarv, Tõnn. Vabadusvõitlusest Eestis 1950-ndaist kuni 1980-ndate aastateni. (Ettekanne Stockholmi Eesti Majas 4. novembril 1989. Käsikiri T. Sarve valduses.)
15. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 207–211.
16. *Tartu Riiklik Ülikool*, nr. 36 (721), 29. november 1968.
17. Vt. Sarv, Tõnn. Oma kulu ja kirjadega. — *Vikerkaar*, nr. 7/1987.
18. Isotamm, Johnny B. Väikeväljaannete minevikust ja tulevikust. — “Vigilia”, nr. 3/1972. Lk. 5.
19. Misiunas, Romuald J.; Taagepera, Rein. *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990*. London, 1993. Lk. 160.
20. Raudvassar, Valdur. Vastarinta Virossa 1950–1970-luvuilla. — *Viro Vuosikirja 1995*. Tallinn, 1994. Lk. 89.
21. Soidro, Mart. Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. Kümme aastat hiljem. — *Vikerkaar*, nr. 2/1989. Lk. 66.

22. Küng, Andres. *Tuule lapsed*. "Loomingu" Raamatukogu, nr. 10/1990. Lk. 7.
23. ERA PA, F. 130. S. 11 181. Kd. 1. Lk. 277–280.
24. Misiunas, Romuald J.; Taagepera, Rein. *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990*. London, 1983. Lk. 253.
25. *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. Kogud VIII–XIII*. Stockholm, 1984 (*Lisandusi*. . . 1984b.) Lk. 361–363.
26. Peetso, Peeter. Peeter Peetso jutustab. — *ERSP Teataja*, nr. 11–12/1989, nr. 15–16/1990.

PROFAŠISTLIKUD NOORTERÜHMITUSED

1. ERA PA, F. 129. S. 29 079. Kd. 1. L. 1.
2. Samas. — Kd. 3. L. 81–82.
3. Samas. — Kd. 7. L. 83–85.
4. Samas. — Kd. 8. L. 180–189.
5. Samas. — L. 189.
6. ERA PA, F. 130. S. 11 192. Kd. 1. L. 109–110.
7. Samas. — Kd. 3. L. 421–422.
8. Samas. — L. 423.
9. Samas. — Kd. 1. L. 15.
10. Samas. — L. 17.
11. Samas. — Kd. 3. L. 614–617.
12. Samas. — Kd. 2. L. 380.

ÜKSIKVÕITLEJA SVEN KREEK

1. ERA PA, F. 130. S. 11 181. Kd. 1. L. 3–4.
2. Samas. — Kd. 2. L. 1.
3. Samas. — Kd. 1. L. 42.
4. Samas. — Kd. 2. L. 38–40.
5. Samas. — L. 1–30.
6. Samas. — Kd. 4. L. 46.
7. Samas. — Kd. 4. L. 153.
8. Samas. — Kd. 4. L. 181.
9. Voren, Robert van. Political psychiatry in the USSR. — *Bukovsky paper no. 1*. Amsterdam, 1983. Lk. 10.
10. Niitsoo, Viktor. Kuritegelik psühhiaatria. — *Võitleja*, nr. 5/1990.
11. ERA PA, F. 130. S. 11 181. Kd. 4. L. 242.
12. Vt. Luuletaja suri traagiliselt vanglakambris. — *Eesti Päevaleht*, 20. juuli 1977.

DEMOKRAATLIKUD LIIKUMISED

1. Soldatov, Sergei. *Zarnitsõ voozroždenija*. London, 1984. Lk. 179.
2. *Hronika tekuštšihh sobõti*. Nr. 1–15. (*Hronika*. . .) Amsterdam, 1979. Lk. 248–249.
3. Soldatov, *op. cit.* 1984. Lk. 182.
4. Samas. — Lk. 179–183.
5. Samas. — Lk. 179–180.
6. *Biographical Dictionary of Dissidents in the Soviet Union*. Compiled and edited by S. P. de Boer, E. J. Driessen and H. L. Verhaar. The Hague, Boston, London, 1982. Lk. 658.
7. Soldatov, *op. cit.* 1984. Lk. 163–166.
8. Aleksejeva, Ljudmila. *Istorija inakomõslija v SSSR. Noveiši period*. Vilnius, Moskva, 1992. Lk. 7–217.
9. Amalrik, Andrei. *Zapiski dissidenta*. New York, 1982. Lk. 39.
10. Solženitsõn, Aleksandr. Elagem ilma valeta. — *Tallinna Poliitehnik*, 30. september 1988.
11. Aleksejeva, *op. cit.* 1992. Lk. 203.
12. Vt. Volpin. Juriidiline meelespea neile, kel seisab ees ülekuulamine. 1969. (Käsikiri V. Niitsoo valduses.)
13. Aleksejeva, *op. cit.* 1992. Lk. 194.
14. Skilling, Gordon H. *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. Oxford, 1989. Lk. 3.
15. Samas. — Lk. 4–5.
16. Bukovski, *op. cit.* 1978. Lk. 126.
17. Geller, Mihhail; Nekritš, Aleksandr. *Utopia u vlasti*. London, 1989. Lk. 684–685.
18. Aleksejeva, *op. cit.* 1992. Lk. 205.
19. Amalrik, Andrei. *Prosuštšestvujet li Sovetski Sojuz do 1984 goda?* Amsterdam, 1970. Lk. 12.
20. Aleksejeva, *op. cit.* 1992. Lk. 217–218.
21. Samas. — Lk. 210.
22. Birch, Julian. *The Nature and Sources of Dissidents in Ukraine. Ukraine in the Seventies*. Edited by Peter J. Potichnyi. Papers and Proceeding of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine, October 1974. Lk. 318.
23. *Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania. A Report for 1992*. Edited by Ginte Damušis, Casimir Pugevičius, Marian Skabeikis. Glenside, PA, 1983. Lk. 126.

24. Andrew, Christopher; Gordievsky, Oleg. *KGB. The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*. London, Sidney, Auckland, Toronto, 1992. Lk. 493.
25. Tšalidze, Valeri. *Prava išeloveka i Sovetski Sojuz*. New York, 1974. Lk. 132.
26. Soldatov, *op. cit.* 1984. Lk. 167–170.
27. Samas. — Lk. 169.
28. Samas. — Lk. 172.
29. Samas. — Lk. 173–174.
30. Aleksejeva, *op. cit.* 1992. Lk. 235.
31. Samas. — Lk. 235.
32. Samas. — Lk. 236.
33. Samas. — Lk. 236.
34. ERA PA, F. 129. S. 29 079. Kd. 13. L. 255–261.
35. Samas. — Kd. 23. L. 9–24.
36. Soldatov, *op. cit.* 1984. Lk. 205.
37. Samas. — Lk. 200–201.
38. Samas. — Lk. 206.
39. Samas. — Lk. 206.
40. *Teataja*, nr. 17 (1652), 1974.
41. Soldatov, *op. cit.* 1984. Lk. 206.
42. ERA PA, F. 129. S. 29 079. Kd. 1. L. 1.
43. Samas. — L. 4.
44. Soldatov, *op. cit.* 1984. Lk. 206.
45. ERA PA, F. 129. S. 29 079. Kd. 1. L. 15–25.
46. Tunne Kelami suuline teade 6. veebruaril 1993.
47. Sündinud Vähi tähtkujus. (Intervjuu Tunne Kelamiga.) — *Kultuur ja Elu*, nr. 3/1990. Lk. 13.
48. *Problems of the Baltic IV*. 1977. Lk. 22–24.
49. Sündinud Vähi tähtkujus. . . Lk. 13.
50. Samas. — Lk. 13.
51. *Problems of the Baltic IV*. 1977. Lk. 32–54.
52. *Rahva Hääl*, 13. november 1975.
53. *Problems of the Baltic IV*. 1977. Lk. 54.
54. Kallas, Siim. Nii nad viskasidki meie Vooglaiu parteist välja. — *Rahva Hääl*, 8. august 1989.
55. *Problems of the Baltic IV*. 1977. Lk. 27–28.
56. Samas. — Lk. 10–16.

57. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 8–11.
58. *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. Kogud XIV–XIX*. Stockholm, 1986. (*Lisandusi*. . . 1986.) Lk. 538.
59. Samas. — Lk. 477.
60. Samas. — Lk. 583–584.
61. Sündinud Vähi tähtkujus. . . Lk. 14.
62. Vt. Küng, Andres. Tõde vabastab teid. — *Vikerkaar*, nr. 2/1990.

VASTUPANULIIKUMINE AASTAIL 1977–1985

1. NSV Liidu rahvastik. 1979. aasta üleliidulise rahvaloenduse andmed. Tallinn, 1981. Lk. 17.
2. Vt. *Edasi*, 7. detsember 1976.
3. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 23.
4. Samas. — Lk. 149.
5. *Lisandusi*. . . 1984b. Lk. 229.
6. *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. Kogud XX–XXV*. Stockholm, 1988. (*Lisandusi*. . . 1988.) Lk. 745–746.
7. Samas. — Lk. 745–749.
8. Vahtre, Lauri. Nüri võitlus lohega. — *Vikerkaar*, nr. 12/1988. Lk. 63.
9. Vt. Juske, Ants; Priimägi, Linnar. Tartu sügis. — *Mana*, nr. 51/1982. Lk. 67–72.
10. Pesti, Arvo. Poolpäevalehe lugu. — *Vikerkaar*, nr. 11/1990. Lk. 81.
11. Jakobs, Hubert. Parandusi ja täiendusi Arvo Pesti Poolpäevalehe loole. — *Vikerkaar*, nr. 11/1991. Lk. 94.
12. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 99–107.
13. Samas. — Lk. 211–219.
14. Pruul, Kajar. “Poolpäevalehe loo” lugu. — *Vikerkaar*, nr. 11/1991. Lk. 96.
15. “Isekiri”, nr. 2/1983. Lk. 3–6.
16. Holger Kaljulaidi suuline teade 9. juunil 1995.

1980. AASTA NOORTERAHUTUSED JA “NELJAKÜMNE KIRI”

1. *Lisandusi*. . . 1984b. Lk. 263–265.
2. *Lisandusi*. . . 1986. Lk. 424–426.

3. Kiin, Sirje; Ruutsoo, Rein; Tarand, Andres. *40 kirja lugu*. Tallinn, 1990. Lk. 4.
4. Samas. — Lk. 30.
5. Ruutsoo, Rein. 40 kirja lugu. — *Vikerkaar*, nr. 7/1988. Lk. 71, 73.
6. Vt. *Kodumaa*, 19. august 1981.
7. Ruutsoo, *op. cit.* 1988. Lk. 72.
8. Kiin, Ruutsoo, Tarand, *op. cit.* 1990. Lk. 134.
9. Aasalo, Lembitu. Viimane sööst Eesti avalikkusesse. — *Eesti Aeg*, nr. 6 (182)/1995.
10. *Edasi*, 1. oktoober 1985.

KIRIK VASTUPANULIIKUMISES

1. Kukk, Mare. Poliitiline opositsioon Eestis Nõukogude perioodil. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, nr. 40/1991. Lk. 242.
2. Hosking, Geoffrey. *A History of the Soviet Union*. New York, 1990. Lk. 438.
3. EVVA. *Memorandum to the Delegations at the Conference on Security and Cooperation in Europe at the Follow-up Meeting in Madrid*. Stockholm, 1977. Lk. 9.
4. *Lisandusi*. . . 1984b. Lk. 284–285.
5. Veem, Konrad. *Eesti vaba rahvakirik*. Stockholm, 1988. Lk. 350.
6. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 39–43.
7. Kukk, *op. cit.* 1993. Lk. 243.
8. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 172–175.
9. Samas. — Lk. 176–180.
10. "Isekiri", nr. 8/1984. Lk. 22.
11. *Lisandusi*. . . 1984b. Lk. 308.
12. Salum, Vello. Kirik ja rahvus. 1980. Lk. 1–2. (Käsikiri V. Salumi valduses.)
13. *Lisandusi*. . . 1988. Lk. 657–666.
14. Vt. Mõtsnik, Harri. *Kurjategijale ei naeratata (vangi mälestused)*. Stockholm, 1992.
15. Vt. Laulik, Heino. Näpud põhjas. — *Sirp ja Vasar*, 14. veebruar 1986.
16. Aleksejeva, *op. cit.* 1992. Lk. 185–186.
17. *Violation of the Helsinki Accords: USSR. A Report Prepared for the Helsinki Review Conference Vienna November 1986*. Washington, New York, 1986. Lk. 225.

VASTUPANULIIKUMINE
TULEB PÕRANDA ALT VÄLJA

1. Vt. *Kirjatäht inimõigustest*. Tallinn, 1989.
2. Aleksejeva, *op. cit.* 1992. Lk. 250–252.
3. Daukyns, Pranas. *The Resistance of the Catholic Church in Lithuania Against Religious Persecution*. Rome, 1984. Lk. 69.
4. Bilinsky, Jaroslav. Shcherbytskyi, Ukraine, and Kremlin Politics. — *Problems of Communism*, July—August, 1983. Lk. 8–9.
5. Aleksejeva, *op. cit.* 1992. Lk.253.
6. *Violations of the Helsinki Accords: USSR. . .*, *op. cit.* 1986. Lk. 175.
7. Rossi, Jacques. *Spravotšnik po GULagu*. London, 1987. Lk. 293–295.
8. *Eesti NSV Kriminaalkoodeks*. Tallinn, 1980. Lk. 250–265.
9. *Eesti NSV Parandusliku töö koodeks*. Tallinn, 1987. Lk. 8.
10. *Prisoners of Conscience in the USSR: Their Treatment and Conditions*. London, 1975. Lk. 49.
11. Madisson, Tiit. Vastasseis. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt. Tallinn, 1996. Lk. 82.
12. Laar, Mart; Vahtre, Lauri; Valk, Heiki. *Kodu lugu II*. “Loomingu” Raamatukogu, nr. 42–43/1989. Lk. 90.
13. Šragin, B. Položenije v demokratitšeskom dviženi: trudnosti i perspektivõ. — *Forum*, nr. 2/1983. Lk. 39.
14. Sahharov, Andrei. Vospominanija. — *Znamja*, nr. 1/1991. Lk. 103.
15. Samas. — Lk. 161.
16. *Biographical Dictionary of Dissidents. . .*, *op. cit.* 1982. Lk. XI.
17. *Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani*. Koostanud Silvia Õispuu. Tallinn, 1992. Lk. 267.
18. *Lisandusi. . .* 1984a. Lk. 8–11.
19. *Vaba Eestlane*, nr. 2/1975.
20. *EVVA. . .*, *op. cit.* 1981. Appendix 1, pg. 3.
21. *Lisandusi. . .* 1984a. Lk. 11–15.
22. Kowalewski, David. Dissent in the Baltic Republics: Characteristics and Consequences. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. X, No. 4, Winter 1979. Lk. 314.

HELSINGI-GRUPI LOOMISE KATSE.
EESTI—LÄTI—LEEDU RAHVUSLIIKUMISTE PEAKOMITEE

1. Niitsoo, Viktor. Avalik vastupanu Eestis aastail 1977–1984. — *Akadeemia*, nr. 9/1992. Lk. 1928.
2. Madisson, *op. cit.* 1996. Lk. 66.
3. Kiin, Ruutsoo, Tarand, *op. cit.* 1990. Lk. 16.
4. Küng, Andres. *A Dream of Freedom. For Decades of National Survival Versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia and Lithuania 1940–1980*. Cardiff, New York, Stockholm, Sydney, Toronto, 1980. Lk. 21.
5. Niitsoo, *op. cit.* 1992. Lk. 1930.
6. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 17–18.
7. Jüri Pertmanni suuline teade 16. aprillil 1992.
8. Niitsoo, *op. cit.* 1992. Lk. 1932.
9. *Journal of Baltic Studies*, Vol. XIX, No. 3/1988. Lk. 286.
10. Enn Tarto suuline teade 16. aprillil 1992.
11. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 3–8.
12. Soolepp, Voldemar. Intrigaan. — *Edasi*, 17. jaanuar 1978.
13. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 5.
14. Samas. — Lk. 5.
15. *Biographical Dictionary of Dissidents*. . . , *op. cit.* 1982. Lk. 435.
16. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 56–66.
17. Samas. — Lk. 64.

ÜHEMEHEAVALDUSTEST
KOLLEKTIIVSETE MÄRGUKIRJADENI

1. *Catholics in Soviet-Occupied Lithuania. Faith under Persecution*. Brooklyn, NY, 1980. Lk. 98.
2. *Lisandusi*. . . 1986. Lk. 616.
3. Ilves, Toomas Hendrik. Niikuini. — *Põrpl!*, 1988. L. 11.
4. Jaan Isotamme suuline teade 16. aprillil 1992.
5. Enn Tarto suuline teade 16. aprillil 1992; Tõnn Sarve suuline täpustus 30. detsembril 1995.
6. *Mart Niklus † Jüri Kukk: Kaks kes ei alistunud*. Stockholm, 1983. L. 54.
7. Vt. Niklus, Mart. Mart Niklus süüdistab kod. Vavrenjukki ja teisi vägivallatsenud isikuid, kelle nimesid pole talle teatavaks tehtud. Tallinna vanglas, 29. novembril 1979. (Käsikiri M. Nikluse valduses.)
8. *Mart Niklus † Jüri Kukk*. . . , *op. cit.* 1983. L. 76.

9. *Lisandusi*. . . 1984b. Lk. 293–295.
10. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 49–55.
11. *Lisandusi*. . . 1984a. Lk. 129–131.
12. Hough, William J. H., III. The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. — *Journal of International and Comparative Law*, Vol. 6, No. 2/1985. Lk. 482.
13. Madisson, *op. cit.* 1996. Lk. 12–13.
14. *Lisandusi*. . . 1984b. Lk. 419–420.
15. Kiin, Ruutsoo, Tarand, *op. cit.* 1990. Lk. 152.

POLIITILISED KOHTUPROTSESSID

1. Taagepera, Rein. *Softening without Liberation in the Soviet Union. The Case of Jüri Kukk*. Irvine, California, 1984. Lk. 109.
2. Vt. Taagepera, Rein. *The Death of Jüri Kukk. A Case Study in Erratic Repression*. Irvine, California, 1981.
3. Madisson, *op. cit.* 1996.
4. Arvo Pesti suuline teade 10. märtsil 1992.
5. ERA PA, F. 130. S. 10 553. Kd. 16. Lk. 150–155.
6. *Lisandusi*. . . 1984b. Lk. 293–301.
7. Samas. — Lk. 293–301.
8. Samas. — Lk. 332.
9. *ERSP Teataja*, nr. 1/1990.
10. *Lisandusi*. . . 1984b. Lk. 347–348.
11. Samas. — Lk. 377.
12. Samas. — Lk. 377–379.
13. Madisson, *op. cit.* 1996.
14. Samas.
15. *Lisandusi*. . . 1986. Lk. 543–544, 569.
16. Samas. — Lk. 545–547.
17. Samas. — Lk. 547–548.
18. Samas. — Lk. 548.
19. Samas. — Lk. 554–557.
20. Vt. Ratušinskaja, Irina. *Hall on lootuse värv*. Tallinn, 1991.
21. *Lisandusi*. . . 1986. Lk. 581–582.
22. Samas. — Lk. 563.
23. Samas. — Lk. 562–567.
24. *Lisandusi*. . . 1984b. Lk. 295.

25. Samas. — Lk. 293.
26. Vt. Nagel, Urmas. Seletus. — *Nädalaleht*, 11. aprill 1992.
27. Hektor, Albert. ENSV KGB alampolkovniku Albert Hektori pihtimus. — *Eesti Ekspress*, nr. 46/1995.
28. Reddaway, Peter. *Images of Dissent in Soviet Propaganda. Contemporary Soviet Propaganda and Disinformation*. A Conference Report. Airlie, Virginia June 25–27, 1985. Lk. 255.
29. Kalju, Jaak. Paradokside puntras. — *Edasi*, 12.–13. september 1984.
30. Kalju, Jaak. Omas kodus võõras. — *Edasi*, 21.–22. juuli 1984.
31. Niitsoo, Viktor. Tartu KGB köögipoolt inventeerimas. — *Nädalaleht*, 19., 26. oktoober, 2. november 1991.
32. Lagle Pareki suuline teade 16. märtsil 1992.
33. Knight, Amy W. *The KGB. Police and Politics in the Soviet Union*. London, Sydney, Wellington, 1990. Lk. 186.

VIIDETES KASUTATUD LÜHENDID

EVVA = Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus

ERA PA = Eesti Riigiarhiivi filiaal Parteiarhiiv

Kasutatud allikad ja kirjandus

ARHIIVIMATERJALID

Eesti Riigiarhiivi filiaal Parteiarhiiv, F. 129, 130. ENSV Ülemkohtu toimikud.

Eesti Riigiarhiivi filiaal Parteiarhiiv, F. 131. KGB IV osakonna agenduur-operatiivse töö aruanded 1955–1958.

KÜSITLETUD ISIKUD

Isotamm, Jaan (16. aprillil 1992).

Kaljulaid, Holger (9. juunil 1995).

Kelam, Tunne (6. veebruaril 1993).

Parek, Lagle (11. märtsil 1992).

Pertmann, Jüri (16. aprillil 1992).

Pesti, Arvo (10. märtsil 1992).

Sarv, Tõnn (30. detsembril 1995).

Tarto, Enn (16. aprillil 1992).

Uibo, Taivo (12. juunil 1994).

KÄSIKIRJALISED MATERJALID

“Isekiri”, nr. 2/1983.

“Isekiri”, nr. 8/1984.

Isotamm, Johnny B. Väikeväljaannete minevikust ja tulevikust. — “Vigilia”, nr. 2/1972.

Kuidas käituda ülekuulamisel. *Sine anno*. (Käsikiri V. Niitsoo valduses.)

“MRP-AEG Infobülletään”, nr. 7/1987.

Niitsoo, Viktor. Vastupanuliikumisest Eestis aastail 1955–1985. Diplomitöö. Tartu, 1995.

Niklus, Mart. Mart Niklus süüdistab kod. Vavrenjukki ja teisi vägivallatsenud isikuid, kelle nimesid pole talle teatavaks tehtud. Tallinna vanglas, 29. novembril 1979. (Käsikiri M. Nikluse valduses.)

Omakirjastuse meelespea. *Sine anno*. (Käsikiri V. Niitsoo valduses.)

Salum, Vello. Kirik ja rahvus. 1980. (Käsikiri V. Salumi valduses.)

Sarv, Tõnn. Vabadusvõitlusest Eestis 1950-ndaist kuni 1980-ndate aastateni. (Ettekanne Stockholmi Eesti Majas 4. novembril 1989. Käsikiri T. Sarve valduses.)

Volpin. Juriidiline meelespea neile, kel seisab ees ülekuulamine. 1969. (Käsikiri V. Niitsoo valduses.)

KIRJANDUS

Aasalo, Lembitu. Viimane sõöst Eesti avalikkusesse. — *Eesti Aeg*, nr. 6 (182)/1995.

A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR. Edited by Tõnu Parming and Elmar Järvesoo. Boulder, Colorado, 1978.

Aleksejeva, Ljudmila. *Istorija inakomōšlja v SSSR. Noveišii period*. Vilnius, Moskva, 1992.

Allik, Jaak; Vihalemm, Peeter. Noorus ja tema ühing. — *Looming*, nr. 10/1968.

Amalrik, Andrei. *Zapiski dissidenta*. New York, 1982.

Amalrik, Andrei. *Prosuštšestvujet li Sovetskii Sojuz do 1984 goda?* Amsterdam, 1970.

Andrew, Christopher; Gordievsky, Oleg. *KGB. The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*. London, Sidney, Auckland, Toronto, 1992.

Bilinsky, Jaroslav. Shcherbytskyi, Ukraine, and Kremlin Politics. — *Problems of Communism*. July–August, 1983.

Biographical Dictionary of Dissidents in the Soviet Union. Compiled and edited by S. P. de Boer, E. J. Driessen and H. L. Verhaar. The Hague, Boston, London, 1982.

Birch, Julian. The Nature and Sources of Dissidents in Ukraine. — *Ukraine in the Seventies*. Edited by Peter J. Potichnyi. Papers and Proceeding of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine, October 1974.

Bukovskii, Vladimir. *I vozvrjaštšajetsja veter*. New York, 1978.

Catholics in Soviet-Occupied Lithuania: Faith under persecution. Brooklyn, NY, 1980.

Clements, Walter C. Jr. *Baltic Independence and Russian Empire*. New York, 1991.

- D a u k n y s , Pranas. *The Resistance of the Catholic Church in Lithuania Against Religious Persecution*. Rome, 1984.
- Edasi*, 7. detsember 1976.
- Edasi*, 1. oktoober 1985.
- Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani*. Koostanud Silvia Õispuu. Tallinn, 1992.
- Eesti NSV Kriminaalkoodeks*. Tallinn, 1980.
- Eesti NSV Parandusliku töö koodeks*. Tallinn, 1987.
- Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi konstitutsioon (põhiseadus)*. Tallinn, 1978.
- Eesti rahva kannatuste aasta*. Koguteos I–II. Tallinn, 1943.
- Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*. Koguteos I–X. Stockholm, 1954–1962.
- Elav ajalugu (intervjuu Toomas Suti ja Peeter Vihalemmaga). — *Vikerkaar*, nr. 1/1988.
- ERSP Teataja*, nr. 1/1990.
- EVVA. Memorandum to the Delegations at the Conference on Security and Cooperation in Europe at the Follow-up Meeting in Madrid*. Stockholm, 1977.
- G e r n e r , Kristian; H e d l u n d , Stefan. *The Baltic States and the End of the Soviet Empire*. London, New York, 1993.
- G r i g o r e n k o , Pjotr. *V podpolje možno vstretit tolko kröss*. New York, 1981.
- H e k t o r , Albert. ENSV KGB alampolkovniku Albert Hektori pihtimus. — *Eesti Ekspress*, nr. 45–47/1995.
- G e l l e r , Mihail; N e k r i t š , Aleksandr. *Utopia u vlasti*. London, 1989.
- H o s k i n g , Geoffrey. *A History of the Soviet Union*. New York, 1990.
- Hronika tekuštšihh sobõti*. Võp. 1–15. Amsterdam, 1979.
- H o u g h , William J. H., III. The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. — *Journal of International and Comparative Law*, vol. 6, no. 2/1985.
- I l v e s , Toomas Hendrik. Niikuinii. — *Põrp!*, 1988.
- I s o t a m m , Jaan. Mõni sõna eelneva täienduseks. — *Vikerkaar*, nr. 5/1991.
- J a k o b s , Hubert. Parandusi ja täiendusi Arvo Pesti "Poolpäevalehe loole". — *Vikerkaar*, nr. 11/1991.
- Journal of Baltic Studies*, Vol. XIX/3, 1988.

- Juske, Ants; Priimägi, Linnar. Tartu sügis. — *Mana*, nr. 51/1982.
- Kaks otsustavat päeva Toompeal*. Tallinn, 1996.
- Kallas, Siim. Nii nad viskasidki meie Vooglaiu parteist välja. — *Rahva Hää!*, 8. august 1989.
- Kalju, Jaak. Omas kodus võõras. — *Edasi*, 21.–22. juuli 1984.
- Kalju, Jaak. Paradokside puntras. — *Edasi*, 12.–13. september 1984.
- Kiin, Sirje; Ruutsoo, Rein; Tarand, Andres. *40 kirja lugu*. Tallinn, 1990.
- Kirjatäht inimõigustest*. Tallinn, 1989.
- Knight, Amy W. *The KGB. Police and Politics in the Soviet Union*. London, Sydney, Wellington, 1990.
- Kodumaa*, 19. august 1981.
- Kowalewski, David. Dissent in the Baltic Republics: Characteristics and Consequences. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. X, No. 4, Winter 1979.
- Kukk, Mare. Poliitiline opositsioon Eestis Nõukogude perioodil. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised: Ühiskonnateadused*, nr. 40/1991.
- Küng, Andres. *A Dream of Freedom. Four Decades of National Survival versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia and Lithuania 1940–1980*. Cardiff, New York, Stockholm, Sydney, Toronto, 1980.
- Küng, Andres. *Tuule lapsed*. (“Loomingu” Raamatukogu nr. 10/1990.)
- Küng, Andres. Tõde vabastab teid. — *Vikerkaar*, nr. 2/1990.
- Laar, Mart. *Metsavennad*. Tallinn, 1993.
- Laar, Mart. *Suurim armastus*. Stockholm, 1994.
- Laar, Mart. *War in the Woods*. Washington, DC, 1992.
- Laar, Mart; Endre, Sirje; Ott, Urmas. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn, 1966.
- Laar, Mart; Vahtra, Lauri; Valk, Heiki. *Kodu lugu I*. (“Loomingu” Raamatukogu nr. 42–43/1989.)
- Laulik, Heino. Näpud põhjas. — *Sirp ja Vasar*, 14. veebruar 1986.
- Lehtmets, Lembit. Eesti Vabariigi Noorte Partisanide Põrandaalune Komitee. — *Eesti koolinoored vabadusvõitluses: 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid*. Tartu, 1993.
- Lieven, Anatol. *The Baltic Revolution*. New Haven, London, 1993.
- Lina, Jüri. *Õised päevad*. Stockholm, 1983.
- Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis*. Kogud I–VII. Stockholm, 1984.

- Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis*. Kogud VIII–XIII. Stockholm, 1984.
- Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis*. Kogud XIV–XIX. Stockholm, 1986.
- Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis*. Kogud XX–XXV. Stockholm, 1988.
- Luuletaja suri traagiliselt vanglakambris. — *Eesti Päevaleht*, 20. juuli 1977.
- Madisson, Tiit. *Vastasseis. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt*. Tallinn, 1996.
- Mart Niklus † Jüri Kukk: *Kaks kes ei alistunud*. Stockholm, 1983.
- Mereste, Uno; Saarepera, Maimu. *Rahvastiku enesetunnetus*. Tallinn, 1978.
- Mets, Tõnis. Eesti Vabadusvõitlejate Liit Lihula Keskkoolis 1956–1959. — *Eesti koolinoored vabadusvõitluses: 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid*. Tartu, 1993.
- Misiunas, Romuald J.; Taagepera, Rein. *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1980*. London, 1983.
- Misiunas, Romuald J.; Taagepera, Rein. *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990*. London, 1993.
- Märtsivapustused*. Koostanud Mart Arold. Tartu, 1995.
- Mõtsnik, Harri. *Kurjategijale ei naeratata*. Stockholm, 1992.
- Nagel, Urmas. Seletus. — *Nädalaleht*, 11. aprill 1992.
- Niitsoo, Viktor. Avalik vastupanuliikumine Eestis aastail 1977–1984. — *Akadeemia*, nr. 9, 10/1992.
- Niitsoo, Viktor. Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968–1975. — *Akadeemia*, nr. 9, 10/1993.
- Niitsoo, Viktor. Kuritegelik psühhiaatria. — *Võitleja*, nr. 5/1990.
- Niitsoo, Viktor. Rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1955–1962. — *Akadeemia*, nr. 12/1994, 1/1995.
- Niitsoo, Viktor. Tartu KGB köögipoolt inventeerimas. — *Nädalaleht*, 19., 26. oktoober, 2. november 1991.
- NSV Liidu rahvastik: 1979. aasta üleliidulise rahvaloenduse andmed*. Tallinn, 1981.
- Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide konstitutsioon (põhiseadus)*. Tallinn, 1977.
- Peetso, Peeter. Peeter Peetso jutustab. — *ERSP Teataja*, nr. 11–12/1989, 15–16/1990.

- Pensionär olla ei ole eriti meeldiv. (Intervjuu Harri Kärtneriga.) — *Postimees*, 23. juuli 1994.
- P e r t m a n n , Jüri. Kirjutati veebruar 1955. — *Memento*, nr. 2(65), veebruar 1995.
- P e s t i , Arvo. Poolpäevalehe lugu. — *Vikerkaar*, nr. 11/1990.
- Prisoners of Conscience in the USSR: Their Treatment and Conditions*. London, 1975.
- Problems of the Baltic IV: Documents from Estonia on the Violation of Human Rights*. Stockholm, 1977.
- P r u u l , Kajar. "Poolpäevalehe loo" lugu. — *Vikerkaar*, nr. 11/1991.
- Rahva Hääl*, 13. november 1975.
- R a t u š i n s k a j a , Irina. *Hall on lootuse värv*. Tallinn, 1991.
- R a u d v a s s a r , Valdur. Vastarinta Virossa 1950–1970-luvuilla. — *Viro Vuosikirja 1995*. Tallinn, 1994.
- R a u n , Toivo U. *Estonia and the Estonians*. Stanford, California, 1991.
- R e d d a w a y , Peter. Images of Dissent Soviet Propaganda. Contemporary Soviet Propaganda and Disinformation. A Conference Report. Airlie, Virginia, June 25–27, 1985.
- Resistant Movement in Latvia*. By Mag. iur. Ādolfs Šilde. Stockholm, 1985.
- R o s s i , Jacques. *Spravotšnik po GULagu*. London, 1987.
- R u u t s o o , Rein. 40 kirja lugu. — *Vikerkaar*, nr. 7/1988.
- S a h h a r o v , Andrei. *O strane i mire*. New York, 1976.
- S a h h a r o v , Andrei. *Razmõšlenija o progresse, mirnom sosušeštvo-vani i intellektualnoi svobode*. New York, 1976.
- S a h h a r o v , Andrei. Vospominanija. — *Znamja*, nr. 1–3/1991.
- S a l u m , Vello. *The Church and the People*. Stockholm, 1981.
- S h l a p e n t o k h , Vladimir. *Public and Private Life of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia*. New York, Oxford, 1989.
- S a r v , Tõnn. Oma kulu ja kirjadega. — *Vikerkaar*, nr. 7/1987.
- S k i l l i n g , Gordon H. *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. Oxford, 1989.
- S i n i l i n d , Sirje. *Mõningatest rahvuspoliitika aspektidest*. Stockholm, 1983.
- S i n i l i n d , Sirje. *Viro ja Venäjä. Havaintoja Neuvostoliiton kansal-lisuuspolitiikasta Virossa 1940–1984*. Jyväskylä, 1984.
- S o i d r o , Mart. Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis: Kümme aastat hiljem. — *Vikerkaar*, nr. 2/1989.

- Soldatov, Sergei. *Zarnitsõ voozroždenija*. London, 1984.
- Solženitsõn, Aleksandr. Elagem ilma valeta! — *Tallinna Polütehnik*, 30. september 1988.
- Soolapp, Voldemar. Intrigaan. — *Edasi*, 17. jaanuar 1978.
- Sragin, B. Položenije v demokratitšeskom dviženi: trudnosti i perspektivõ. — *Forum*, nr. 2/1983.
- Sündinud Vähi tähtkujus. (Intervjuu Tunne Kelamiga.) — *Kultuur ja Elu*, nr. 2/1990.
- Žigulin, Anatoli. *Tšornõje kamni*. Moskva, 1990.
- Taagepera, Rein. *Estonia Returns to Independence*. Boulder, San Francisco, Oxford, 1993.
- Taagepera, Rein. *Softening without Liberation in the Soviet Union. The Case of Jüri Kukk*. Irvine, California, 1984.
- Taagepera, Rein. *The Death of Jüri Kukk. A Case Study in Erratic Repression*. Irvine, California, 1981.
- Tartu Riiklik Ülikool*, nr. 13(698), 19. aprill 1968.
- Tartu Riiklik Ülikool*, nr. 32(717), 1. november 1968.
- Tartu Riiklik Ülikool*, nr. 36(721), 29. november 1968.
- Teataja*, nr. 17 (1652)/1974.
- The Baltic States 1940–1972. Documentary Background and Survey of Developments Presented to the European Security and Cooperation Conference*. Stockholm, 1972.
- Tšalidze, Valeri. *Prava tšeloveka i Sovetski Sojuz*. New-York, 1974.
- Uibo, Taivo. Olen alati ausaks jäänud. — *Eesti Aeg*, 17. mai 1995.
- Uibo, Taivo. Rindel ja tagalas. — *Vikerkaar*, nr. 5/1991.
- Uustal, Abner. *Ühinenud Rahvaste Organisatsioon*. Tallinn, 1976.
- Vaba Eestlane*, nr. 2/1975.
- Vahtre, Lauri. Nüri võitlus lohega. — *Vikerkaar*, nr. 12/1988.
- Vahtre, Lauri. *Vabanemine. Eesti 1987–1992*. Tallinn, 1996.
- Veem, Konrad. *Eesti vaba rahvakirik*. Stockholm, 1988.
- Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania: A Report for 1992*. Edited by Ginte Damusis, Casimir Pugevičius, Marian Skabekis. Glenside, PA, 1983.
- Violation of the Helsinki Accords: USSR. A Report Prepared for the Helsinki Review Conference Vienna November 1986*. Washington, New York, 1986.
- VNFSV Kriminaalkoodeks*. Tallinn, 1940.
- Voren, Robert van. *Political Psychiatry in the USSR*. — *Bukovsky paper no. 1*. Amsterdam, 1983.

Lisad

LISA 1

ERIK UDAMI POOLT TALLINNA 2. KESKKOOLI STENDILE ÜLES PANDUD LENDLEHT

Tähelepanu kaasõpilased!

Meie kodumaa strateegiliselt soodne asend on äratanud juba iidsest ajast alates paljude välismaiste agressorite tähelepanu.

Suurimaid võitlusi on aga tulnud meie esivanemail pidada sakslaste ja venelastega.

Vaatamata pikaajalisele orjusele suutsid meie esivanemad alal hoida oma rahvusliku vaimu ja vabaduspüüde ja 24. veebruaril 1918. a. kuulutas Eesti ennast iseseisvaks. Järgnenud võidukas Vabadussõjas löid eestlased puruks neid arvuliselt mitmekordselt ületanud kommunistliku Venemaa täitanud bandiidijõugud.

Järgnes 20 aastat õnneliku ja vaba elu, mis aga ei mahtunud Kremli võimumeeste ahvikolpadesse.

1940. a. murti reeturlikult meie iseseisvus kommunistliku Vene barbarite poolt. Metsiku terrori abiga kindlustus kommunistide võim Eestis. . .

Praegu on käsil 15. kannatuste aasta. Kommunistlikust propagandast mõjutatuna on nii mõnigi eestlane unustanud oma rahvuse ja isamaa.

Tuletagem neile seda meelde!

ERA PA, F. 129, S. 22 854, Kd. 1, L. 105.

EESTI RAHVUSLASTE LIIDU PÕHIKIRI

I MIKS LOODI ERL?

Eesti on okupeeritud Nõukogude Vene poolt. Nõukogude Vene okupatsiooni eesmärgiks on Eesti meie isamaa igavene külgeliitmine meie rahva põlise vaenlase — Venemaa külge ja meie rahvuse järkjärguline väljasuretamine mida teostatakse osavalt maskeerituna.

Sellega kaasnevad veel kommunistlikud majanduslikud repressioonid ja meie majanduselu täielik sõltuvaks tegemine Nõukogude Venemaast, eestirahva kultuuri hävitamine ja võltsimine, ning elementaarsemate inimõiguste puudumine. Ükski mõtlej ja oma kodumaad armastav eestlane ei saa jääda pealtvaatajaks selle vägivalda suhtes. Meie, eestlased teame, et meie kodumaa saatatus on eeskätt meie endi asi ja raskeil päevil peame me olema ka eluõiguse esimesed kaitsjad.

Ja selleks, et kaitsta oma maad ja rahvast Nõukogude Vene okupatsiooni, ning selle taga peituva šovinismi vastu, loodi ERL.

II ERL-i EESMÄRK.

1. ERL eesmärgiks on võitlus uue võimsa rahvusliku aate tõusu eest Eestis, sest ainult rahvusaate areng meie rahvuse, eriti aga eesti noorsoo laiades hulkades on põhilisemaks teguriks meie rahvuse säilitamise ja isamaa vabaduse eest peetavas võitluses.

2. ERL eesmärgiks on kõigi eesti rahvuslike jõudude koondamine võitluseks Nõukogude Vene okupatsiooni ja šovinismi vastu Eestis.

3. ERL eesmärgiks on võitlus nõukoguliku internatsionalismi vastu, kui poliitilise suuna vastu, mis toob kaasa väikerahva hävitamise teatud suurrahva poolt, kelleks meie suhtes on Nõukogude Venemaa.

4. ERL eesmärgiks on võitlus Eesti majandusliku ohjeldamise vastu Nõukogude Venemaa külge, ja kommunistlike majanduslike repressioonide vastu.

5. ERL eesmärgiks on võitlus inimvabaduse ja inimõiguste eest Eestis.

6. ERL eesmärgiks on võitlus Eesti rahvusliku kultuuri säilimise ja arendamise eest.

7. ERL-i eesmärgiks on võitlus rahvusvahelise õiguse elementaarsema printsiibi — enesemääramise õiguse eest Eestis.

8. ERL-i eesmärgiks on okupatsioonieelsete piiride taastamine Eestile.

9. ERL-i eesmärgiks on rahva ettevalmistamine otsustavaks võitluseks, kus kaalul on meie rahvuse elu või surm.

10. ERL-i eesmärgiks on ERL-i sisemise töö — poleemika organiseerimine oma ridades, tuleviku vaba Eesti poliitilis-majandusliku ja kultuurilise elu organiseerimise kohta, mis aitab leida meie õigemad teed tulevikus.

11. ERL-i eesmärgiks on võitlus vaba Eesti Rahvusrüügi loomise eest.

12. ERL-i eesmärgiks on võitlus koos kõigi rahvastega kommunistliku invasiooni vastu ja kõigi maade rahvaste enesemääramise õiguse eest.

III ERL-i VÕITLUSPROGRAMMI ÜLDJOONED JA VAHENDID

1. ERL peab võitlema aktiivselt, et panna kogu eesti rahvas võitlema passiivselt.

2. ERL võitleb aktiivselt kõigi vahenditega, alates tõesõnast ja lõpetades vajaduse korral relvaga, et viia ellu oma eesmärgid:

a) levitab vaba mõtte arengut soodustavat ja Liidu põhieesmärkidele vastavat kirjandust.

b) teeb suusõnalist rahvuslikku propagandat.

c) annab välja § III punktis "a" näidatud lektiüüri.

d) organiseerib rahvast tulevaseks aktiivseks võitluseks ja tõstab rahva teadlikkust.

PROTOKOLL Nr. 1.

Kõik see peab abistama rahvast viia passiivsele võitlusele, mis peab vältama kuni kogu maailma otsustava võitluseni Nõukogude Vene ja rahvusvahelise kommunistliku imperialismi vastu.

3. Passiivne võitlus:

a) hoiduda astumast Kommunistlikku Parteisse, ELKNÜ-sse, pioneeriorganisatsioonidesse.

b) lastevanemad õpetavad oma lastele rahvuslust, tehes seda Eesti ajaloo, kultuuri, jne. selgitamisega, ning kasvatavad lastes usku vabadusse.

c) hoidumine kommunistlikest üritustest, nagu miitingud, demonstratsioonid jne.

d) hoiduda läbikäimisest venelastega.

e) abistada eestlasi, lähtudes rahvusüksmeelest.

f) soodustada rahvusmeelse ja tõde esiletoova kirjanduse levikut.

g) mitte kirjutada Nõukogude Vene ja Kommunistliku Partei poliitilist suunda toetavat kirjandust.

h) püüda välja tõrjuda venelasi spordimeeskondadest ja kõikjal, kus neid on.

i) paljastada marksistliku filosoofia dogmasid.

j) täita eesti rahvuskombeid.

k) mitte pidada venemeelseid ja kommunistlikke kõnesid.

l) püüda tõsta rahvuslikku meelt üliõpilaste ja muu noorsoo hulgas, organiseerides vaidlusi meie Kodumaa tuleviku üle sisendades kindlat usku iseseisvuse mõttesse.

m) mitte toetada ülesseatud saadikuid valitsusorganitesse.

IV ERL-i LIIKMED.

1. ERL-i liikmeteks omavad õiguse olla kõik eestlased, kes peavad kõrvalekaldumatult kinni ERL-i Põhikirjast ja on andnud ERL-i töotuse.

2. ERL-i liikmetel on teada, et astudes ERL-i liikmeks, saab võitlus Nõukogude Vene okupatsiooni vastu ning Eesti iseseisvuse eest nende esimeseks ja peamiseks ülesandeks elus ja muu elu (kui pole võimalik teisiti) tuleb ohvriks tuua sellele üritusele.

V ERL-i LIIKMETE KOHUSTUSED.

1. ERL-i liikmed on kohustatud kinni pidama ERL-i põhikirjast ja distsipliinist.

2. Kõrvalekaldumatult kinni pidama ERL-i poliitilisest suunast.

3. Kinni pidama ERL-i üldtaktikalisest ja enda individuaaltaktikaliseist joonest (erandjuhtudel võib individuaalne taktika erineda üldtaktikast).

4. Õppida tundma kõiki vajalikke praktilisi teadmisi (keemia, psühholoogia, käsitsivõitlus).

5. Olema kursis sise- ja välispoliitikaga.

6. Abistama eestlasi, kes vajavad abi.

7. Hoiduma läbikäimisest venelastega.

8. Suhtuma solidaarselt eestlastesse, lähtudes rahvusüksmeele printsiibist.

9. Täitma rahvuslikke traditsioone.

10. Tegelema pideva enesetäiendusega ja enesekasvatusega.

11. Hoidma oma nime kõrgel moraali seisukohast, jäädes igas olukorras aumeheks.

12. Olema distsiplineeritud ja sõdurlik.

13. Suhtuma oma kaasvõitlejaisse rangelt, kuid austavalt, alluma oma otsesele juhile teadlikult ja lugupidavalt, suhtuma oma alluvaisse tähelepanelikult ja nõudlikult.

14. Täitma kõik saadud ülesanded täie tõsiduse ja kohusetundega.

15. Kasvatama ja mõjutama Eesti noori võitluseks ja rahvusluseks.

VI ERL-i LIIKMETE ÕIGUSED.

1. ERL-i liikmed on võrdsed.

2. ERL-i liikmed omavad õiguse omada eri-ideid tulevase vaba Eesti poliitika, majanduselu, kultuuri, sise- ja välispoliitika kohta ja võidelda nende eest, vaieldes ERL-i sisemistel koosolekutel.

3. ERL-i liikmed omavad õiguse osavõtuks ERL-i tegevuse organiseerimisest ja nõuandva hääleõiguse, mis kindlustatakse juhtkonna poolt.

4. ERL-i liikmetel on õigus abile ja kaitsesele hädaohu korral.

VII STRUKTUUR.

1. ERL on üleestimaaline organisatsioon.

2. ERL-i kõrgemaks võimuorganiks on juhtkonna kokkutulek ja selle vaheaegadel omab kõrgema täidesaatva võimu juht, tegutsedes ERL-i juhatuse kokkutuleku poolt saadud volituste ja ettenähtud ülesannete piirides.

PROTOKOLL: Eesti Rahvuslaste Liit eksisteerib kuni Eesti Rahvusriigi loomiseni ja kindlustamiseni.

ERA PA, F. 129, S. 28 660, Kd. 5, L. 183–185.

ÜHINENUD RAHVASTE ORGANISATSIOONI PEAASSAMBLEELE

Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne esitavad Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Peaassambleele järgmise memorandumi eesti rahva saatuse kohta.

Lähtudes sellest,

et eri rahvuste olemasolu on inimkonna rikkuseks;

et rahvuslike kultuuride vägivaldne nivelleerimine ja assimileerimine vaesestab inimkonda;

et rahvuse ja tema kultuuri säilumise põhitingimusi on riiklik iseseisvus;

et maailma viimaste aastakümnete arengu põhilisi jooni on sõltumatute rahvusriikide — ÜRO liikmete — teke ja nende arvuline kasv;

et vastavalt Rahvusvahelisele paktile majanduslike, sotsiaalsete ja kultuurialaste õiguste kohta (art. 1), Koloniaalmaadele ja -rahvastele iseseisvuse andmise deklaratsioonile (punkt 2) jt. analoogilistele ÜRO dokumentidele on kõigil rahvastel enesemääramisõigus, mille põhjal nad vabalt määravad oma poliitilise staatuse ja teostavad oma majanduslikku, sotsiaalset ja kultuurilist arengut;

et vastavalt Inimõiguste ülddeklaratsioonile (art. 21, punkt 3) peab valitsuse võimu aluseks olema rahva tahe, mis peab väljenduma perioodilistes ja võltsimata valimistes ja vormides, mis tagavad hääletamise vabaduse;

et Eesti, endine rahvusvaheliselt tunnustatud sõltumatu riik ja Rahvasteliidu liige aastast 1921, on nagu teisedki Balti riigid 1940. a. oma riiklikust sõltumatusest vägivaldselt ilma jäetud ning asetatud koloniaalse territooriumi seisundisse;

et selle seisundi ja Nõukogude valitsuse poliitika tulemusena, mille eesmärgiks on kõigi Nõukogude territooriumil elavate rahvuste assimileerimine nõukogude rahvuseks, kus juhtivat osa etendaksid venelased, on tekkinud tõsine oht eesti rahva edasisele rahvuslikule, poliitilisele, kultuurilisele ja vaimsele eksistentsile;

et Atlandi hartale allkirjutanud riigid (kaasa arvatud Nõukogude Liit) kohustusid (art. 3) soodustama suveräänsetest õigustest ja omavalitsusest ilma jäetud rahvaste õiguste ja omavalitsuste taastamist;

et eespoolmainitud kohustusi pole täidetud ainult kolme Balti riigi suhtes, kaasa arvatud Eesti;

et koloniaalrežiimi tingimustes pole eesti rahva osas tagatud Inimõiguste ülddeklaratsiooni art. 3, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 (1), 18, 19, 20,

21, 26 (2), 27 (2), Rahvusvahelise pakti majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste õiguste kohta art. 1, 8 (1d), 13 (3), 15 (3) ning Rahvusvahelise pakti kodaniku- ja poliitiliste õiguste kohta art. 6, 7, 9, 10, 12, 14, 17, 18, 19, 21, 22 täitmine.

Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne NÕUAVAD:

1. Eesti riikliku sõltumatus taastamist Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahelise Tartu rahuga 1920. a. kindlaks määratud piirides;

2. Eesti kui endise Rahvasteliidu liikme vastuvõtmist Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liikmeks.

Selleks Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne peavad vajalikuks:

a) likvideerida olemasolev koloniaalne haldusaparaat, mis ei vasta Inimõiguste ülddeklaratsiooni art. 21 punkt 3 nõudele, sõltub ainuüksi Nõukogude keskvalitsusest ja on selle suurriikide šovinistlike taotluste tööriist;

b) likvideerida Eesti territooriumil asuvad Nõukogude sõjaväebaasid ja viia Eestist välja kõik Nõukogude sõjaväed, kes olid paigutatud sinna vastavalt 1939. a. Eesti ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud lepingule ainult 10 aastaks (leping aegus 1949. a.);

c) kuni rahvuslike riigivõimuorganite moodustamiseni vabade demokraatlike valimiste teel kehtestada Eesti territooriumil ajutine ÜRO haldus ja tuua Eestisse sisse ÜRO väed;

d) anda ÜRO haldusperioodil võimalus Eestisse tagasipöördumiseks kõigile Eestist vägivaldselt deporteeritud (sealhulgas poliitilistel põhjustel vangistatud) või omal tahtel lahkunud eesti rahvusest isikuile, samuti neile, kes kuulusid Eesti kodakondsusesse ja nende järeltulijaile;

e) taastada normaalne poliitiline elu ja luua tingimused tõeliselt vabadeks demokraatlikeks valimisteks (ÜRO vaatlejate järelevalve all), et moodustada eesti rahva esindusorgan — Asutav Kogu.

Asutava Kogu valimistest võivad osa võtta kõik poliitilised parteid ja rühmitused, kes austavad demokraatia põhimõtteid ja rahvaste õigust riiklikule sõltumatusele.

Asutava Kogu valimistel on hääleõigus kõigil neil vähemalt 18 a. vanustel isikutel, kes olid (või kellel vähemalt üks vanematest oli) Eesti Vabariigi kodanik või kes on Eesti territooriumil sündinud.

Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne on veendunud, et ainult eespooltoodud kaalutluste ja nõuete elluviimine võimaldab ÜRO-l kõrvalekaldumatult täita kohustusi, mis tal lasuvad vastavalt Koloniaalmaadele ja -rahvastele iseseisvuse andmise deklaratsiooni art. 1, 2, 4, 5, Rahvusvahelise pakti kodanike- ja poliitiliste õiguste kohta art. 1 punkt 3 ning ÜRO Põhikirja art. 103, 104 ja 105.

*Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne nõuavad ÜRO-lt efektiivsete abinõude tarvituselevõttu, et likvideerida Eestis kõl-
betu, ebainimlik ja ebaseaduslik Nõukogude koloniaalvõim ja sundida
Nõukogude Liitu mitte tegema takistusi eesti rahva seaduslike õiguste
ja rahvusliku suveräänsuse taastamisele.*

Eestlased ei nõustu kunagi oma isamaa koloniaalse staatusega.

*Praegu, kus isegi maailmas kõige väiksemate rahvaste õigust rah-
vuslikule sõltumatusele tunnustatakse, ootab eesti rahvas Ühinenud Rah-
vaste Organisatsiooni kiiret ja tõelist abi.*

Tallinnas 24. oktoobril 1972. a.

Eesti Demokraatlik Liikumine

Eesti Rahvusrinne

Eesti Päevaleht, 9. november 1974.

45 EESTI, LÄTI JA LEEDU KODANIKU MÄRGUKIRI

*NSV Liidu valitsusele,
Saksa Föderatiivse Vabariigi valitsusele,
Saksa Demokraatliku Vabariigi valitsusele,
Atlandi Hartale allakirjutanud riikide valitsustele,
ÜRO peasekretärile hr. Kurt Waldheimile.*

Nõukogude õigusteadus mõistab rahvusliku suveräänsuse all rahvuse võimutäiust, tema poliitilist vabadust, reaalselt võimalust täies ulatuses oma saatust korraldada, esmajoones enesemääramisvõimalust, kaasa arvatud lahkulöömise ja sõltumatu riigi moodustamise võime. Rahvuslikku suveräänsust iseloomustab rahvuse poliitiline, territoriaalne, kultuuriline ja keeleline iseseisvus, mis avaldub tema suveräänses täieõiguslikkuses rahvuse sotsiaalse elu nimetatud aladel.

Rahvuse suveräänsust ei saa annetada ega ära kaotada, teda on võimalik ainult rikkuda või taastada.

*1919. a. tunnistas Lenin Vene Impeeriumist lahkulöönud Eesti, Läti ja Leedu eksisteerimist *d e f a c t o*. 1920. a. sõlmis Nõukogude Venemaa nende riikidega rahulepingud, mis tähistas Balti riikide tunnustamist ka Venemaa poolt *d e j u r e*. Nõukogude valitsuse nimel loobus Lenin igaveseks ajaks suveräänsetest õigustest Eesti, Läti ja Leedu suhtes. Kuid 19 aastat hiljem sooritasid Stalin ja Hitler kallaletungi nende riikide suveräänsusele. Käesoleva aasta 23. augustil täitub 40 aastat nn. Molotov—Ribbentropi pakti allakirjutamisest, selle pakti ellurakendamise tähistas Eesti, Läti ja Leedu iseseisvuse lõppu.*

23. augustil sõlmiti Saksa Riigi ja Nõukogude Liidu vaheline mittekallaletungileping. Sellele lisati ülisalajane lisaprotokoll, mis puudutas Ida-Euroopa jagamist nn. mõjusfäärideks. NSV Liidu välisasjade rahvakomissar V. M. Molotovi ja Saksamaa välisministri J. von Ribbentropi salajaste läbirääkimiste aineks olid Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina. Lisaprotokolli mõte seisnes selles, et Soome, Eesti ja Läti saatus usaldati NSV Liidu, Leedu oma aga Saksa Riigi hoolde.

28. septembril 1939. a. sõlmiti NSV Liidu ja Saksamaa vahel sõprus- ja piirileping. Selle lepinguga muudeti 23. augusti 1939. a. lisaprotokolli nii, et Leedu usaldati NSV Liidule, v.a. Šesupe jõe vasakkalda ala, mille pidi eriabinõude rakendamise korral okupeerima Saksa armee.

15.–17. juunini 1940. a. rakendas Punaarmee NSV Liidu valitsuse korraldusel “eriabinõusid” Leedu, Läti ja Eesti territooriumeil. Liiden-

dati ka Leedu territooriumi see osa, mille Saksa armee pidi Stalini ja Hitleri kokkuleppe kohaselt liitma Saksamaaga.

10. jaanuaril 1941. a. kirjutasid ühelt poolt Saksamaa suursaadik NSV Liidus von Schulenburg, teiselt poolt NSV Liidu rahvakomissaride nõukogu esimees Molotov alla uuele salaprotokollile, milles kauplemisobjekti moodustas eelmainitud Leedu territooriumi osa. Saksamaa valitsus loobus Shesupe jõest läänes asuvast territooriumist NSV Liidu kasuks 7,5 miljoni kulddollari ehk 31,5 miljoni riigimarga suuruse rahalise kompensatsiooni vastu.

Molotov—Ribbentropi pakt kujutas kahe ajaloo suurima tüüranni — Stalini ja Hitleri — vandenõud rahu ja inimkonna vastu; sellest vandenõust sai alguse II maailmasõda. Meie käsitame 23. augustit häbipäevana.

14. augustil 1941. a. kirjutasid USA president F. D. Roosevelt ja Suurbritannia peaminister W. Churchill alla 8-punktilisele Atlandi Hartale. Selle deklaratsiooni teine punkt kuulutas, et USA ja Suurbritannia “ei nõustu mingisuguste territoriaalsete muudatustega, millised pole kooskõlas asjast huvitatud rahvaste vabalt väljendatud sooviga”.

Punkt 3: “Nad austavad kõikide rahvaste õigust valida endale valitsusvorm, mille raames nad soovivad elada; nad teevad jõupingutusi taastamaks nende rahvaste suveräänseid õigusi ja omavalitsust, kes sellest on vägivaldselt ilma jäetud.” 24. septembril ühines Atlandi Hartaga ka NSV Liit.

NSV Liidu deklaratsioonis öeldi: “Nõukogude Liit hakkab oma välispoliitikas [---] juhinduma rahvaste enesemääramisprintsipiibist [---]. Nõukogude Liit kaitseb iga rahva õigust riiklikule sõltumatusele ja oma maa territoriaalsele puutumatussele, õigust kehtestada säärane ühiskondlik kord ja valida säärane valitsusvorm, mida ta loeb otstarbekaks ja vajalikuks kogu maa majandusliku ja kultuurilise õitsengu tagamiseks.”

On vajalik meenutada, et vastavalt rahvusvahelisele õigusele ei ole rahvaste enesemääramise õiguse teostamine võimalik, kui nende rahvaste territooriumile on paigutatud okupatsiooniväed. Seda rõhutatakse ka leninlikus Rahudekreedis, kus öeldakse, et kui rahvusele “ei võimaldata õigust otsustada vaba hääletamise teel, liidendava või üldse tugevama rahvuse vägede täieliku väljaviimise olukorras, vähimagi sunduseta küsimust antud rahvuse riikliku eksisteerimise vormidest, siis on see liidendamine anneksioon, s.o. vallutus ja vägivald”.

Kurikuulus Müncheni 29. septembri 1938. a. kokkuleppe tagajärjed likvideeriti juba Saksamaa sõjalise lüüasaamise faktiga Teises maailmasõjas. Ometi tunnistas SFV valitsus Tšehhoslovakkia avalikkuse survele Müncheni kokkuleppe kehtetuks allakirjutamise momendist peale.

Molotov—Ribbentropi pakt säilitab siamaani juriidilise jõu. Meie arvame, et maailma avalikkuse vaikumine selles küsimuses tuleb kasuks eilsetele, praegustele ja tulevastele agressoritele. Me palume maailma avalikkust nõuda oma valitsustelt, et lõpetataks status quo säilitamisest huvitatud jõudude vaikov toetamine.

Me otsustasime pöörduda:

1. NSV Liidu valitsuse poole palvega avaldada Molotov—Ribbentropi pakti täielik tekst ja kõik selle juurde kuulunud salaprotokollid. Tuletame meelde, et Rahudekreet deklareeris Nõukogude valitsuse loobumist saladiplomaatiast. Ühtlasi palume kuulutada Molotov—Ribbentropi pakt kehtetuks selle allakirjutamise momendist peale.

2. SFV ja SDV valitsuste kui Reichi õigusjärglaste poole palvega kuulutada Molotov—Ribbentropi pakt kehtetuks selle allakirjutamise momendist peale ning aidata NSV Liidu valitsusel likvideerida mainitud pakti tagajärgi — viia võõramaised väed välja Baltikumi territooriumilt. Selle ülesande täitmiseks tuleks moodustada NSV Liidu, SFV ja SDV esindajatest Molotov—Ribbentropi pakti tagajärgede likvideerimiskomisjon.

3. Atlandi Hartale allakirjutanud riikide valitsuste poole palvega, et nad, lähtudes oma moraalsest vastutusest, ilmutaksid Molotov—Ribbentropi pakti ja selle tagajärgede resoluuksit hukkamõistu. Meenutame, et vastavalt rahvusvahelisele õigusele ei loeta siseasjadeks selliseid aktsioone, mis olemuselt ja suunitluselt on ohuks rahule ja julgeolekule ning rikuvad jämedalt üldtunnustatud rahvusvahelisi norme. Rahvaste ja rahvuste enesemääramisprintsiiip eeldab kolonialismi kui rahvusvahelise kuriteo vastu võitlemisel mistahes meetodite õiguspärasust. Sellega on seotud ka vabadusvõitluse rahvusvahelise toetamise õiguspärasus. Veel enam, vastavalt rahvusvahelise õiguse printsiiptide deklaratsioonile on iga riik kohustatud kollektiivsete ja individuaalsete aktsioonide vahendusel kaasa aitama rahvaste võrdõiguslikkuse ja enesemääramise põhimõtte teostamisel.

4. ÜRO peasekretäri poole palvega seada ÜRO Peaassamblee järgmisel istungjärgul üles küsimus Molotov—Ribbentropi pakti tagajärgede likvideerimisest. Meenutame, et rahvaste enesemääramise printsiiip on kinnitatud kaasaegses rahvusvahelises õiguses. See on sündinud rahvaste enesemääramisprintsiiibi sanktsioneerimisega säärastes tähtsates rahvusvahelistes dokumentides nagu ÜRO põhikiri (artiklid 1, 13, 55, 76); Koloniaalmaadele ja -rahvastele iseseisvuse andmise deklaratsioon, mille ÜRO Peaassamblee 25. istungjärg võttis vastu 14. detsembril 1960. a.; Peaassamblee resolutsioon 20. detsembrist 1965. a., mis tunnustas koloniaalrahvaste võitluse seaduslikkust; Rahvusvaheline konventsioon kõigi rassilise diskrimineerimise vormide likvideerimise kohta, mille Peaassamblee kinnitas 20. istungjärgul 21. detsemb-

ril 1965. a.; Peaassamblee 21. istungjärgul 16. detsembril 1966. a. vastuvõetud rahvusvahelised inimõiguste paktid; Peaassamblee 25. juubeliistungjärgul 24. oktoobril 1970. a. vastuvõetud Rahvusvahelise õiguse printsiipide deklaratsioon. Nendes ja teistes ÜRO rahvusvahelise õiguslikes aktides avaldatakse rahvaste võrdõiguslikkuse ja enesemääramise põhimõtte kaasaegne sisu. Selle all mõistetakse:

— kõigi rahvaste õigust vabalt oma saatust korraldada, s.o. määratleda täieliku vabaduse tingimustes, välise vahelesegamiseta oma sise- ja välispoliitiline staatus ning teostada oma äranägemise kohaselt poliitilist, majanduslikku, sotsiaalset ja kultuurilist arengut;

— rahvaste õigus vabalt valitseda oma loodusrikkusi ja ressursse;

— kõikide riikide kohustust soodustada kollektiivsete ja individuaalsete aktsioonide teel rahvaste võrdõiguslikkuse ja enesemääramise põhimõtte ellurakendamist kooskõlas ÜRO põhikirja sätetega.

Rahvaste võrdõiguslikkus ja õigus oma saatust korraldada on tähtsaima rahvusvahelise õiguse põhimõttena välja kuulutatud Euroopa Julgeoleku- ja koostööõupidamise Lõppaktis.

Teilegi, hr. peasekretär, on teada, et eelmainitud rahvusvahelisi, kohustuslikku jõudu omavaid dokumente rikutakse mõningate ÜRO liikmesriikide poolt. Me sooviksime, et ÜRO Peaassamblee eeloleval istungjärgul nimetataks Eestis, Lätis ja Leedus toimuvat õige nimega.

23. august 1979

Romas Andriauskas, Stase Andriauskiene, Alfonsas Andriukaitis, Edmundas Bartuška, Vytautas Bastys, Vytautas Boguscis, vaimulik Vladas Bobinas, Romas Bitkevičius, Ints Cālitis, Petras Cidzikas, Arvydas Cekanavičius, Jonas Dambrauskas, Jonas Eisvydas, ksjonsd Virgilius Jaugilis, Mečislovas Jurevičius, Litutauras Kazakevičius, Leonas Laurinkas, Rimas Mažukna, ksjonsd Močius, Mart Niklus, ksjonsd Napoleonas Norkunas, Sigitas Paulavičius, Angele Paškauskiene, Kestutis Povilaitis, Jadvygo Petkevičiene, Jonas Petkevičius, Jonas Protusevičius, Sigitas Randis, Endel Ratas, Henrikas Sambore, Julius Sasnauskas, Leonora Sasnauskaite, Algirdas Statkevičius, Kestutis Subačius, Enn Tarto, Antanas Terleckas, Erik Udam, Vladas Šakalis, Jonas Šerkšnas, Alfreds Zaideks, Jūris Ziemelis, Zigmās Širviskas, Jonas Volungevičius, Rimas Žukauskas, Ivars Žukovskis.

Lisandusi. . . 1984a. Lk. 129–131, 152.

EESTLASTE, LÄTLASTE JA LEEDULASTE KOLLEKTIIVNE AVALIK KIRI

NSVL Ülemnõukogu esimehele

ÜRO Peasekretärile

Afganistani rahvale

27. detsembril 1979. a. vapustas maailma teade, et Afganistani on sisse viidud Nõukogude väed.

Viited sellele, et Nõukogude vägede Afganistani sisseviimine sai teoks Afgaani valitsuse palvel nn. sõpruse-, heanaaberlikkuse ja koostöölepingu alusel eesmärgiga pareerida välismaist agressiooni, on vaevalt paikapidav.

Hafizulla Amini valitsus ei võinud paluda Nõukogude vägedel iseenast kukutada, Karmal Babraki valitsust aga ei eksisteerinud veel. Mitte ükski Afganistani naaberriik ei olnud viinud oma vägesid selle territooriumile ja isegi L. I. Brežnevi vastustes Pravda korrespondendile 12. jaanuaril 1980. a. seda ei väidetud. Samuti ei pöördunud Afgaani valitsus agressiooni asjus ÜRO poole, mis ainult kinnitab selle puudumist Nõukogude vägede sisseviimise momendini. Vägede sisseviimine käib vastu ka Nõukogude—Afganistani kokkuleppele Agressiooni määrangust art. II ja art. III, mille järgi on igasugune vägede sisseviimine agressioon ja seda ei saa õigustada mitte mingisugused majanduslikud ja poliitilised argumendid.

Baltimaadel olid samuti Nõukogude Liiduga analoogilised sõpruse- ja vastastikuse abistamise lepingud ning 1940. a. viidi ka neisse Nõukogude väed sisse viitega mainitud lepingutele. Seepärast teavad eesti, läti ja leedu rahvad säärase ettevõtmiste eesmäärke ja tagajärgi.

Maailma üldsuse hukkamõistu seoses võõramaiste vägede sisseviimisega Afganistani territooriumile väljendas eredalt ka Peaassamblee 15. jaanuari 1980. a. resolutsioon. 104 riiki hääletasid kõigi välismaiste vägede viivitamatu väljaviimise poolt Afganistanist ja vaid 18 riiki hääletasid selle vastu.

Me toetame selle ÜRO Peaassamblee resolutsiooni nõudmisi ja nõuame kõigi NSVL väekontingentide viivitamatut ja tingimustete Afganistanist väljaviimist.

17. jaanuaril 1980. a.

Vytautas Bogušis, Ints Čālitis, Mečislovas Jurevičius, Jūri Kukk, Ona Lukauskaite-Poškiene, Algirdas Masiulionis, Mart Niklus, Jonas Petkevičius, Endel Ratas, Algirdas Statkevičius, Peters Stokmanis, Kestutis Subačius, Vladas Šakalis, Enn Tarto, Andrius Tuckus, Erik Udam, Jonas Volungevičius, Jūris Ziemelis, Ivars Žukovskis.

Lisandusi. . . 1984a. Lk. 150–151, 220.

EESTLASTE, LÄTLASTE JA LEEDULASTE KOLLEKTIIVNE AVALDUS

Rahvusvahelisele Olümpiakomiteele

USA, Kanada, Inglismaa ja teiste Baltimaade NSVL-u inkorporeerimist mittetunnustavate maade rahvuslikele olümpiakomiteedele

Olümpiamängud on oma olemuselt rahu sümboliks. Nende eesmärgiks on teenida rahvaste lähendamise ja lepitamise huve. Seepärast ei osale olümpiamängudel sõdivad maad. Nimelt sel eesmärgil ei ole olümpiamängud toimunud okupeeritud territooriumidel, et sellega mitte seadustada vallutusi, anneksioone ega õigustada agressorit.

Osa 1980. a. olümpiamängudest viiakse läbi Eesti territooriumil, ühes neist Balti riikidest, kelle kaasaegne rahvusvaheline staatus on hitlerliku Saksamaa ja stalinliku NSVL-i kuritegeliku tehingu otsene tagajärg. See 23. augusti 1939. aasta tehing on rahvusvahelisele üldsusele teada Molotov—Ribbentropi pakti nime all.

Sel viisil riigid, kes ei tunnusta seaduslikuks Baltimaade annekteerimist, kuid saadavad oma olümpiameeskonnad Eestisse, tallavad jalge alla olümpiamängude põhiprintsiibid.

Pöördudes teie poole, tahame rõhutada oma sügavat rahutust ja nõrdimust faktist, et ei järgita olümpiamängude üllaid põhimõtteid.

Me palume, et Eesti territooriumit ei kasutataks poliitilisteks eesmärkideks, mis tooksid kahju Eesti ja teiste Balti rahvaste suveräänsusele ja püüdlustele. Olümpiameeskondade saatmine Eestisse tähendaks seda, et rahvaste enesemääramisõigus seatakse kahtluse alla. See ei saa mitte viia olümpiamängude enda idee diskrimineerimiseni ja lõpptulemusena ei saa teenida rahuüritust.

Me arvame, võttes arvesse praeguseks väljakujunenud rahvusvahelist olukorda, et oleks otstarbekas ja arukas viia 1980. a. olümpiamängud tervikuna NSV Liidu territooriumilt välja.

28. jaanuaril 1980. a.

Vytautas Bogušis, Ints Cālītis, Mečislovas Jurevičius, Jūri Kukk, Ona Lukauskaite-Poškiene, Algirdas Masiulionis, Mart Niklus, Jonas Petkevičius, Endel Ratas, Algirdas Statkevičius, Peters Stokmanis, Kestutis Subačius, Vladas Šakalis, Enn Tarto, Andrius Tuckus, Erik Udama, Jonas Volungevičius, Jūris Ziemelis, Ivars Žukovskis.

Lisandusi... 1984a. Lk. 151–152, 220.

PROTEST AKADEEMIK A. D. SAHCHAROVI TAGAKIUSAMISE
PUHUL

NSVL Ülemnõukogu Presiidiumile

NSVL Teaduste Akadeemia presiidiumile

Rahvusvahelisele organisatsioonile Amnesty International

24. jaanuaril 1980. a. sai kogu maailm teada silmapaistva teadlase ja ühiskonnategelase, esimese Nõukogudemaalt pärit Nobeli rahu-preemia laureadi, mehise inimõiguste eest võitleja, akadeemik Andrei Dmitrijevitiš Sahharovi arreteerimisest. Varsti pärast seda tehti maailma üldsusele teatavaks tema vägivaldne administratiivkorras väljasaatmine Moskvast Gorkisse. Neid akadeemik A. D. Sahharovi vastu suunatud aktsioone saadab nõukogude massiinformatsiooni vahendeis laiaulatuslik propagandakampaania.

Kirjeldatud aktsioonide seaduslikke aluseid ning samuti ka vastutavate, säärase otsuse vastuvõtnud isikute nimesid varjatakse laia üldsuse eest. Nagu me teame, pole akadeemik Sahharovil mitte mingisugust võimalust avalikult ümber lükata talle esitatud süüdistusi.

Peale akadeemik A. D. Sahharovi jälitatakse veel ka tema abikaasat Jelena Bonnerit ning paljusid teisi silmapaistvaid inimõiguslasi. Käimasolev mitmesuguste kitsenduste laine, kuhu lülituvad ka arreteerimised, on ühiskondlikult ohtlik ning võib kaasa tuua ametlikult hukkamõistetud Ježovi—Jagoda—Beria repressioonide, mille ohvriks langes ka ülemaailmselt tuntud teadlane N. J. Vavilov, tagasituleku.

Me mõistame resoluutselt hukka ühe meie aja silmapaistvama humanisti akadeemik A. D. Sahharovi tagakiusamise; tema üle on kõik ausad inimesed uhked.

Mõned meist allakirjutanud eestlastest tunnevad seda suurepäraselt inimest isiklikult ning me oleme talle sügavalt tänulikud meie rahvusküsimuste mõistmise ja toetamise eest.

Me loeme sellise võimude omavoli akadeemik A. D. Sahharovi suhtes lubamatuks ja häbistavaks.

Nõuame viivitamatult kasutuselevõetud kitsenduste lõpetamist ning akadeemik A. D. Sahharovi vaba teadus- ja ühiskondliku tegevuse kindlustamist.

Tallinn—Tartu, 3. veebruar 1980. a.

Heiki Ahonen, Boriss Gasparov, Karin Inno, Urmas Inno, Jüri Kukk, Viktor Niitsoo, Julius Niklus, Mart Niklus, Irina Paperno, Lagle Parek, Endel Ratas, Priit Silla, Enn Tarto, Erna Tarto, Erik Udam.

Lisandusi... 1984a. Lk. 152–153.

KIRI LECH WALESALE

Pan Lech Walesa

Õnnitleme Teid ja Teie näol kogu poola rahvast, kes pani aluse demokraatlikele reformidele, mida nii väga vajab kogu sotsialismileer.

Lietuva—Eesti

11. sept. 1980. a.

Heiki Ahonen, Vytautas Boguscis, Petras Cidzikas, Boriss Gasparov, Veljo Kalep, Ona Lukauskaite-Poškiene, Algirdas Masiulionis, Viktor Niiitsoo, Irina Paperno, Lagle Parek, Arvo Pesti, Jonas Protusevičius, Romas Ragaišis, Endel Ratas, Leonora Sasnauskaite, Kestutis Subačius, Genute Šakaliene, Enn Tarto, Erik Udam, Jonas Volungevičius.

Lisandusi... 1984b. Lk. 284.

AVALIK KIRI SOOME VABARIIGI KODANIKELE

Maailmas elab sadu rahvaid. Sajandite vältel on säilinud rahvaste erilised tunnused: keel, kultuur, temperament. Rahvad ongi nad seetõttu, et pole nõus loobuma oma keelest ega tavadest selleks, et võtta omaks mõne teise rahva keelt ja tavaid. Võib veendunult öelda, et iga rahva ilmne, absoluutne enamus on huvitatud oma rahva edasisest säilimisest ja võimalusest elada talle omases etnilises keskkonnas.

Nõnda on ka eesti rahvaga. Enamus eestlasi tahab elada omal maal, Eestimaal, suhelda ümbritsevate inimestega omas eesti keeles, pida kinni oma traditsioonidest, rahvuslikule temperamendile vastavatest kommetest ja mitte saada traumeeritud võõrastest rahvustest inimeste traditsioone mittetundvast, solvavast käitumisest omaenda kodumaal. Paraku ei lange see eesti rahva soov kokku NLKP programmiga, milline seab eesmärgiks kõigi Nõukogude Liidu territooriumil elavate rahvaste rahvuslike erinevuste kaotamise ja nende ühtesulatamise ühtseks nõukogude rahvuseks vene keele ja vene nõukogude kultuuri baasil. Tahtmata halvustada vene keelt ja vene kultuuri, arvame, et soomlastele on mõistetav eestlaste rahvuslik vastuseis sellisele üritusele. Vaevalt oleksid soomlased nõus rahvusena sulama rootsi, vene, hindu või arabia kultuuris.

Viimased aastakümned on kulgenud eesti rahvale kui etnilisele ühikule ohtlike tagajärgedega. Vastavalt Nõukogude Liidu riiklikule poliitikale on uute tööstusettevõtete rajamine Eestisse, samuti olemasolevate laiendamine toonud kaasa võõrast (enamasti vene keelt) kõneleva elanikkonna sissevoolu Eestisse. Kui 1934. aastal moodustasid eestlased elanikkonnast 88,2%, siis 1959. a. 74,6%, 1970. a. 68,2% ja 1979. a. vaid 64,7%. Eesti pealinnas Tallinnas oli 1979. a. rahvaloenduse andmeil 441 800 elanikku, neist eestlasi 227 376. 1979. a. oli eestlaste protsent kuues Eesti tähtsamas, vabariikliku alluvusega linnas järgmine: Tallinnas 51,5%, Kohtla-Järvel 26,4%, Narvas 4,9%, Sillamäel 4,3%, Tartus 74,4% ja Pärnus 74,1%. Seejuures ei arvesta rahvaloenduse andmed Eestis elavaid valdavalt muulastest sõjaväelasi Tallinnas ja mujalgi Eestis.

On juba palju selliseid asutusi (sealhulgas üle-eestilise tähtsusega asutusi), kus juhtkond ei tarvita eesti keelt ei kõnes ega kirjas.

1982. a. 4. märtsil pandi nurgakivi Tallinna uue kaubasadama ehitusele. Pidulikes kõnedes kiideti uut sadamat kui Läänemere suurimat ja NSVL kaubandusele riiklikult tähtsat rajatist. Ei peokõnelejad ega nõukogude ajakirjandus puudutanud küsimust, mida tähendab Tallinna uus kaubadam eesti rahva etnilisele tulevikule. Umbkaudselt hinnatakse (ajakirjandus andmeist vaikib) selles Läänemere suurimas kauba-

sadamas (koos seda teenindavate ettevõtetega) tekkivate uute töökohtade arvu 100 000-le. Möödapääsmatult täidetakse 90% või rohkem nendest töökohtadest muulastega, kes tuuakse värbamise korras või tulevad ise Eestisse teistest NSVL osadest. Koos perekondadega moodustab uuest sadamast tingitud immigrantide arv 150 000–200 000 inimest. Kui praegu on eestlaste osakaal oma pealinnas 50% lähedal, siis Tallinna uue kaubasadama täieliku käikulaskmisega vähendatakse eestlaste osakaal 35% lähedale.

Iseloomulik on, et sadama ehitamise vajalikkust ja tagajärgi ei arutatud nõukogude eesti ajakirjanduses, et sellise hiigelettevõtte rajamiseks ei küsitud eesti rahva arvamust. Ühel päeval selgus, et "on otsustatud". Ja rahva arvamust ei saanudki küsida, sest vaevalt ükski rahvas häälatab enese hävitamise poolt.

Teatavasti osaleb sadama ehitamisel ka Soome firmasid ja töölisi.

Me teame Soome Vabariigi rasket poliitilist ja majanduslikku olukorda, millisel taustal on arusaadav soomlaste huvi ehitustööde tellimuste vastu NSVL-s. Kuid me soovime, et soome ehitajad, nii töölised kui firmade juhtkonnad, oleksid teadlikud lepinguliste tööde tagajärgede kõikidest aspektidest. Ja me soovime, et eesti ja soome rahvad, hõimurahvad, otsiksid ja leiaksid võimalusi üksteise toetamiseks rasketel hetkedel. Minevik pole sellistest näidetest mitte päris tühi.

Eestimaal, 1. oktoobril 1982. a.

Eva Ahonen, Heiki Ahonen, Rein Arjukese, Ülle Einasto, Ilse Hein-salu, Karin Inno, Urmas Inno, Lagle Parek, Arvo Pesti, Endel Ratas, Priit Silla, Enn Tarto, Erik Udam.

Lisandusi. . . 1986. Lk. 502–503.

AVALIK KIRI
TUUMARELVADE LIKVIDEERIMISE KÜSIMUSES

ÜRO Peasekretärile

Tuumarelvi omavate riikide valitsustele

Võib lugeda tõestatuks väidet, et tuumasõda oleks ülemaailmne katastroof, mille hirmsatest tagajärgedest ei jääks puudutamata ükski riik ega rahvas, katastroof, mille koledust on isegi raske ette kujutada.

Arvestades tuumarelvastuse pidevalt suurenevat hulka ja sellest tulenevat ohtu inimkonnale, arvestades strateegilise relvastuse piiramise läbirääkimiste pidevat takerdumist paljudesse üksikasjadesse, ja ka asjaolu, et isegi relvastuse piiramise kokkulepete saavutamine ei pruugi vältida tuumasõja puhkemist, leiame, et AINSAKS VASTUVÕETAVAKS LAHENDUSEKS ON KÕIGI TUUMARELVADE TÄIELIK LIKVIDEERIMINE.

Kuna sõja ja rahu küsimus on suurel määral riikide ja blokkide omavahelise usalduse küsimus, vastastikuse vaenulikkuse vähendamise küsimus, siis tuleb koos tuumarelvade likvideerimisega viia ellu abinõud tuumariikide poliitilise struktuuri liberaliseerimiseks ja riikidevaheliseks koostööks. Ajakirjanduse vabadus ja opositsiooni tegutsemise õigus suurendaks märgatavalt riikidevahelist usaldust, sest nende kaudu oleks kindlustatud ühiskonna osavõtt kontrollist valitsuste tegevuse üle. Meie arvates ei ole ühegi suurriigi riiklik ja ühiskondlik kord nii nõrk, et ta peaks kartma oma olemasolu pärast ideede vaba võistluse korral.

Pöördume Teie poole, ÜRO Peasekretär, ettepanekuga kutsuda kokku tuumarelvi omavate riikide valitsusjuhtide nõupidamine eesmärgiga likvideerida tuumarelvastus. Kutsume üles kõikide riikide valitsusi ja poliitilisi parteisid, kõiki rahvusvahelisi organisatsioone ja kõiki isikuid tegutsema, et saavutada tuumarelvastuse likvideerimine koos rahvusvahelist usaldust taotlevate alljärgnevate sihtidega:

1. Likvideerida kõik olemasolevad tuumarelvad ning tagada piisav rahvusvaheline kontroll kõigi riikide territooriumeil.

2. Tuua ära kõik väeüksused teiste riikide territooriumeil, välja arvatud ÜRO rahukaitseüksused.

3. Likvideerida riiklikes või valitseva partei poolt kontrollitavates massiteabevahendites halvustavad väljendused ja sõim teiste riikide ühiskondliku korra, valitsuste või valitsuste liikmete aadressil.

4. Kõigis endistes tuumariikides tagada legaalse, mittevägivaldse opositsiooni tegutsemise õigus koos opositsioonilise ajakirjanduse tegutsemise õigusega. Kuulutada välja amnestia kõigile poliitvangidele.

5. *Likvideerida kunstlikud kitsendused ida ja lääne vahel, lõpetada raadiosaadete segamine, tagada emigreerumise vabadus ja turismivabadus, tagada ajakirjanduse ja kirjanduse levitamine üle riikide piiride, kõik, mis on kooskõlas ÜRO Inimõiguste Ülddeklaratsiooniga.*

6. *Arenenud tööstusriikidele püürata relvade müük vähearenenud maadele.*

Kui kellegile tundub, et ülalloeitlud ettepanekud riivavad mõne riigi huve, või mõne grupi huve, või mõne isiku huve, siis palume tõsiselt kaaluda, kas need huvid kaaluvad üles tuumasõja ohtu, inimkonna kollektiivse enesetapu ohtu.

Tallinn—Tartu, 24. detsembril 1984. a.

Ülle Einasto, Karin Inno, Urmas Inno, Viktor Niitsoo, Eve Pärnaste, Endel Ratas, Ināra Serdane, Erik Udam

Lisandusi... 1986. Lk. 599–600.

Indeks

- Aasalo, Lembitu, 60
Aasmäe, Hardo, 125
Aben, Aleksander, 56
Adams, Jüri, 90, 135, 136,
157
Adojaan, eesistuja, 63
Afanasjev, Pavel, 16–18, 21,
23, 27, 34, 36, 39, 94
Ahonen, Eva, 148
Ahonen, Heiki, 135, 140,
143, 146–151, 153,
154, 157
Aimla, Priit, 110
Ait, Arri, 42
Ait-Ihlov, Tiina, 42
Aleksejeva, Ljudmila, 10,
117
Aljas, Arvo, 42, 43
Allik, Hendrik, 56
Allik, Jaak, 61
Alliksaar, Artur, 45
Alttoa, Kaur, 110
Amalrik, Andrei, 80, 90, 94,
125
Andersons, Edgārs, 131
Andresen, Nigol, 56
Andropov, Juri, 82, 122, 155
Aragon, Louis, 58
Arjukese, Rein, 150, 157
Aruja, Madis, 110, 111
Asi, Mare, 19, 39
Asu, Aarne, 25
Ats, agendi pseudonüüm, 22
Audla, Endel, 24, 26, 27
Avtorhanov, Abdurahman, 125,
147
Baltrušaitis, Jurgis, 131
Barkov, Leonid, 76
Berdjajev, Nikolai, 90, 94,
112
Berklāvs, Eduards, 57, 58
Bernštam, Mihhail, 117
Biko, Steve, 141
Birkan, Avo, 22
Bodunov, kapten, 76
Boer, S. P. de, 122
Bogoraz, Larissa, 85
Bonner, Jelena, 117
Borets, kaasistuja, 44
Borovikova, riiklik süüdistaja,
16, 27, 36
Brackman, Arno, 73
Brežnev, Leonid, 103, 108,
117, 147, 155

- Bukovski, Vladimir, 51–53,
79
 Bötker, Peeter, 104
 Cālitis, Ints, 133, 140
 Carter, James, 124, 125
 Clemens Jr., Walter C., 8
 Conquest, Robert, 90
 Corvalan, Luis, 51
 Daniel, Juli, pseudonüüm *Ni-
kolai Aršak*, 73, 77,
80
 Delone, Vadim, 85
 Dixelius, M., 148, 150
 Djilas, Milovan, 90
 Dogadko, J., 151
 Dostojevski, Fjodor, 88
 Dremļuga, Vladimir, 85
 Driessen, E. J., 122
 Dubček, Alexander, 85, 120
 Dudarev, Viktor, 113
 Dudko, Dmitri, 116
 Eesmaa, Andres, 145
 Eiland, Endel, 42
 Eiland, Uno, 42
 Einasto, Peeter, 90
 Einasto, Ülle, 151
 Einmann, Kaido, 109
 Eller, Kalle, 90, 107
 Endre, Sirje, 9, 61, 63, 64
 Enehielm (Hermann), An-
nes, 115
 Engels, Friedrich, 73
 Erik, kaasistuja, 30
 Erna, Sander-Toomas, 19
 Fainberg, Viktor, 85
 Finkelštein, Eitan, 117
 Galitš, Aleksandr, 81
 Gandhi, Indira, 148
 Gandhi, Mahatma, 141
 Garaudy, Roger, 58
 Garuckas, Karolis, 117
 Gasparov, Boriss, 139
 Gavrilov, Gennadi, pseudo-
nüüm *Aleksejev*, 75,
76
 Gerner, Kristian, 8
 Gerretz, Jüri, 68
 Ginzburg, Aleksandr, 117
 Gorbanevskaja, Natalia, 83,
85
 Gorbatšov, Mihhail, 157
 Gorinov (Ilmet), Peep, 90
 Gretškina, Elsa, 108
 Grigorenko, Pjotr, 83, 117,
120, 131
 Grjazanov, eesistuja, 29
 Grosschmidt, Eduard, 30
 Gustavson, kaasistuja, 19
 Habsburg, Otto von, 138
 Hainsalu, Lehte, 110
 Haljak, Mart, 35, 36
 Hall, Gus, 137, 138
 Hallaste, Illar, 114
 Hallik, Heldur, 28
 Hallik, Uudo, pseudonüüm
Karl Ratassepp, 36,
37
 Halling, Jüri, 37
 Hallmann, Heiki, 109
 Hansen, August, 56
 Hark, Edgar, 114
 Havel, Václav, 123
 Hedlund, Stefan, 8
 Heide, kaasistuja, 21, 27
 Heinsalu, Ilse, 151
 Hektor, Albert, 150, 153
 Helimets, Aino, 26
 Hermlin, Raivo, 103
 Herzen, Aleksandr, 80
 Hint, Mati, 110
 Hitler, Adolf, 35, 68, 70
 Hruštšov, Nikita, 26, 58, 79,
112
 Hõbe, kaasistuja, 18, 23
 Iila, Endel, 26

- Ikkonen, Ivan, 114
 Ild, Toomas, 104
 Illak, Riho, 145
 Ilves, Toomas Hendrik, 134
 Inno, Karin, 150
 Inno, Urmas, 150
 Isotamm, Ain, 34
 Isotamm, Jaan, ka *Johnny B. Isotamm*, 11, 23, 31–34, 46, 50, 64, 91, 106, 131, 136
 Iva, Rein, 17

 Jaago, kaasistuja, 18
 Jakir, Pjotr, 83
 Jakobs, Hubert, 106, 107
 Jakobson, Bernhard, 18, 19, 30, 34, 39, 42
 Jerofejev, Peeter, 114, 115
 Jessenin, Sergei, 78
 Jessenin-Volpin, Aleksandr, 78, 81, 120, 136
 Joandi, Pikkar, 94
 Juhandi, Rein, 39
 Juske, Ants, 105
 Juškevitš, Artjom, 86, 88, 89, 93–95, 120, 149
 Jõekäär, Leida, 17
 Jõeäär, Aleksander, 56
 Jõgi, kaasistuja, 39
 Jänes, Valdur, 73
 Järv, Jaan, 42
 Järv, kaasistuja, 17
 Järve, Valdur, 95
 Järvesoo, Elmar, 9
 Järvi, Neeme, 128
 Järvits, Heldur, 15–17
 Jääger, Aarne, 29, 30
 Jürgenson, Raivo, 67
 Jürjo, Villu, 114
 Jüssi, Fred, 110

 Kaal, Aira, 110, 111
 Kadastik Mart, pseudonüüm *Jaak Kalju*, 154

 Kahru, riiklik süüdistaja, 23, 37
 Kalda, Maie, 110
 Kalep, Veljo, 138, 144, 145, 150, 152, 157
 Kaljulaid, Holger, 11, 107
 Kaljuste, Tõnu, 110, 111
 Kall, Toomas, 110
 Kallas, KGB töötaja, 151
 Kallas, Teet, 65, 66
 Kallion, Madis, 145
 Kalnberziņš, Jānis, 58
 Kanarbik, R., 143
 Kanareikin, V., 21
 Kangust, I., 143, 146
 Kapitantšuk, Viktor, 116
 Kaplinski, Jaan, 110, 111, 127
 Karasjov-Orgussaar, Vladimir-Georg, 128
 Kareva, Doris, 106
 Karotamm, Nikolai, 56, 57
 Karpov, Ivan, 33
 Karu, Laur, 64
 Kasalu, Enno, 26
 Kask, kaasistuja, 49
 Kask, Peet, 110
 Kaukver, Ants, 38, 39
 Kelam, Tunne, 11, 91, 93, 94, 98, 157
 Kerstik, kaasistuja, 21
 Kessler, Adolf, 94, 146, 151
 Kibena, Villu, 28, 29
 Kiik, Heino, 110
 Kiik, Jarmo, 38, 39, 49
 Kiirend, Mati, 88, 89, 93–95, 120, 135, 151
 Kikkas, Ülo, 26
 Kippar, Ants, 134, 147–150, 152, 154
 Kiris, Advig, 103
 Kirs, Hilda, 39
 Kirsipuu, Siim, 116, 143, 146, 147

- Kivikas, Albert, 21, 30, 35,
 53
 Kiviloo, H., 116
 Klement, Feodor, 63
 Kleppenber, kaasistuja, 151
 Klõšeiko, Jaan, 110
 Kohv, Voldemar, 30, 33, 34,
 46
 Komp, Heinar, 45
 Koni, Regina, 73
 Koop, Arnold, 63, 106
 Koort, Jaan, 27
 Koppel, Kalevi, 109
 Kork, Toomas, 63
 Korovski, eesistuja, 44
 Kortšak, Aleksandr, 117
 Kossõrev, Aleksei, 76
 Kozlov, Andrus, 115
 Kozlov, Viktor, 106, 150,
 151, 153
 Krassin, Viktor, 83
 Kreek, Sven, pseudonüüm
 Lev Gorn, 72–74
 Kreisman, Kersti, 110
 Krivošejev, prokurör, 29
 Kruus, Hans, 56
 Kruusmaa, Heino, 151
 Kuigo, Henno, 50
 Kukk, Jüri, 10, 74, 123, 127,
 138–141, 143, 144,
 151, 152
 Kukk, Mare, 9
 Kukk, Silvi, 144
 Kuldja, Ants, 42
 Kullas, Mati, 26
 Kuperjanov, Alice, 30
 Kuperjanov, Julius, 27–30,
 103, 105
 Kurg, Jaan, 41
 Kurmet, Toivo, 128
 Kuum, Peeter, 95
 Kõiv, Evald, 69, 70
 Kõrb, Jan, 143, 157
 Käbin, Ivan (Johannes), 57,
 100
 Käo, Vladimir, 57
 Käpa, A., 146, 151
 Käämer, Endel, 25
 Küng, Andres, 9, 65, 98, 131,
 143
 Küng, Jaan, 42

 Laak, Ervin, 68
 Laaman, Eduard, 21
 Laanearu, Enn-Kaupo, 34, 46
 Laar, Mart, 8, 9, 157
 Laats, Alar, 110
 Lahe, Mart, 42
 Lahesalu, J., 148
 Laht, Aare, 110
 Landa, Malva, 117
 Lang, Ants, 33
 Langemets, Andres, 110
 Lapp, Raivo-Toomas, 68, 69,
 72, 75
 Lartsev, Juri, 151
 Laur, Aivar, 66
 Lauri, Aarne, 109
 Lauri, Kalevi, 110
 Lauristin, Marju, 110, 111
 Lauter, kaasistuja, 146
 Leedu, riiklik süüdistaja, 145
 Leesik, Malle, 28
 Leet, Arne, 35, 36
 Leevol, Hugo, 146
 Lehtmets, Lembit, 25
 Lenin, Vladimir, 67, 70, 73,
 86, 149
 Lentsman, Leonid, 57
 Lepp, eesistuja, 42
 Lette, Mati, 25, 27
 Lieven, Anatol, 9
 Liit, Olav, 42
 Lill, Ilmar, 17, 18, 48
 Lillemaa, Jakob, ka *Jakob*,
 Jüri, 23
 Lina, Jüri, 143

- Lina, Viia, 28
 Lind, kaasistuja, 23
 Lindmaa, Juhan, 29, 30
 Litvinov, Pavel, 83, 85
 Livländer, Johannes, agendi pseudonüüm *Kask*, 22
 Lobjakas, Arne, 42
 Loit, kaasistuja, 37
 Lokk, August, 26
 Looga, Enno, 25
 Lootsman, Arvi, 26
 Lorents, Peeter, 110
 Luhar, kaasistuja, 143
 Luhtonen, kaasistuja, 146
 Luiga, K., 143
 Lukauskaite-Poskiene, Ona, 117
 Lūsis, Arnolds, 131
 Luts, Udo, 73
 Lõbu, Mare, 152
 Lõhmus, Jüri, 34
 Lõhmus, Raivo, 67
 Lõiv, M., 143, 151
 Lõugas, Vello, 110
 Lüüs, Lembit, 56

 Maasikas, Uno, 115
 Maasing, kaasistuja, 36
 Madisson, Tiit, 11, 127, 138, 142, 145, 146, 150, 152, 156
 Mahhov, kooliõpetaja, 35
 Mahhova, Erika, 35
 Maksimov, Vladimir, 124
 Mandelštam, Ossip, 79
 Markov, Oleg, 151
 Martšenko, Anatoli, 117, 125
 Marx, Karl, 73
 Masing, Uku, 64
 Matvejuk, Viktor, 113
 Matvijenko, Tatjana, 152
 Meius, August, 73
 Menjakov, Dmitri, 115
 Mere, Ain-Ervin, 68
 Merila, Tõnu, 19
 Merka, Vaike, 104, 145
 Mesilane, Riho, 128
 Mets, Tõnis, 40–42
 Michelson, arst, 114
 Mikit, Artur, 113
 Mikkor, Jüri, 26
 Mikkus, Arne, 42
 Milder, Heino, 151
 Milius, Matti, 106, 107
 Milosz, Czeslaw, 131
 Misiunas, Romualdas, 9
 Mitt, Lembit, 50
 Molok, Albert, 48, 129, 130
 Molotov, Vjatšeslav, 90, 138, 157
 Morgunov, kodanik, 35
 Moskovit, H., 149
 Murd, Herbert, 113, 115
 Mõtsnik, Harri, 113, 116, 142, 157
 Mõttus, Raivo, pseudonüüm *R. Müller*, 71, 72
 Mägi, kaasistuja, 37
 Mägi, Luule, 28
 Mägi, Vello, 17
 Mäll, Villu, 37
 Mänd, kaasistuja, 17, 18
 Mätik, Kalju, 88, 91, 93, 94, 120
 Müürisepp, Aleksei, 57

 Naaber, J., 105
Naaskel, agendi pseudonüüm, 21
 Nagel, Urmas, 147–150, 153, 154
 Neeme, Hartvig, 38, 39
 Neerot, Eino, 50
 Niinemets, Ülo, 41–43, 49
 Niitsoo, Viktor, 106, 107, 135, 145, 146, 152, 156, 157

- Nikitin, A., 76
 Niklus, Mart-Olav, 10, 18,
 19, 45, 54, 91, 118,
 131, 132, 136–138,
 141, 143, 144, 151–
 153, 157
 Nilov, Vello, 67
 Nilsson, H., 148
 Nirk, Endel, 110
 Nobel, Alfred, 80
- Ogurtsov, Igor, 77
 Orlov, Juri, 117, 120, 131
 Ots, Anto, 150
 Ott, Urmas, 9
- Paabu, Toivo, 104
 Paal, Jaanus, 65, 90
 Paas, K., 21
 Paasma, A., 105
 Pajusalu, Ants, 37
 Palme, Olaf, 131
 Paperno, Irina, 139
 Pappel, Erich, 67
 Papsen, Teet, 114
 Paramonov, Georgi, 76
 Parek, Lagle, 11, 120, 135,
 140, 143, 144, 146–
 151, 153, 154, 157
 Parkja, Mati, 16, 17
 Parming, Tõnu, 9
 Pasternak, Boriss, 80
 Paulus, Enn, 69
 Peedu, Arno, 26
 Peetso, Peeter, 67
 Perman, Friedrich, 37
 Persidski, prokurör, 150
 Pertmann, Jüri, 11, 45, 49, 50,
 91, 131
 Pesti, Arvo, 11, 106, 107,
 135, 140, 143, 144,
 146–151, 153, 154,
 157
 Peterson, Lembit, 110
- Petkus, Viktoras, 117, 131–
 133
 Piele, Väino, 67
 Pihoja, eesistuja, 30, 37
 Piip, Leopold, 114
 Piir, kaasistuja, 16, 34
 Plato, Valev, 145
 Pork, August, 48
 Potter, riiklik süüdistaja, 49
 Priimägi, Linnar, 105
 Pruul, Kajar, 107
 Puhkov, riiklik süüdistaja, 17
 Pukk, Arno, 110
 Punnisson, Alfred, 16
 Puškin, Aleksandr, 78
 Puusepp, J., 21
 Pöllumaa, Rein, 110
 Pörk, Ants, 24, 26, 27
 Päev, Juhana, 26
 Pällin, Vello, 18, 19
 Pärl, Jüri, 40–42
 Pärnaste, Eve, 144, 151
 Pärt, Arvo, 128
 Pärttyläinen, Anatoli, agen-
 di pseudonüüm *Devi*,
 18, 48
 Pääsuke, Aleksander, 151
- Raagmaa, Jüri, 110
 Radištšev, Aleksandr, 79
 Radzиковskaja, kaasistuja, 19
 Rahi, Uno-Peeter, 67, 103
 Raid, Tõnu, 50
 Raide, Nikolai, 132
 Raidla, alampolkovnik, 67
 Raidur, Eino, 26
 Raik, Mart, 145
 Rannap, Rein, 128
 Ratas, Elvi, 114
 Ratas, Endel, 19, 42, 54, 118,
 131, 138, 141, 151
 Raudpuu, Oskar, 25
 Raudsepp, Tõnis, 34

- Raudsepp, Vladimir, pseudo-
nüüm *Voldemar Soolepp*, 132
- Raudvassar, Valdur, pseudo-
nüüm *Rahvapoeg*, 43, 44, 64
- Raun, Toivo U., 9
- Reagan, Ronald, 156
- Rebane, Heino-Evar, 28, 29
- Rebane, Jüri, 34
- Reddaway, Peter, 154
- Regelzon, Lev, 116
- Rehepapp, Ülo, 42
- Reidla, Aivar, 105
- Reinart, Valdo, 48, 49
- Renaldo*, agendi pseudonüüm, 19
- Riba, Ülo, 37
- Ribbentrop, Joachim von, 90, 138, 157
- Ristlaan, Rein, 111
- Ristmägi, J., 21
- Rohtlaid, Ago, 25
- Roomet, Rain, 63
- Roots, Jaan, 13
- Rose, Endel, 96
- Rosenberg, Alfred, 16
- Rosenblatt, Ivo, 110
- Rosenfeldt, Raimond, 143
- Rubin, Vitali, 117
- Rudenko, Mõkola, 118
- Rummo, Paul-Eerik, 110
- Runnel, Hando, 110
- Ruutsoo, Rein, 62, 110, 111
- Rästa, Lembit, 150, 151
- Rätsep, Tõnis, 110
- Saar, Salme, 29
- Saarma, Jüri, 73, 137, 143
- Saarts, Villu, pseudonüüm *V. Kroon*, 68, 70–72
- Sade, Siim, 95
- Sahharov, Andrei, 73, 81, 83, 84, 90, 100, 117, 120–122, 131
- Saks, Ita, 110
- Salo, Enn, 42
- Salum, Vello, 115, 116
- Salundi, Raivo, 37
- Sanden, Einar, 106
- Sands, Bobby, 141
- Sarapuu, Avo, 25
- Sarapuu, Mart, 105
- Sark, Toomas-Rein, 42
- Sarv, Tõnn, 11, 63, 90, 106, 107, 136
- Sassian, Rein, 42
- Savjolov, kaasistuja, 29
- Savuškin, Aleksei, 36, 37
- Sedrik, Anti, 42
- Seppik, Ain, 105
- Serdāne, Ināra, 140
- Sibul, Viktor, 67
- Siider, Kaido, 104
- Silla, Priit, 49, 54
- Sinjavski, Andrei, pseudo-
nüüm *Abram Terts*, 73, 77, 80
- Sirk, Aavo, 110
- Sirkel, Mati, 110
- Soasepp, Villu, 25
- Soldatov, Sergei, 11, 75–77, 82, 83, 86–89, 91, 93–96, 98, 120
- Solonen, Aleksander, 26
- Solženitsõn, Aleksandr, 73, 78, 81, 90, 94, 122, 124, 125, 149, 150
- Soosaar, Lembit, 34
- Stalin, Jossif, 26, 52, 55–57, 61, 73, 79–82, 113, 119, 123, 132
- Suits, Kuldar, 26
- Sutt, Toomas, 60
- Sõna, Väino, 43, 44
- Sõstar, Vello, 103

- Süldre, Jüri, 63
- Šafarevitš, Igor, 81
- Šanturov, süüdistaja, 44
- Šapošnikov, riiklik süüdistaja, 114
- Šarikov, kaasistuja, 29
- Šmõkova, agendi pseudo-
nüüm, 38
- Štšaranski, Anatoli, 117
- Zarubin, riiklik süüdistaja,
18, 21
- Ziemelis, Jüris, 133
- Zinovjev, Aleksandr, 125
- Zirk, Laine, 146
- Žigulin, Anatoli, 52
- Žukovskis, Ivars, 133
- Taagepera, Rein, 8–10, 140
- Talur, Anti, 106, 150, 151
- Talve, Juhan, pseudonüüm
Sirje Sinilind, 10, 143
- Tamm, Jaan, 110, 111
- Tamm, Sven, 69, 70
- Tammekand, Armin, pseudo-
nüüm *Arminius*, 30,
34, 35
- Tammisaar, Tõnis, 37
- Tammisto, Heino, 66, 72, 146
- Tammsaare, A. H., 109
- Tammur, *Kuperjanovlaste Sal-
ga* liige, 28
- Tamsalu, Rein, 110
- Taniloo, Heino, 33
- Tannebaum, Ilmar, 42
- Tarand, Andres, 110, 111,
157
- Tarand, Indrek, 105
- Tarkpea, kaasistuja, 18, 39
- Tarto, Enn, 9, 11, 19, 23, 31,
32, 34, 46–49, 54, 91,
106, 118, 127, 131,
133, 136, 138, 140,
141, 144, 146, 151–
154, 157
- Tarum, Matti, 39
- Taska, Ilmar, 128
- Tauk, Helju, 94
- Tavel, Lehte, 110
- Teesalu, Alari, 110
- Teppan, Jaan, 26
- Teppan, kaasistuja, 30
- Terleckas, Antanas, 143
- Teär, Valdur, 42, 43
- Tihase, kaasistuja, 27
- Tiitson, Olev, 103
- Titma, Mikk, 62
- Tjurin, Valeri, 66
- Tomera, Maie, 152
- Tomingas, R., 143
- Tomonen, Alvar, 109
- Toobal, Tiit, 40, 42, 43
- Toodu, kaasistuja, 36
- Tooming, Asta, 143, 146
- Toomra, Mihkel, 37
- Trass, kaasistuja, 49
- Trjutrumov, Oleg, 94
- Trofimov, kaasistuja, 44
- Tross, kaasistuja, 42
- Tuldava, Juhan, *alias* Arthur
Haman, 106
- Tulviste, Peeter, 110
- Turmen, Ülo, 22, 23
- Tutk, Rein, 73
- Tuvikene, Kaarel, 50
- Tverdohlebov, Andrei, 81
- Tšalidze, Valeri, 81, 125, 149
- Tšukerman, Boris, 81
- Tõnisson, Jaan, 43
- Udam, Erik, 19–22, 48, 49,
54, 118, 127, 129,
131, 133, 137, 138,
141, 151
- Uibo, Enn, 45

- Uibo, Taivo, agendi pseudo-
 nüüm *Toomas*, 11, 20,
 22, 23, 45–51
 Ulst, kaasistuja, 34
 Unt, Mati, 110, 111
 Urb, Olev, 150
 Ustav, Sulev, 114
 Uusküla, Hilda, 18, 19, 49,
 74
 Uustal, Abner, 133
 Vaalberg, Õie, 38, 39
 Vaarpuu, Vaino, 25
 Vahtre, Lauri, 9
 Vaino, Karl, 57, 100
 Vallner, Heino, 106
 Valton, Arvo, 110
 Varato, Arvo-Gunnar, 88, 93,
 94
 Vatsel, Arvo, 29, 30
 Vavrenjuk, Leida, 137
 Vedder, Mati, 28
 Veimer, Arnold, 56, 57
 Velman, kaasistuja, 42
 Venclova, Tomas, 117
 Verhaar, H. L., 122
 Vihalemm, Peeter, 60, 61
 Viiding, Juhan, 110
 Viirsalu, Ants, 107
 Vilba, Viljo, 103
 Vissak, Rünno, 144, 149
 Vlassenko, kaasistuja, 16
 Vooglaid, Ülo, 90, 94
 Voolaid, Enn, 25
 Vösu, Andres, 69
 Waldheim, Kurt, 93–95, 138
 Walesa, Lech, 139
 Wiidas, Rein, 35, 36
 Willis, D., 148
 Winston, Henry, 137
 Öpik, Ernst, 131
 Üksküla, Aarne, 110, 111

1-98-01141

*... astudes Eesti Vabariigi Noorsoo Partei
Partisanide Komitee liikmete ridades
kaasvõitlejate palge ees, paljukannatanu
palge ees, kogu eesti rahva palge ees juha
tõrkumata täita organisatsiooni ükskõik millised
ülesanded ja hoida kõige sügavamas saladuses kõike,
mis puutub minu töösse Eesti Vabariigi Noorsoo
Põrandaaluses Partisanide Komitees.*

*Ma töotan halastamatult kätte maksta
kommunistidele nende poolt mõrvatud kaasmaalaste
eest, kiiuditatute eest, kõigi eest, kellele on kurja teinud
kommunistlik terror. Töotan võidelda niikaua, kuni
Eesti Vabariik on jälle vaba. Ja kui selleks
kättemaksuks on tarvis minu elu, annan ma selle
silmapilkugi kõhklemata. Kui ma aga murran seda
vannet piinade all või argusest, siis olgu mu nimi ja
mu omaksed igavesti neetud. Mind ennast aga
karistagu kaasvõitlejate karm käsi.*

*Katke vändetööst
(1955)*

VIKTOR NIITSOO (sünd. 1952) on töötanud Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimisinstituudi Tartu osakonna vanemtehnikuna, vangistati 1980 nõukogudevastase tegevuse pärast ja 1981 mõisteti talle kaks aastat vabadusekaotust laagris koos kaheks aastaks asumisele saatmisega. Pärast seda töötas ta Eesti Maaehitusprojekti Tartu osakonna insenerina. 1992–1995 ja 1996– Riigikogu liige, Eesti Riigiarhiivi filiaali juures asuva S-keskuse tegevdirektor. Oli omakirjastusliku väljaande *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis* (nr 2–8) toimetaja, MRP-AEG liige ja *MRP-AEG infobülletääni* toimetaja, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei asutajaliige (1988) ja aseesimees, Eesti Komitee ja Põhiseaduse Assamblee liige.

Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78 EE2400 Tartu